

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Василь ГРЕЩУК, Оксана ГРЕЩУК

СЛОВОТВІР І ТЕКСТ

Івано-Франківськ

2022

УДК 81'42'373.611

Г81

*Рекомендовано до друку вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
(Протокол № 1 від 25 січня 2022 р.)*

Рецензенти:

Анатолій Загнітко – доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Український мовно-інформаційний фонд НАН України, Донецький національний університет імені Василя Стуса;

Анатолій Мойсієнко – доктор філологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

Грещук Василь, Грещук Оксана.

Г81 Словотвір і текст : монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника, 2022. 223 с.

ISBN 978-966-640-520-6

У монографії висвітлено словотвір із погляду його текстотворчих функцій. Предметом аналізу стали основні словотворчі одиниці та категорії в структуруванні тексту. З'ясовано лексикалізацію словотворчих формантів як текстотворчий засіб і текстоорієнтовану актуалізацію дериваційних морфем та похідні слова в організації тексту, окреслено текстотворчу спроможність комплексних словотворчих одиниць. Розглянуто формування конотативного компонента семантики тексту словотворчими засобами.

Для мовознавців, викладачів, аспірантів, студентів, учителів.

УДК 81'42'373.611

ISBN 978-966-640-520-6

© Грещук В., Грещук О., 2022.

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022.

Ця книжка могла б вийти у світ понад двадцять років тому і як одноосібна монографія, а не з подвійним авторством, однак доля розпорядилась інакше. Перерваний політ на самому злеті – так можна сказати про співавторку праці. Оксана Грецук після захисту кандидатської дисертації “Словотвір у породженні тексту” за її матеріалами планувала підготувати монографію, однак не встигла. Через нездоланну хворобу вона передчасно відійшла у засвіти, залишивши незавершеною свою першу монографічну працю. Із-за нестерпного болю та гіркоти втрати я довго не міг приступити до її доопрацювання і завершення. Основу пропонованої монографії становить зазначена кандидатська дисертація, яка навіть із відстані певного часу не втратила актуальності, теоретичної та практичної цінності.

Василь Грецук

Зміст

Вступ.....	5
Розділ 1. Категорії тексту та текстоспрямованість словотвірної мотивації.....	11
1.1. Категорії тексту з погляду їх реалізації словотвірними засобами.....	11
1.2. Словотвірна мотивація у текстотворенні.....	22
1.3. Дериваційні засоби когезії та когерентності тексту.....	35
Розділ 2. Елементарні словотвірні одиниці в структуруванні тексту.....	50
2.1. Лексикалізація словотворчих афіксів як текстотворчий засіб.....	50
2.2. Текстоорієнтована актуалізація дериваційних морфем.....	64
Розділ 3. Похідні слова в організації тексту...	91
3.1. Деривати як текстові номінації.....	91
3.2. Семантична компресія похідних слів у тексті.....	101
3.3. Текстозумовлені функції синтаксичних дериватів.....	108
Розділ 4. Текстотворчі потенції комплексних словотвірних одиниць.....	119
4.1. Текстоорієнтовані функції словотвірної пари “твірне – похідне”.....	119
4.2. Словотвірний тип і словотвірна категорія у текстотворенні.....	134

4.3. Словотвірне гніздо та словотвірна парадигма в породженні тексту.....	143
Розділ 5. Формування конотативного компонента семантики тексту словотвірними засобами.....	167
5.1. Системний спосіб творення конотативного компонента семантики тексту.....	167
5.2. Оказіональний словотвір в експресивізації тексту.....	185
5.3. Функціонування словотвірних одиниць і суб'єктивна модальність тексту.....	205
Висновки.....	216

ВСТУП

Функціональний* підхід до мовних явищ, посилення уваги до міждисциплінарних проблем зумовили актуалізацію низки проблем, які в рамках структурно-системного аналізу не могли бути поставлені або не отримували задовільного розв'язання. Однією з таких є співвідношення, взаємозв'язки і взаємозумовленості тексту і лексичної деривації. Проблематика “текст і словотвір” постала в результаті зіткнення, пересікання, взаємодії різних розділів сучасної науки про мову, позначеної функціоналізмом, комунікативним аспектом бачення свого об'єкта. З одного боку, текстознавство, еволюціонізуючи в окресленні й визначенні предмета дослідження, трактує текст як

* У сучасному українському мовознавстві спостерігається вмотивована мотивація до використання прикметника *функційний* замість спільнокореневого із запозиченим суфіксом *функціональний*. І справді, ад'єктив *функційний* семантично й формально краще відбиває сутність позначуваного, якщо вона стосується функції. Однак словотвірне мотивування може здійснюватися не лише іменником *функція*, а й дієсловом *функціонувати*, а від останнього природним утворенням є *функціональний*. Отже, у всіх випадках мотивування дієсловом *функціонувати* варто вживати прикметник *функціональний*, що цілком узгоджується із законами українського словотворення.

“об’єднану смисловим зв’язком послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв’язність і цілісність”¹. Правила породження й функціонування одиниць тексту, як і тексту в цілому, забезпечуються різними формально-семантичними засобами й одиницями². Аналізуючи їх, правомірно з’ясувати можливості і значення словотворчих засобів у конструюванні й сприйманні тексту і його одиниць – висловлювань. З іншого боку, проблематика “текст і словотвір” викристалізовувалась і стимулювалась внутрішніми закономірностями розвитку дериватології, для якої стала очевидною необхідність динамічного аспекту вивчення словотвору, за якого завданням дослідження стає опис і пояснення самих процесів утворення слів. Різні властивості словотворчого механізму можна спостерігати лише в тексті, де повною мірою виявляє себе діяльний характер словотвору. Створення функціонального словотвору неможливе без вивчення словотворчих ресурсів у мовленні, в тексті.

Таким чином, логіка розвитку текстознавства, з одного боку, і дериватології, з іншого, спонукала до формування у сучасній лінгвістиці загальної проблеми “текст і словотвір”, неоднорідної й різноаспектної за тематикою.

Очевидними є два аспекти її дослідження. Один із них передбачає аналіз функцій словотвору в породженні й структурі тексту, і тоді актуальним

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. Москва : Советская энциклопедия, 1990. 507 с.

² Див.: Николаева Т. Н. Лингвистика текста: современное состояние и перспективы. *Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII : Лингвистика текста.* Москва : Прогресс, 1978. С. 30–31.

стають визначення ролі, яку виконують словотвірні одиниці в тексті, реалізація внутрішньотекстових зв'язків за допомогою словотвірних засобів, з'ясування ролі похідних слів і комплексних одиниць словотвору (словотвірних парадигм, словотвірних гнізд, словотвірних типів, словотвірних категорій) у формально-семантичній організації тексту, місце словотвірних засобів у системі формальних засобів репрезентації змістових категорій тексту, функції словотвірних одиниць у формуванні модальності тексту тощо. Якщо за основу аналізу взяти текст як середовище, в якому твориться або реактуалізується похідне слово, то постають питання, пов'язані із дослідженням самого процесу творення деривата на основі вивчення мотиваційних відношень, засвідчених у текстах, зокрема синхронна реконструкція дериваційного акту, вплив контексту на семантику й функціонування словотвірних одиниць, типи дериваційної перекатегоризації семантики у мовленні відповідно до нових синтаксичних функцій дериватів, зумовлених комунікативними завданнями і т. д. Обидва аспекти вивчення зазначеної проблеми потребують детального опрацювання. Результати дослідження текстолінгвістичних потенцій словотвірних конструкцій, як і можливостей текстових категорій для лексичної деривації, по-перше, дають змогу повніше з'ясувати глибинну сутність структури і функцій тексту й лексичної деривації, а по-друге, мають важливе значення для функціональної лінгвістики, мета, завдання, об'єкт, проблематика і прийоми дослідження якої вже окреслено.

Незважаючи на важливість і актуальність зазначеної проблеми, вона в сучасній лінгвістиці у

стадії становлення. На сьогодні немає ще її комплексного монографічного опрацювання. Опубліковані лише перші спостереження над тим, якою мірою текст, його категорії й одиниці зумовлюють дериваційні процеси та їх результати¹. Оскільки текст є тим середовищем, у якому народжується слово, то саме в ньому можна спостерігати етапи природного процесу утворення похідного слова. “Текст і є те мовне ціле, та мовна реальність, у якій словотвірна модель отримує стимул для розкриття своїх дериваційних потенцій, і в тексті можна спостерігати за актом синхронної реконструкції словотвірного акту”².

З погляду вивчення можливостей словотвірних одиниць у текстотворенні заслуговують на увагу дослідження, в яких аналізуються похідні слова як компоненти семантичної структури тексту. Аналіз умов використання похідних слів у текстах, спостереження над особливостями введення в текст дериватів, зокрема разом із твірними або спільнокореновими словами, показав, що лексичний дериват може виконувати функції уникнення звичайного повтору слів у тексті, досягнення семантичної компресії інформації, передачі модально-часових характеристик вихідного судження, зміни ремо-тематичних компонентів висловлювань³.

¹ Див.: Земская Е. А. Словообразование и текст. *Вопросы языкознания*. 1990. № 6. С. 17–30.

² Мурашов Р. З. Грамматика производного слова. *Вопросы языкознания*. 1987. № 5. С. 28.

³ Див.: Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. Москва : Наука, 1981. С. 179–199; Антышев А. Н., Скаун Г. А. Функции словообразования в микро- и макротексте. *Проблемы сверхфразовых единств* (Межвузовский тематический сборник). Уфа, 1982. С. 62–67; Шадрин В. И.

Проте дослідження питань взаємозв'язків і взаємозумовленостей дериваційних і текстових категорій здебільшого принагідні й побіжні. Предметом аналізу були переважно похідні слова, інші словотвірні одиниці з погляду їх текстозумовлених функцій не розглядались.

Першою і поки єдиною монографічною працею в українському мовознавстві, в якій поставлено за мету виявити текстоорієнтовані функції різних словотвірних одиниць і визначити їх роль і місце у формально-семантичній структурі тексту, стало дисертаційне дослідження одного із співавторів¹, яке й лягло з основу пропонованої монографії.

У пропонованій монографії безпосередньому аналізу різнотипних дериваційних одиниць у процесах породження й функціонування тексту передують коротка характеристика текстових категорій, релевантних із погляду їх реалізації словотворчими засобами. Потім визначаються можливості елементарних словотвірних одиниць в текстотворенні, виявляються текстоорієнтовані потенції похідного слова як основної одиниці словотвору, аналізуються словотвірні пари “твірне – похідне” з структури тексту, встановлюється роль словотвірного типу, словотвірної категорії, словотвірного гнізда та їх компонентів у формально-семантичній організації тексту. Значна увага

О текстообразующих функциях производных слов в английском языке. *Вопросы анализа специального текста* : Межвузовский тематический научный сборник. Уфа, 1987. С. 60–65; Кубрякова Е. С., Клименцова Н. Н. Производное слово как компонент семантической структуры текста. *Семантическая структура текста и ее компоненты*. Калининград, 1989. С. 5–10.

¹ Див.: Грещук О. Б. Словотвір у процесі породження тексту : дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 1996. 150 с.

приділена з'ясуванню особливостей формування суб'єктивної модальності тексту словотвірними засобами.

Матеріалом дослідження стали реальні писемні й усні тексти, в яких словотвірні одиниці виконують текстоорієнтовані функції, всі вони задокументовані (паспортизовані), немає жодного змодельованого тексту чи його фрагмента. Зібрані тексти репрезентують усі структурно-функціональні різновиди сучасної української мови – художню літературу, публіцистику, офіційно-ділове й розмовне мовлення, науковий стиль, мову засобів масової інформації. До аналізу залучені як типові, системні текстозумовлені дериваційні явища, так і індивідуально-авторські, okazіональні.

Розділ 1. КАТЕГОРІЇ ТЕКСТУ ТА ТЕКСТОСПРЯМОВАНІСТЬ СЛОВОТВІРНОЇ МОТИВАЦІЇ

1.1. Ознаки тексту з погляду їх реалізації словотвірними засобами

Теорія тексту з часу формування лінгвістики тексту помітно еволюціонувала і на сьогодні вже “виявляє ознаки кризи”, що проявляється в діаметрально протилежних її оцінках, які, проте, однаково справедливі¹. Так, О.С. Кубрякова зазначила, що лінгвістика тексту “формувалась буквально у нас на очах”². З іншого боку, Ю.С. Степанов вважає, що лінгвістика тексту належить до наукових дисциплін, які вже старіють³. Т.М. Николаєва переконана, що лінгвістика тексту “стала поняттям дифузним, уже готовим до концептуального розпаду”⁴, натомість В.З. Дем’янков

¹ Лукин В. А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство “Ось–89”, 2005. С. 13.

² Кубрякова Е. С. О тексте и критериях его определения. *Текст. Структура и семантика* : у 2-х т. Т. 1. Москва : СпортАкадемПресс, 2001. С. 72.

³ Степанов Ю. С. “Интертекст”, “интернет”, “интерсубъект” (К основаниям сравнительной концептологии)”. *Известия АН. Сер. лит. и яз.* 2001. № 1. С. 8.

⁴ Николаева Т. М. От звука к тексту. Москва : Языки русской культуры, 2000. С. 413.

переконаний, що вона є однією із широко відомих і “домінувальних теорій”¹. У цьому дослідженні, виходячи з його проблематики, зупинимося лише на тих питаннях лінгвістики тексту, які є значущими для визначення текстоорієнтованих функцій словотвірних одиниць, важливими для з’ясування ролі дериваційних засобів у текстотворенні.

Розуміння тексту як специфічного об’єкта мовознавчих студій з часу становлення лінгвістики тексту в 60-х роках минулого століття зазнало помітних змін. На перших етапах одиницею лінгвістики тексту стає певна послідовність речень, співвіднесених між собою структурно-семантичними зв’язками – складне синтаксичне ціле, надфразна єдність, абзац і т. д. – одиниці більшої протяжності, ніж речення. Ці одиниці починають розглядатися як гіперсинтаксичні, але інтерпретація тексту не виходить за межі поняття “зв’язний текст”, вона покриває замкнений ланцюжок з кількох речень і не поширюється на цілий, завершений твір мовлення.

У 70-і роки ХХ ст. “на передній план виступає цілий текст, цілий твір мовлення, і лінгвістика тексту, маючи один предмет – вивчення моделей побудови зв’язного мовлення, виявляється перед фактом наявності двох об’єктів вивчення: 1) складного синтаксичного цілого, або мікротексту, як об’єкта, нині доволі повно вивченого і начебто другорядного, і 2) цілого мовленнєвого твору – макротексту, об’єкта першочергової ваги, проте не тільки маловивченого, але й такого, до якого недостатньо визначився і науковий

¹ Демьянков В. З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века. *Язык и наука конца 20 века*. Москва : РГГУ, 1995. С. 15.

підхід”¹. Збагачується й ускладнюється науково-поняттєвий апарат лінгвістики тексту, об’єктом аналізу стають тексти різних сфер комунікації – як писемні, так і усні.

Текст виступає досить складним різноаспектним об’єктом. “Він є феноменом реальної дійсності, а як реалізація системи мови і способом її відображення. Водночас текст являє собою основну одиницю інформації і фіксації психічної діяльності індивіда тощо”². Текст стає предметом вивчення не тільки лінгвістики, а й суміжних з нею наук – психолінгвістики, соціолінгвістики, теорії комунікації, стилістики, прагматики, кожна з яких згідно зі своїми внутрішніми закономірностями розвитку визначає його специфіку й властивості, структурні особливості тощо. За таких умов наукове визначення тексту і принципів його дослідження буде неоднаковим у різних течіях і напрямках вивчення тексту.

Для нашого дослідження важливо відзначити, що текст будемо вбачати у відповідним чином організованій і структурованій за законами даної мови послідовності речень, що виражає певне комунікативне завдання, характеризуючись такими основними ознаками, як цілісність і зв’язність.

Таке розширене розуміння тексту дозволяє об’єднати під цим поняттям найрізноманітніші за обсягом, призначенням, способом існування, характе-

¹ Москальская О. И. Текст – два понимания и два подхода. *Русский язык: функционирование грамматических категорий. Текст и контекст. Виноградовские чтения XII–XIII*. Москва, 1984. С. 159.

² Торсуева И. Г. Детерминированность высказывания параметрами текста. *Вопросы языкознания*. 1986. № 1. С. 66.

ром передаваної інформації ціліснооформлені послідовності знакових одиниць, об'єднаних смисловими й формальними зв'язками. Водночас воно головними своїми характеристиками перегукується з інтерпретацією тексту І.Р. Гальперіна, що стала засадничою для багатьох наступних текстознавчих досліджень. Згідно з нею текст – це завершений твір мовленнєво-творчого процесу, об'єктивований у вигляді писемного документа, літературно опрацьований згідно з типом цього документа твір, що складається з назви (заголовка) і низки особливих одиниць (надфразних єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку. Текст – це твір, що має певну цілеспрямованість і прагматичну настанову¹. Правда, таке трактування виключає із розгляду усне мовлення, чим безпідставно звужується об'єкт аналізу. Текст може народжуватись та функціонувати і без писемної фіксації, наприклад, анекдоти, фольклорні тексти і т. ін. Писемна фіксація тексту не є його облігаторною характеристикою. Усні тексти – повноправний об'єкт сучасної теорії тексту. В деяких визначеннях тексту прямо зазначається, що текст – це структура будь-якого завершеного і зв'язного та граматично правильного писемного або усного висловлювання².

¹ Див.: Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва : Наука, 1981. С. 18.

² Див.: Дресслер Вольфганг. Синтаксис текста. *Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII : Лингвистика текста.* Москва : Прогресс, 1978. С. 114. Критикуючи тут же (С. 115) Харвега за неувагу до усних текстів, В. Дресслер зауважив: “Вихідним пунктом мовних досліджень повинно бути все-таки, де тільки можна, усне мовлення”.

Встановлення основних ознак тексту різними дослідниками не збігається, проте такі категорії, як зв'язність і цілісність, відзначаються всіма. Вказівки на ці дві фундаментальні властивості тексту експліцитно чи імпліцитно містять усі визначення тексту.

Проблеми зв'язності і цілісності тексту взаємопов'язані, являючи собою різні боки одного явища¹, хоч і достатньо відмінні один від іншого. І.І. Ковтунова розмежує їх у термінах “локальна зв'язність” і “глобальна зв'язність”. Локальна зв'язність – це зв'язність елементів тексту, найперше речень, а також надфразних єдностей, абзаців і т. д. Глобальна зв'язність – це те, що забезпечує єдність тексту як цілого, його внутрішня цілісність².

Глобальну зв'язність тексту ще називають когерентністю, яку вбачають у цілісності тексту, що виявляється в логіко-семантичній, граматичній і стилістичній співвіднесеності і взаємозалежності його складників і яку протиставляють когезії (пор. локальну зв'язність) як формі зв'язку між окремими частинами тексту³. Слід зауважити, що не у всіх дослідженнях

¹ Див.: Звегинцев В. А. О цельноформленности единиц текста. *Известия АН. Сер. лит. и яз.* 1980. № 1. С. 18.

² Див.: Ковтунова И. И. Вопросы структуры текста в трудах акад. В.В. Виноградова. *Русский язык: Текст как целое и компоненты текста. Виноградовские чтения XI.* Москва, 1982. С. 4–5. Пор. також: Кожевникова Квета. Об аспектах связности в тексте как целом. *Синтаксис текста.* Москва : Наука, 1979. С. 49–67; Хендрикс У. Стил ь и лингвистика текста. *Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск IX: Лингвостилистика.* Москва : Прогресс. 1980. С. 179–180.

³ Див.: Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. Москва, 1982. С. 50–51; Москальская О. В. Значач. праця. У значенні глобальної зв'язності тексту, або когерентності, іноді використовують термін інтеграція, пор.: “Інтеграція – це

розмежовуються когерентність і когезія. Так, у “Короткому словнику термінів лінгвістики тексту” когерентність і когезія подаються як абсолютні синоніми, що виражають зв’язність за змістом і за формою елементів тексту, не менших, ніж речення¹.

Проте практика використання цих термінів засвідчує необхідність їх розмежування. Основою їх протиставлення є не лише і не стільки зв’язність у межах сегмента тексту та зв’язність усього тексту як цілого, а передовсім зовнішня, формальна упорядкованість тексту та єдність, цілісність його змістової й смислової упорядкованості. А.П. Загнітко пише: “Зв’язність – одна з основних, конструктивних ознак тексту, що відображає змістову й структурну сутність тексту. Категорія зв’язності виявляється як на формальному, так і на смисловому рівнях. Формальну (структурну) зв’язність тексту називають когезією (від *англ.* cohesion – зчеплення) (В. Дреслер), зовнішньою злитістю (К. Кожевников), відрізняючи її від когерентності (В. Дреслер), внутрішньої злитості (К. Кожевников), інтегративності (І.Р. Гальперін), тобто зв’язності змістової”².

Аналізуючи різні типи зв’язності тексту, важливо відзначити, що вона здійснюється на різних рівнях його організації: на рівні слів, речень, окремих його фрагментів³. Засоби реалізації зв’язності поділя-

об’єднання всіх частин тексту з метою досягнення його цілісності” (Гальперін І. Р. Зазначена праця... С. 513).

¹ Див.: Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск VIII : Лингвистика текста. Москва : Прогресс, 1978. С. 469.

² Загнітко А. Лінгвістика тексту : Теорія і практикум : науково-навчальний посібник. Донецьк : ДонНУ, 2006. С. 131.

³ Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация. Москва : Наука, 1983. С. 26.

ються на зовнішні й внутрішні. До зовнішніх типів зв'язку відносяться ті, що мають формальні показники, виражені граматичними або лексичними засобами. Поняття внутрішнього зв'язку пов'язане зі спільністю предмета опису, що виступає своєрідним стержнем, який пронизує увесь текст і наче стягує всі його частини в одне ціле. “Стягування здійснюється завдяки тому, що предмети, через які головний предмет отримує свій опис, перебувають із ним не тільки у стосунку підпорядкування, ієрархії, але пов'язані з ним також предметними відношеннями, що відображають їх співвідношення в певній реальній ситуації. При розгортанні задуму ці предмети через лінійність зовнішньої форми тексту виявляються рознесеними у різні його частини”¹.

Необхідно розрізнити пов'язувані компоненти тексту від засобів реалізації зв'язності тексту. Поєднувані компоненти тексту називають конектувальними, а сукупність елементів, за допомогою яких здійснюється зв'язок між компонентами тексту, – конектором².

Залежно від місцезнаходження конектора в одному реченні або розміщення його компонентів у двох і більше поєднаних сегментах тексту розрізняють моно-, бі- і поліконектори³.

Внутрішньотекстові зв'язки бувають експліцитні та імпліцитні. З трьох типів експліцитних зв'яз-

¹ Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация. Москва : Наука, 1983. С. 26.

² Див.: Кох В. А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа. *Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск VIII : Лингвистика текста*. Москва : Прогресс, 1978. С. 165.

³ Каменская О. Л. Текст и коммуникация. Москва : Высшая школа, 1990. С. 59.

ків – рекурентних, координатних та інцидентних – для нашого дослідження важливі тільки перші, оскільки словотвірні засоби беруть участь у їх реалізації та індиферентні щодо двох наступних. Рекурентні зв'язки здійснюються за допомогою бі- або поліконектора, компоненти якого складаються з абсолютно однакових повнозначних слів (при повній рекурентності) або зі спільнокорених слів (при частковій рекурентності)¹.

Граматику тексту не випадково називають граматиною послідовностей. Сукцесивна сутність тексту зумовлює особливе значення для нього лінійних залежностей. З.Я. Тураєва серед них вказує на такі:

– Актуальне членування, зміна теми/реми висловлювання. Для актуального членування рамки речення недостатні, необхідний ширший контекст, текстові одиниці.

– Анафора/катафора. Анафора – це сукупність мовних засобів віднесення елементів повідомлення до попередньо сказаного, згаданого (займенники, перифрази, підрядні речення і т. д.). Катафора – це засіб зв'язку елементів мовлення, що полягає у зверненні до наступних елементів: “Послухайте, я ось що вам скажу”.

– Усі види повторів – від повторів на фонологічному рівні до лексичних повторів, повторів морфологічних форм, синтаксичного паралелізму і т. д.

– Засоби зв'язку – типи конекторів, синонімічні ряди, ключові слова, номінативні ланцюжки і т. д.

¹ Каменская О. Л. Зазнач. праця. С. 65.

– Перша /неперша фраза – ініціальність/неініціальність.

– Ланцюжки замінів, субститутів, первинних і вторинних номінацій.

– Вираження визначеності/невизначеності.

Послідовність розгортання теми є однією із суттєвих ознак тексту, хоч і не всі її виділяють. “Принцип лінійної послідовності, якщо про нього взагалі згадується, використовується, здебільшого, при розгляді зв’язності тексту з опорою на його “план вираження”, – зазначає В.А. Звєгінцев. – Але зв’язність, як уже не раз визначалося, невіддільна від цілісності. Цілісність же змістова категорія. Отже, при зверненні до принципу лінійної послідовності тексту – а цей принцип є для нього головним – необхідно враховувати обидві його іпостасі – у їх же д্বоедності. Це означає, що принцип лінійної послідовності служить не тільки цілям зв’язності тексту, але й – і це треба особливо підкреслити – **умовою і засобом** створення смислової цілісності первинної одиниці тексту – дискурсу”¹.

Розгортання змістового боку теми в тексті не може здійснюватися в категоріях мислення, в яких, як уже зазначалось, вона існує симультанно. Зміст, що повинен бути вираженим у тексті, у мисленні структурований у формі недискретних цілісних образів. У мовленні він отримує вираження у формі лінійної послідовності знаків. Схема, яка відображає порядок розташування елементів змісту в процесі породження тексту, становить його композицію².

¹ Звєгінцев В. А. Ззнач. праця. С. 19.

² Новиков А. И. Ззнач. праця. С. 25.

Вона є своєрідним каркасом, на якому тримається текст, у ній поєднуються змістові й формальні аспекти тексту¹. У композиції, як у структурній упорядкованості, організації за певними схемами одиниць мовлення, виділяють окремі частини, блоки. Композиційні блоки формуються поєднанням змістового виокремлення якогось фрагмента тексту і його відносно структурної завершеності. Виділення композиційного блоку в тексті досягається різними внутрішньомовними (лексичними, граматичними, контекстними) і зовнішніми (графічними, фонічними) способами².

У процесі породження й сприймання тексту важливим є його здатність не тільки містити в собі і передавати певну інформацію, а й суб'єктивно виражати відношення мовця до змісту або адресата мовлення. Психічний стан мовця, його оцінка висловлюваного становлять основу експресивності, емоційності. Необхідність урахування експресивно-емоційних чинників в актах комунікації усвідомлюється теоретиками і практиками масової комунікації, хоч саме поняття експресивності, емоційності і методи виявлення і репрезентації експресивно-емоційного субстрату в тексті інтерпретується неоднозначно³.

¹ Одинцов В. В. Стилистика текста. Москва : Наука, 1980. С. 133.

² Матвеева Т. В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. Свердловск, 1990. С. 33–34. Див. також: Золотова Г. А. К вопросу о конститутивных единицах текста. *Русский язык: Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст. Виноградовские чтения XII–XIII*. Москва : Наука, 1984. С. 169–172.

³ Див.: Аспекты общей и частной лингвистической теории текста... С. 71.

У нашому дослідженні виходимо з того, що мовлення набуває експресії завдяки актуалізації експресивних засобів мови, поєднання і взаємодія яких дає змогу будь-якій одиниці мови виступати носієм експресії¹. Експресивно-емоційний зміст тексту, або, як його називають, суб'єктивна модальність чи тональність тексту, – це категорія, в якій знаходить відображення психологічна настанова автора тексту. “Сигнали психологічної настанови автора тексту, свідомо чи підсвідомо, проходять через увесь текст, створюючи одну з наскрізних ниток, що скріплюють його в єдине ціле. Завдяки цим сигналам створюється певне психологічне забарвлення мовлення – тональність тексту (в іншій термінології – суб'єктивна модальність). Відсутність сигналів тональності має значущий характер і свідчить про нейтральну тональність. Кожний функціональний стиль має свій діапазон тональностей, у межах якого автор може вибирати тональність, найбільш відповідну його ціленастанові, предмету мовлення, адресованості, власному темпераменту і т. д.”².

Розмежування експресивності й емоційності, що здійснюється в деяких дослідженнях³, з позицій нашого дослідження не є принциповим. Експресивність як одна із властивостей тексту тісно взаємопов'язана з емоційністю, оцінністю, часом важко або й неможливо провести чітку різницю між засобами

¹ Лингвистический энциклопедический словарь... С. 591.

² Матвеева Т. В. Знач. праця. С. 27.

³ Пор.: Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища школа, 1985. С. 74–75; Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4-х т. Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 1. С. 255, 261.

досягнення експресії і особливостями оформлення емоційно забарвленого мовлення. Яскраво виражений прагматичний аспект обох зазначених категорій, їх онтологічна, гносеологічна і мовна близькість і взаємозв'язок роблять надлишковим їх розмежування в цьому дослідженні.

Відзначеними властивостями, звичайно, не вичерпуються ознаки тексту, але вони найбільш важливі з погляду визначення можливостей словотвору в формально-семантичній і прагматичній організації тексту. Текстотворювальні, текстоорієнтовані, текстозумовлені функції властиві різним словотвірним одиницям. Елементарними одиницями, які можуть виконувати конструктивну роль у тексті, є дериваційні морфеми – словотвірні суфікси, префікси, конфікси та твірні основи, компоненти композитів. Їх текстоорієнтовані функції зумовлені лінгвальним статусом: вони функціонують у складі дериватів і самостійно не можуть використовуватися як номінативні одиниці, не втрачаючи своєї природи.

Ширші можливості реалізації певних текстових категорій, здебільшого пов'язаних із семантичною сферою тексту, властиві похідним словам – основним одиницям словотвірної системи. Вони зумовлені складною специфічною природою семантики дериватів як номінативних одиниць. Формально-семантична двокомпонентність похідних слів, виражена через словотвірну похідність їх внутрішня форма дають змогу вводити їх у текст не тільки як звичайні одиниці найменування. Завдяки зазначеним властивостям вони реалізують супровідні з номінативними текстоорієнтовані семантико-конотативні інтенції.

Комплексні словотвірні одиниці – словотвірна пара, словотвірний тип, словотвірна категорія, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо – наділені системоутворювальною функцією. Вони ґрунтуються на тотожності одного з компонентів дериватів – базового або формантного. Текстозумовлене використання цих одиниць пов'язане з повтором у низці дериватів твірної основи або словотвірного форманта в макро- чи мікротексті, що ставить їх в один ряд із текстоутворювальними одиницями, які ґрунтуються на повторі. Повтор мовних елементів – один із найважливіших текстоорієнтованих засобів, що використовується для здійснення внутрішньотекстових зв'язків, зчеплення компонентів тексту, забезпечення його тематичної прогресії та цілісності.

Як зазначає В.О. Лукін, “Поняття повтору так важливо тому, що через нього визначається зв'язність: якась знакова послідовність розцінюється як зв'язна на тій підставі, що має місце повторюваність різних знаків, їх форм, а також смислів; повторюючись, вони скріплюють, “зшивають” таку послідовність в одне окреме ціле”¹. З цього випливає, що повтор мовних одиниць є одним із найважливіших засобів забезпечення як когезії, так і когерентності тексту.

1.2. Словотвірна мотивація у текстотворенні

Текстоорієнтоване використання словотвірної мотивації ґрунтується на її природі, сутності: вона виявляється в кореневоспоріднених словах, одне з

¹ Лукин В. А. Знач. праця. С. 24.

яких структурно й семантично зумовлює інше. Отже, перше, що впадає у вічі, словотвірна мотивація фіксує повторення твірної основи в похідному слові, при цьому повторення стосується як її звукового складу, так і семантичного навантаження. Уже наголошувалось на особливій важливості повтору для забезпечення зв'язності тексту. Із цього випливає, що словотвірну мотивацію необхідно розглядати як важливий чинник реалізації однієї з найсуттєвіших ознак тексту – його зв'язності.

У словотвірній мотивації твірне слово репрезентує мотивувальний компонент, а дериват, похідне слово, – її наслідок. Словотвірна мотивація в тексті неоднорідна і має різне оприявлення. Словотвірні мотивації в тексті розрізняються експліцитними засобами її вираженості. В одних випадках лише дериват як носій результату словотвірної мотивації, уведений у текст, є єдиним засобом її вираження, а словотвірна структура деривата є необхідною умовою декодування дериваційної мотивації. Так, словотвірна мотивація для деривата *бандурист* 'той, хто грає на бандурі' у тексті "*Бандуристе, орле сизий! / Добре тобі брате: / Маєш крила, маєш силу, / Є коли літати. / Тепер летиш в Україну – / Тебе виглядають*" (Т. Шевченко) репрезентована тільки похідним словом *бандурист*, його словотвірною структурою. Жодних інших маркерів словотвірної мотивації цього слова в аналізованому тексті немає. Тому говорити про функції забезпечення когезії за допомогою словотвірної мотивації в такому і подібних випадках не доводиться. Звичайно, і в цьому випадку дериват як носій словотвірної мотивованості виконує певні текстоорієнтовані функції, однак вони визначаються не тим, що

його словотвірна структура експлікує *modus vivendi* словотвірної мотивації, а тим, що дериват, поділяючи властивості номінативної одиниці з особливим статусом подвійної референції¹, використовується як необхідний вихідний лексико-семантичний матеріал для породження, конструювання тексту. Дериват *бандурист* в українській мовній картині світу наділений образотворчими інтенціями та передумовами для його символізації в художньому тексті, і саме в цих текстотворчих функціях Т.Г. Шевченко використав його. У шевченківському художньому тексті образ *бандуриста* уособлює, символізує прагнення людини до свободи, незалежності у своїй діяч, вчинках, до волі. Цьому слугують вокатив-метафора *орле сизий*, аксіологічна оцінка *добре тобі брате*, інші художні засоби.

Інший тип текстової словотвірної мотивації засвідчують контексти, у яких вона експлікована словотвірною парою “твірне – похідне”. У таких текстах як вихідні лексико-семантичні компоненти використано твірне слово й похідне від нього слово, у яких виявляється відношення словотвірної мотивації. Як уже зазначалось, така словотвірна мотивація, експлікована лексичними компонентами словотвірної пари, завдяки кореневому повтору у текстотворенні виконує функцію реалізації зв’язності тексту, передовсім локальної, напр.: Допит починався з того, що їх [безпартійну інтелігенцію] трохи *лякали*, потім промовляли до їхнього радянського “патріотизму”. Але це *лякання* було тільки прелюдією до дальшого, і самі

¹ Див.: Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова... С. 9–16.

слідчі не надавали йому великої ваги (Ю.Шевельов. Я – мене – мені... (і довкруги)); – Адже ж до вечора ми були *приятелями*? – мовив з меланхолійним усміхом капітан. – Можемо й тепер бодай привітатися *по-приятельськи*, заким дамо слово пістоletам (І. Франко. Для домашнього огнища); Ось приїдеш додому, то я не подивлюся, що ти моряк, а здеру з тебе твій “кльош” і висічу за таке неподобство, щоб знав, як *носа задирати*. *Носозадерців* у нашому роду не було, і я не хочу, щоб ти цю традицію порушив (Григор Тютюнник. Спогади про автора роману “Вир” Григорія Михайловича Тютюнника).

Ще одним типом текстової словотвірної мотивації є такий, за якого вона оприявлюється у формі повного мотиваційного судження для відповідного деривата. Мотиваційне судження може вживатися препозитивно щодо мотивованого слова. На підставі таких текстів можна відтворити реальний процес творення слова, напр.: “Так ось я *вбив!* – думав капітан. – *Убив чоловіка, приятеля! Я убійця*. Маю на совісті людське життя, а сам жию (І. Франко. Для домашнього огнища)”. Однак поширеним є текстове використання мотиваційного судження і в постпозиції щодо носія результату словотвірної мотивації, напр.: – Ви вважаєте себе професіоналом? – Ненавиджу це слово. Я аматор, *любитель* – від слова “*любити*”. Я люблю свою *роботу*. А люди, які називають себе професіоналами, як я вже давно помітив, переважно халтурники (Г. “Час / Time”, 9–15.10. 1997).

Закономірності породження тексту не вимагають обов’язкового використання всіх компонентів мотиваційного судження, окремі з них можуть опускатися, ще інші виражатися непрямом, опосередкова-

но, однак в цілому воно повинно бути достатнім для усвідомлення мотивованості деривата, пор.: Славко сидів без ковнірця одягнений у довгу білу *полотнянку*. Її називали домашні “порохівником” для того, що слово “*полотнянка*” занадто мужицьке слово. *Полотнянку* носив мужик. *Сам робить з лену полотно, сам тче, сам білить, сам шиє*. Тим-то вона й *полотнянка*. А порохівник не те (Л. Мартович. Забобон).

При всій важливості функції словотвірної мотивації в текстотворенні, яка виявляється у реалізації передовсім локальної зв’язності, нею не вичерпуються текстоорієнтовані можливості. Словотвірна мотивація може слугувати чинником розгортання теми мікротексту та його семантичного структурування. Зазвичай відзначене спостерігається, коли текст стає середовищем, у якому твориться оказіоналізм чи потенційне слово, яке з різних причин ще не стало фактом мови. Такі деривати з необхідності потребують пояснення їх семантики, що й спричинює розгортання теми нарації, пор.: Взагалі-то щоденник – жанр особистих записів. *А яке моє особисте життя, і чи буває воно в одружених? Записувати, як тебе жінка пиляє, як засмоктують будні?* Це вже був би не щоденник, а *буденник* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого); З вікна авто можна побачити дивні речі, які й не збагнеш одразу. На нейтральній смузі українці зі струнких, худорлявих починають перетворюватися на товстих, огрядних. Тільки обізнані з різновидами прикордонного бізнесу можуть констатувати: *це спиртовики. Так називають усіх, хто займається контрабандою спирту* (г. “Галичина”, 13.01.2001); На недавньому празникуванні дня народження індійського прем’єра П.В. Нарасімха Рао

Його увінчали квітковою гірляндою, вагою 25 кілограма. 75-літній глава уряду злегка похитнувся, але вистояв. А потім поквапився з допомогою двох помічників тут же зняти з шиї таке вагоме свідчення любові. В Індії заведено при урочистостях “гірляндувати” – зустрічати дорогих гостей і всіх, кому хочуть виказати повагу, не букетами, а квітковою гірляндою (г. “За вільну Україну”, 25.10.1994); У світі поширюється мода на будівництво екологічно чистого й автономного житла. Його будують з усього, що є будівельним матеріалом. Це: використані автомобільні шини, наповнені землею, пусті каністри, консервні банки, пластикові пляшки, морські раковини, солома, папір, одним словом – сміття. Архітекторів такого житла жартома називають смітєвиками. Щоправда, є офіційні назви: професії – біотектор, науки – біотектура (г. “Галичина”, 4.03.2003).

Словотвірна мотивація, як уже давно підкреслювалось у мовознавстві, тісно пов’язана з внутрішньою формою слова, проте інтерпретація цього зв’язку не відзначається однозначністю, хоча більшість учених ототожнює внутрішню форму слова з мотивувальною ознакою, вираженою твірною основою. Зазначений зв’язок детермінує образотворчу функцію словотвірної мотивації в текстотворенні. Розглянемо цю функцію словотвірної мотивації в оповіданні І. Франка “Рубач”. Винесена в заголовок оповідання номінація *рубач* є похідним віддієслівним утворенням і разом із твірним для нього дієсловом *рубати* є носієм словотвірної мотивації ‘*той, хто рубає*’. Герой оповідання заблукав у густому безпросвітному лісі, в якому “нетоптаною стежкою йшов чоловік у

грубим мужицьким сіряці і ніс у руках *сокиру*, від якої йшов блиск, що здалека видався мені блиском півмісяця”. Ці рядки оповідання уже можна розглядати як такі, в яких формуються передумови для реалізації можливості використання зазначеної словотвірної мотивації у творенні художнього образу, адже названо знаряддя дії, *сокира*, яке імпліцитно наявне в структурі мотиваційного судження: рубати можна тільки *сокирою*. У міру розгортання сюжету герої оповідання, йдучи за своїм провідником, натрапляє на постійні перепони. Провідник героя щоразу долає їх за допомогою сокири, пор.: Втім, темний стовбур – лісовий велетень – заступив нам дорогу. Не вагавшись ані хвилини, мій провідник *високо підняв сокиру і обіруч ударив нею в могутню заваду*; Та ось величезна чорна маса, стрімка скала заступила нам дорогу... І знов супокійно, без вагання *мій провідник підняв сокиру і вимірив могутній урар*; Ще кілька кроків, і перед ногами мого провідника позіхнула чорна безодня, прірва стрімкого, скалистого яру, а на дні його шумить і піниться скажена течія. Але й ся перешкода не спинила мого провідника. *Блиснуло вістря піднесеної сокири, затріщало повалене величезне дерево і гепнулось своїм стовбуром півперек безодні*, творячи вигідну кладку; А коли ми встали, мій провідник *узяв у руки сокиру і наблизився знов до шибенци*. Храм наш в дусі і в правді, – мовив. *І, мовлячи се, підняв сокиру і вдарив*; На п’єдесталі з чорного мармуру сиділа на склublених хмарах мармурова фігура мужа з довгою кучерявою бородою, блискучими очима і з в’язкою золотистих стріл у високо піднесений правиці... – Хто се такий? – запитав я свого провідника. – Символ. Закаменілий виплід їх власної

уяви, що зробився їх володарем, їх титаном... І, мовивши се, *мій провідник обіруч хопив сокиру і вдарив нею в чорний п'єдестал*. Усі перелічені висловлення з іменником *сокира*, що є імпліцитним компонентом аналізованої словотвірної мотивації, готують ґрунт для її образної реалізації, що нею досягається кульмінація твору: – Хто ти такий? – запитав я в кінці. Тоді він уперше обернув до мене своє лице і промовив ласкаво: – Чи ж не пізнаєш мене? Я не відповів нічого. Мені видалось, немов із сього боку зійшло сонце, і я мусив похилити очі перед тим блиском могутності, тріумфу і надії, що йшов із його лица. – Пізнаю тебе всім серцем, усею кріпостію моєю, але ім'я твого висловити не можу, – відповів я. – *Я рубач, що рубає забори на шляху людськості, забори, покладені дикістю, темнотою і злою волею*. Ти бачив частину моєї праці.

Словотвірна мотивація може слугувати важливим чинником експресивізації тексту, творення його конотативного компонента. Найбільш виразним прийомом такого використання словотвірної мотивації у зазначеному аспекті текстотворення є її текстове “обігрування”. Конкретні прийоми формування мовної експресії тексту завдяки художній актуалізації словотвірної мотивації різні. В одних випадках це може бути співвіднесення непохідного слова з подібним за звуковим складом словом, яке за семантикою контрастує з ним у системі мови, однак мотивує новонабуте значення, напр.: А скільки людей змертвіло живцем. Не стало надії, а отже, – сили, снаги. Талановиті, розумні, світлі люди опускалися, спивались, шастали з кав'ярні до кав'ярні. *І звали їх іронічно “козаки” (від слова “козу водити”)*. Солодку віху

мали оті гіркі “*козаки*” від того, що при чарці лаяли на всі заставки і правих, і винних, і весь білий світ (І. Жиленко. *Номо feriens*). Слово *козак* в українській мові, як відомо, є давнім запозиченням із тюркських мов, з погляду словотвору – непохідне, однак семантичне зближення його з висловленням *козу водити* ‘вештатися від кав’ярні до кав’ярні в компанії людей, що прагнуть випити спиртного’ створює передумови для встановлення між ними словотвірних мотиваційних відношень. Експресивність зазначеного фрагмента тексту посилюється ще й полярністю конотативних напластувань слів *козак* та *коза* в мовній свідомості українців, яка зумовлює формування іронії. Аналогічний ефект досягається семантичним зближення слів *халат* і *халатність* у заголовку статті “Білий *халат* як ознака *халатності*” у газеті “Ваше здоров’я”, 4.11.1998 чи слів *клас* – *класний* у тексті під заголовком “*Класний* керівник – від слова *класний*”: Власне, про Анжелу Поляцко треба казати “*класна*”. Найперше тому, бо вона дійсно керівник 11 класу ЗОШ № 22 м. Івано-Франківськ. І, очевидно, саме так називають її учні, *вкладаючи у те слово ще й особливий зміст* (г. “Галичина”, 25.12.2001).

Поширеним прийомом текстоорієнтованого використання словотвірної мотивації є заміщення твірної основи омонімом, що призводить до присутньої зміни характеру дериваційної мотивації, пор.: Дорогий Дмитре Васильовичу! Я все-таки наполягаю на тому, що ви найкращий *перекладач*. Ви успішно *переклали* відповідальність за долю України з СРСР на власні плечі (Із привітання заступника голови Івано-Франківської облдержадміністрації Б. Томенчука на ювілейному вечорі до 70-річчя Д.В. Павличка в

Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника 7.10.1999). Омоніма до твірної основи в тексті може й не бути, однак він легко домислюється з контексту: Підраховано, що вибори коштуюватимуть щонайменше 700 мільйонів гривень. Як каже мій сусід, таке придумали *грішні (грошовиті)* для нас, *безгрішних (без грошей)*. “Хочете мати добрий парламент – платіть”, – сказав один із тих мудрих. За добрий – так, але за що платимо ми? І кого нам вибрати із тисяч бажаючих? На передвиборній зустрічі в Надвірній я запитав одного з кандидатів, чому він зв’язався з такою партією, і відповідь була: “Вибираю менше зло” (г. “Галичина”, 24.03.1998).

На таких текстоорієнтованих прийомах використання словотвірної мотивації часто будуються анекдотичні тексти, напр.: На суді одного свідка запитують: Яка ваша професія? – Я – *соліст*. – І де ви *співаєте*? Я *не співаю*. Я *солю* капусту, огірки і помідори; На залізничному вокзалі в Одесі жінка запитує чоловіка: – І чому в касі тобі не дали квитків? – Розумієш, усі місця *заброньовані*. – А це що *бронепоезд*?!; Будь-яка криза в країні завжди супроводжується розмовами про горезвісний єврейський капітал. Отож, скільки, скажіть, заплатили *євреї*, щоб нова валюта називалась *євро*? і т. д.

Ще одним прийомом використання словотвірної мотивації у текстотворенні є заміщення словотвірної мотивації деривата прямим значенням твірного слова на мотивацію його переносним значенням. Український прикметник *чорний* основним своїм значенням фіксує кольористичну ознаку – ‘кольору сажі, вугілля, найтемніший’. В основі прізвища *Чорновіл* лежить апелятив на позначення *вола чорної*

масті. Однак прикметник *чорний* в українській мові має ще й низку переносних значень, зокрема й ‘тяжкий, безпросвітний, безрадісний; пов’язаний із труднощами’, з яким семантично зблизив прізвище відомого українського громадського й політичного діяча В.Чорновола автор такого тексту: *Чорновіл, Чорний Віл – чорний від поту, від туги безпросвітної. Перший помічник у тяжкій роботі, перша надія у далекій дорозі – мудрий хтось колись побачив у роду Чорноволів такі риси і нарік його цим прізвиськом, що пізніше стало прізвиськом, а ще пізніше – символом українства* (Б.Томенчук. Він був пророком у своїй Вітчизні). Таке ж заміщення словотвірної мотивації для прізвища Чорновіл засвідчує й епіграма А. Янченка: *Хай негода, хай наруга, / Хай гримить, трясє доквіл, – / мусиш чорно перти плуга, / Коли ти вже Чорновіл*.

Текстоорієнтоване цілеспрямоване порушення словотвірної мотивації прізвищ відомих людей – досить поширене явище, передовсім у публіцистиці, напр.: Усім нам ще впам’ятку, як, бризкаючи слиною, один донбасівський нардеп – “чвародій” репетував у мікрофон, що Міністерство у справах національностей очолюють українські націоналісти (г. “Літературна Україна”, 24.11.1994) (йдеться про нардепа Чародєєва); А Михайло Ратушний навіть увів нову термінологію: “дімократія” – слово, яке походить від імені Табачника! (г. “Молодь України”, 16.02.1995) (ім’я Табачника – Дмитро (Діма)); Жили в Україні, як дачники, / Українську зневаживши суть, / Нині ж там у державі Табачники, / Де б Тютюнники мали бути (П.Осадчук); Та все ж я переживав, наприклад, що номенклатурне оточення колишнього першого секре-

таря ЦК КП України Петра Шелеста відразу ж забуло українську мову і стало російськомовним у переважній більшості за Володимира Щербицького. А Щербицький правив в Україні майже стільки, як Іван Мазепа, десь до двадцяти років. Отож казали тоді, що *Шелест нашелестів*, то *Щербицький вищербив* (І. Драч. Українська мова і сучасне суспільство); *Хто заніс оту Наталю / У парламентську залю? / Щось у неї десь там свище... / Кажуть – вітер. Ні – вітрище!* (А. Янченко. Епіграма на Наталію Вітренко) і т. д.

Текстоорієнтований ефект словотвірної мотивації може ґрунтуватися й на паронімічній атракції, напр.: Але була одна частина радянського загального мовознавства, що претендувала на свою марксистськість, – так звана “нова наука про мову”, просто-мовно *марризм*. Щодо неї Булаховський не хотів і не міг приховувати свого різкого заперечення. Йому приписувано гру слів: – Це не *марризм*, це *маразм!* (Ю. Шевельов. Я – мене – мені... (і докруги)); Україні потрібен націоналізм дії, націоналізм економічного поступу, націоналізм самоутвердження серед світових народів, бо тільки він зможе поняття Західної і Східної України з розряду політичних перевести в розряд географічних. За інших підходів наш патріотизм залишиться вишиванковим *галичанством*, що рано чи пізно стане сприйматися як опереткове *галичанство* (г. “Галичина”, 26.01.2002).

Таким чином, словотвірну мотивацію необхідно розглядати як важливий чинник у текстотворенні. Завдяки виявленню її у відношенні між двома спільнокореневими словами, значення одного з яких або повністю входить у значення іншого або тотожне значенню іншого, словотвірна мотивація використо-

вується як засіб когезії тексту. Словотвірна мотивація використовується також як засіб художнього образотворення та експресивізації тексту, творення його конотативного компонента.

1.3. Словотвірні засоби прогресії, когезії та когерентності тексту

Із початку становлення лінгвістики тексту однією з центральних проблем стало виявлення категорій тексту, їх інтерпретування та виявлення засобів їх реалізації, втілення. Незважаючи на помітні здобутки лінгвістики тексту, в питаннях визначення інвентаря категорій тексту, виявлення понять, які передаються ними, та встановлення їх характеристики мовних засобів вираження текстових категорій немає одностайності, спостерігаються певні відмінності. Свого часу З.Я. Тураєва згідно з панівним у той час структурно-системним підходом до мовних явищ запропонувала розділити категорії тексту на дві основні групи: ті, що виявляються в ділянці формальної структури тексту, і ті, що виявляються в змістовій структурі тексту. До перших віднесено *зчеплення, інтеграцію, прогресію та стагнацію*, до других – *образ автора, художній простір і час, інформативність, причинність, підтекст*¹. Із деякими модифікаціями і доповненнями в ділянці змістово-семантичних категорій та долученнями до них прагматичних категорій опрацьована типологія категорій тексту на сьогодні стала загальноприйнятною, що знайшло

¹ Тураєва З. Я. Лингвистика текста. Москва : Просвещение, 1986. С. 81.

підтвердження у її трактуванні в підручнику з лінгвістики тексту для вишів¹.

Зазначений поділ категорій тексту певною мірою умовний, бо чітко розділити текстові категорії на формально-структурні й змістові неможливо, оскільки, наприклад, прогресія тексту стосується і формальних і семантичних аспектів тексту. Ця властивість прогресії відбита у її дефініції, пор.: “Прогресія (лат. *progressio* – рух уперед, збільшення, прирощення) – категорія тексту, що забезпечує породження тексту і формує (функціонування тексту) прирощення смислового складового тексту разом зі зміною (як правило, збільшенням) формально-структурних його елементів². Як зазначив Ф.С. Бацевич, поняття прогресії щодо організації тексту глибоко опрацював Ф. Данеш, охарактеризувавши п’ять основних типів тематичної прогресії в тексті. На думку вченого, тематичні прогресії – це абстрактні формальн-структурні й смислові моделі розгортання тексту. Найбільш поширеним типом прогресії тексту є *проста лінійна прогресія*, коли рема попереднього висловлювання стає темою наступної³. Саме в реалізації простої лінійної прогресії тексту можуть використовуватися словотвірні засоби.

Проста лінійна прогресія, чи як її ще називають прогресією з послідовною тематизацією, найбільш поширений тип розгортання тексту, коли рема попереднього висловлювання стає темою наступного повідомлення. Поряд із іншими засобами здійснення

¹ Бацевич Ф., Кочан І. Лінгвістика тексту : підручник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. С. 181–245.

² Там само. С. 187–188.

³ Там само. С. 188.

простої лінійної прогресії тексту словотвірні засоби реалізації цього різновиду прогресії обмежені специфікою словотвірних одиниць, яка ґрунтується на тождності певних структурно-семантичних компонентів – твірної основи чи дериваційного форманта. Водночас вони часто є дієвим засобом лінійної прогресії не в повному її вияві, а лише на певній фазі її розгортання, напр.: Він [Юра] хитав головою, не знаходячи слів на виявлення того, що, мов колінами, натолочувало його серце.

– Та ви, неню, *не журіться!* – якомсь мляво потішав Василь. – Адже ви ще не самі на світі. В селі – не в лісі. А ми, славити бога, також не за горами.

– Так, синку, так, – мовив Юра. – І я то не раз мовлю, що не треба *журитися*, гріх бога гнівити. Та що, коли та *жура* обгорнула мене, як кожух узими, сама мене держить і не попускаєся. Чи я в хаті, чи на обійстю, чи на ріці, – *вона* все зо мною (І. Франко. Як Юра Шикманюк брів Черемош).

У наведеному уривку тексту його розгортання оперте на використанні словотвірної пари *журитися* – *жура*. Рематичний компонент висловлювання, виражений із акцентуванням на твірне дієслово *журитися*, тематизується похідним від нього утворенням *жура* та його предикативною групою. Однак подальша лінійна прогресія тексту реалізується іншими мовними засобами, поза межами словотвірних: – Ви би, неню, перебралися до нас. Вам гляба самому жити. Вас нуда доточить. У нас, серед дітей, вам буде веселіше.

– Добре, синку, мовиш. Я й сам так думав, але не смів тобі се казати.

Такий усічений варіант прогресії тексту з послідовною тематизацією доволі поширений тип роз-

гортання художнього тексту, пор.: До міста Електричного Сонця ми в'їхали проспектом Леніна. З автобуса вийшли на головній площі перед палацом культури “Енергетик”, де Леніна перетинається з Курчатова. Насправді в цих реченнях усюди треба вживати епітет “колишній” – щонайменше шість, а може й сім разів. *Колишність* є найпершою і найсуттєвішою ознакою Ікс. Вона змушує вмикатися пам'ять, причому всю і на повну. Пам'ять мусить працювати за все інше, бо нічого іншого в Ікс не лишається (Ю. Андрухович. Лексикон інтимних міст); Зараз був вечір. Жонка поприбирала та й лягла *спати*. Яке вже її *спання* було?.. Гадала, як віку докоротати з таким чоловіком (М. Яцків. Бувальщина); Занадто багато *вистраждали* вони обоє, щоб зрозуміти одне одного й допомогти. Бо ж такі *страждання*, а не радість облагороджують, мабуть, людину, роблять її чулою до людського горя, якого ще стільки є на світі! (Б. Антоненко-Давидович. Завищені оцінки); Ця вулиця залишилася й донині у пам'яті чорною, а тому Нестор *мовчав*, і, можливо, через це саме *мовчав* і його новий знайомий. А коли *мовчанка* надто довго затяглася, Нестор пильніше приглянувся до свого супутника, бо хотів упізнати: старих людей Міста він пам'ятав геть усіх (Р. Іваничук. Нестор).

Однією із засадничих категорій тексту є його зв'язність, яка в сучасній лінгвістиці, як уже зазначалось, трактується неоднозначно. Одні вчені у зв'язності тексту вбачають наявність зв'язків між реченнями в тексті, тобто внутрішньотекстові зв'язки чи локальну зв'язність. Її називають ще когезією тексту. Інші дослідники потрактовують зв'язність тексту ширше, як пов'язаність його компонентів у межах цілого, як цільнооформленість тексту, його глобальну

зв'язність. Властивість тексту бути пов'язаним своїми компонентами не лише на рівні окремих речень, їх сукупностей, а й на рівні цілого тексту, називають його когерентністю. Когерентність і когезія тексту є гетерогенними виявами зв'язності тексту, яка забезпечується різними мовними засобами¹.

У словотворі виділяють різні словотвірні одиниці – від найпростіших, елементарних до комплексних: дериваційні морфеми, твірні основи, похідні слова, словотвірні пари “твірне-похідне”, словотвірні парадигми, словотвірні гнізда, словотвірні типи і словотвірні категорії. Усі вони, кожна по-своєму, можуть забезпечувати зв'язність тексту – локальну чи глобальну або як одну, так і другу.

Словотвірні засоби зв'язності тексту зазвичай ґрунтуються на повторі як універсальному прийомі його реалізації.

Елементарні словотвірні одиниці – словотвірні форманти, твірні основи – беруть участь у текстотворенні, у реалізації його категорій не самі по собі, а у складі відповідних словотвірних структур дериватів. Повторення одного суфікса, префікса чи конфікса в контактному чи дистантному розміщених реченнях невеликих сегментів тексту забезпечує його локальну зв'язність, пор.: Був період, коли послідовних борців за незалежність України за відродження української нації наші вороги називали “мазепинцями”. Пізніше – “петлюрівцями”. Затим – “бандерівцями”. Сьогодні

¹ Ковтунова И. И. Вопросы структуры текста в трудах акад. В. В. Виноградова... С. 3–18; Аспекты общей и частной лингвистической теории текста... С. 50–51; Загнітко Ан. Лінгвістика тексту. Теорія і практикум... С. 131–132; Бацевич Ф., Кочан І. Лінгвістика тексту... С. 184–187.

таких людей називають *рухівцями* (Із доповіді В. Чорновола на VII Всеукраїнських зборах Народного Руху України 28.X.1997 р.); А *минущість*, починаючи з другої половини того березня, стала моїм демоном номер один. *Минущість* і *тимчасовість*, і *зникомість* – скільки ще назв у цієї примари? (Ю. Андрухович. Лексикон інтимних міст); І все більше від нього віддаляється / мій материк. / Можна все *переплакати*. *Перебути*. / Свій жаль *перешарпати* (О. Слоновьська. Щось таке заподіялось).

Повторені в низці слів одного словотвірного типу суфікси *-ець*, *-ість*, префікс *пере-* пов'язує, “зшиває” речення, в яких вони вжиті, в певний сегмент, на основі формально-сислової спільності його компонентів, а “повторення на смисловому рівні, супроводжуване повторенням тотожних за формою частин слова (найчастіше дериваційних морфем) створює особливий вид звукопису, що вносить “поетичну складову” в структуру не тільки поетичного, але й прозового тексту”¹.

Аналогічно повторення тотожних твірних основ у структурах дериватів із різними формантами забезпечує когезію тексту. З огляду на більшу конкретність семантики твірної основи у порівнянні з формантом, адже вона завдяки кореневій морфемі є носієм загальної семантичної ідеї, властивої низці основоспоріднених слів, повторення твірної основи у похідних словах із різними лексичними значеннями стає важливим чинником реалізації як локальної, так і глобальної зв'язності тексту. Найпростіший вияв повторення твірної основи як текстотвірний засіб притаманний словотвірній парі “твірне – похідне”.

¹ Земская Е. А. Словообразование и текст... С. 21.

Словотвірна пара “твірне – похідне” найчастіше використовується у текстотворенні як засіб когезії, особливо якщо це стосується так званих синтаксичних дериватів¹, похідних віддієслівних і відприкметникових іменників із абстрактним опредметненим значенням. Природа таких дериватів відбита у їх назві: вони покликані частиномовними засобами іменника виразити перейняті від своїх твірних лексичні значення дії, стану, ознаки і уможливити їх нові синтаксичні функції підмета, додатка, невластивих дієсловам і прикметникам. Явище синтаксичної деривації співвідносне з різновидом словотвору – транспозицією², а також з одним із різновидів номіналізації³. Як справедливо зауважив Р.З. Мурясов, “номіналізація – це передовсім повтор, вказівка, тобто різновид сигніфікативного дейксиса”⁴. Номіналізація дієслова – предиката матричного речення, в якому воно є комунікативним ядром, та включення його до складу наступного речення, яке може бути розміщено безпосередньо за ним або дистантно як тема забезпечує комунікативні перспективи висловлювання при розгортанні, прогресії тексту⁵: Оляна злізла з печі на лежанку і *позіхнула* ще й на лежанці. При цьому вона взялася долонею під щоку, наче до співу, одкинулася назад, всапнула повнісінькі груди повітря, так що аж тіло

¹ Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая. *Очерки по лингвистике*. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1962. С. 57–70.

² Dokulil M. Tvoření slov v češtině. *Teorie odvozování slov*. Praha : Nakl. Českosl. akad. věd, 1962. 264 s.

³ Мурясов Р. З. Словообразование и теория номинализации. *Вопросы языкознания*. 1989. № 2. С. 39–52.

⁴ Там само. С. 48.

⁵ Там само. С. 46.

все затрусилося, і з тою ж солодкою знемогою, що на печі, вивела *позіханку* “*Позіхи*”, як звала свою недугу Оляна, починалися в неї з гикавки <...> (Григір Тютюнник. Устим та Оляна); Я була малою *горда*, щоб не плакати, я сміялась... / І, забувши давню *гордість*, / Плачу я, щоб не сміятись (Леся Українка. Як дитиною, бувало); Ми чомусь досить відверто *пишалися* з цього приводу. В *єСеСеСеРі*, з якого до справжнього Парижа переважно не їздилося, підставою для *пишання* могло стати навіть це (Ю. Андрухович. Лексикон інтимних міст).

Словотвірні пари базової та результативної одиниць словотвору поза межами синтаксичної деривації, в мутації та модифікації, теж нерідко забезпечують когезію тексту: Я заздри́в йому і *ревнував* її. Зрештою, в поляків це чомусь одне й те саме слово, ти знаєш. Я жахливий *ревнивець*, особливо, коли йдеться про цілком незнайомих дівчат, які при мені виявляють закоханість у своїх супутників (Ю. Андрухович. Лексикон інтимних міст); Я, ніби Отто фон Ф. з пивбару на Фонвізіна, прагнув їм заперечувати. Я заперечував будь-яку вищість російського, а для цього мусив їх *шокувати*. Моїм *шокером* була зневага, а моя зневага формою визволення (Ю. Андрухович. Лексикон інтимних міст). Зазвичай мікротекст містить твірне слово в контексті цілого мотиваційного судження, дериватом від якого пов’язується подальший сегмент тексту, наприклад: Нині він [правнук Юрія Шкрібляка] *дає новий поштовх* гуцульській різьбі. *Новатор* (С. Пушик. Перо Золотого Птаха).

Логіка текстотворення, в якому використовується словотвірна пара базової й результативної одиниць словотвору не завжди відображає логіку моти-

ваційних відношень у словотворі. У тексті похідне слово може передувати своєму твірному. Інверсований порядок використання компонентів словотвірної пари “твірне – похідне” у тексті, як і прямий, слугує реалізації зв’язності тексту. Водночас функцію локальної зв’язності тексту за умови зворотного порядку використання компонентів словотвірної пари “твірне – похідне” зазвичай супроводжує деталізація, конкретизація, уточнення, кваліфікація і т. ін. семантики похідного слова, пор.: Про нього люди казали, що він *богує*. Він був як *бог*, знаючий і сильний, той градусник і мольфар. В своїх дужих руках тримав сили небесні й земні, смерть і життя, здоров’я маржини й людини, його боялись, але потребували всі (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); Ви питаєте, що таке *образа*? *Образити* – це закинути людині те, що їй зовсім не властиве (Б. Антоненко-Давидович. *Образа*).

Повторення твірної основи не обов’язково може бути у словотвірній парі “твірне – похідне”, воно може мати місце і в парі слів, сформованій спільно-основними дериватами із протилежними чи різнозначними афіксами. Когезія тексту в таких випадках ґрунтується на повторенні тотожної твірної основи в словотвірних структурах похідних, формантна частина яких не лише фіксує їх різні лексичні значення, а й підсилює повторення як засіб локальної зв’язності напластуванням на нього відношень контрарності, суміжності, семантичної близькості та неоднаковості тощо, пор.: Я б віддав отой химерний / Твій таємний світ *надхмарний* / За наземне справжнє графство, / За *підхмарний* замок гарний (Леся Українка. Давня казка); Потомки розберуться. Їм видніш / крізь кришта-

лево-об'єктивну призму – / хто був мистцем, а хто ховав фетиш / *простацтва* за щитом соцреалізму. / *Простацтво* – це іще не *простота*. / Шукання форми – це іще не поза. / Лиш фанатичний пошук дороста / до *простоти* мистця і віртуоза (Л. Костенко. Зоряний інтеграл); Ми говоримо про *державу*, її народження в муках. *Державники* – обов'язково патріоти, хоча й дотримуються часом різних поглядів у впорядкуванні держави. *Антидержавники* – теж патріоти, але... інших держав. І інших мов (А. Мокренко. Цвіт і корінь материнки).

Словотвірна парадигма як комплексна словотвірна одиниця, яка ґрунтується на тотожності твірної основи кодериватів, як і словотвірне гніздо як множина спільнокореневих слів, упорядкованих відношеннями словотвірної похідності, можуть використовуватися як засіб реалізації когерентності тексту. Повторення твірної основи в багатьох спільноосновних або спільнокореневих словах у тексті може забезпечувати когерентність тексту. “Цілеспрямовано введені в художній текст похідні слова з тотожною кореневою морфемою і з різними дериваційними формантами, які конкретизують загальносемантичну ідею, виражену нею, відповідно до авторської настанови у словотвірномотивовані значення лексем, забезпечують інтеграцію тексту, його спаяність і цілість”¹.

Так, в художній оповіді С. Пушика “Дарабипливуть у легенду” розповідається про останні сплави лісу Черемошем у Карпатах. Його смислова єдність, цілість ґрунтується, крім іншого, на повторенні

¹ Грещук В. В., Грещук О. Б. Словотвір і художній текст. *Василь Стефаник – художник слова*. Івано-Франківськ : Плай, 1996. С. 111.

компонентів словотвірного гнізда з вершиною *плисти* (*пливти*). Уже зачин оповідання містить похідні з коренем *плис(в)*: І не кожен знав про те, що й сам Черемош не хотів з цим змиритися, що він уже не буде вважатися робітником лісової промисловості, що на ньому закінчується велика епоха карпатського *лісосплаву*, якій не менше двох тисячоліть. Черемош не хотів змиритися з цим! Той останній *сплав* був пущений з верхів'я Білого Черемоша, з урочища Верхня Яловичара, ще 9 серпня, у четвер.

Подальше розгортання сюжетної лінії оповідання супроводжує введення у текст інших дериватів із коренем *плис(в)* та повторенням уже згаданих, пор.: Дуже скоро почалася тогорічна весна й у черемоських *сплавників*: 24 березня з села Устеріки, де стрічаються Біла з Чорною рікою, а трошки нижче з буковинського боку вплітається й річка Путила, прикрашений смеріччям і прапорцями плив перший *сплав*; В понеділок, як і завжди, рано-вранці везли машини *сплавників* у верхів'я річок; Плотогони, хоч і *сплавляли* ліс, із Буковини, хоч і рахувалися робітниками Вижницької *сплавконтори*, були з села Владів-Ростоки; За технікою безпеки стороннього на *сплав* не беруть. Для письменника зробили виняток, і мені було якось маркотно на душі, що *пливу* не як робітник, а як капітан, хоч ніким не командую...; Старий гуцул у сардаці, в рогатій шапці, з файкою в зубах став і посміхається – свою молодість згадав, а літа його, мов ті дараби, *попливли* вже вдалину. Повторенням компонентів зазначеного словотвірного гнізда завершується оповідь: Колись у телепередачі “Клуб мандрівників” показували, що фінни так само *сплавляють* ліс, як і в Карпатах гуцули. Правда, там в основному

дикий *сплав*, але і дараби пускають. На дарабі будують будку, бо ж Фінляндія не Західна Україна – холодніше там, сиріше. Та й *сплави*, оповідав диктор, *пливуть* тільки під час повеней, коли тануть сніги. А верховинцям доволі було багажника посеред нашої талби-ланки. Вихідне слово *плисти* та безпосередньо або опосередковано мотивовані ним деривати *поплисти*, *пліт*, *сплавляти*, *сплав*, *сплавник*, *лісосплав*, *сплавконтора* об'єднані смисловою спільністю кореневої морфеми і розрізнені лексичними значеннями похідних слів, дають змогу завдяки їх послідовному введенню в текст інтегрувати його частини в єдине ціле. Вони становлять вузлові точки своєрідного каркасу, який забезпечує тематичну єдність і цілісність тексту.

Словотвірна парадигма, словотвірне гніздо як засоби реалізації когерентності тексту найбільш виявляють себе в тих випадках, коли єдність теми задається непохідним чи похідним словом у заголовку макротексту і підтримується повторенням в міру розгортання сюжету спільноосновних і спільнокорених із ним різнофункційних дериватів. Так, у новелі Василя Стефаника “Підпис” тема макротексту визначається його назвою, що представлена семантично містким похідним віддієслівним іменником *підпис*. У подальшому викладі (де розповідається про те, як мала Доця вчить поважних газдів підписуватися, для того, щоб вони не платили кожного разу *уніс* ‘плату поручителеві за підпис на якому-небудь документі’) тема, задана назвою, розгортається, отримує розвиток, деталізацію, конкретизацію і своє логічне завершення завдяки послідовному використанню спільнокорених дериватів, що мають у своєму складі кореневу морфему *пис-*.

У невеликому за обсягом тексті новели різночастиномовні деривати з морфемою *пис-* ужиті 18 разів. Вона виступає структурно-семантичним осердям не тільки назви, якою задається тема невеликого за обсягом тексту, а й низки спільнокоренових іменникових і дієслівних утворень від непохідного дієслова *писати*, забезпечуючи внутрішньотекстові структурно-семантичні зв'язки. Вже перше речення новели містить твірне слово ряду вжитих у новелі девербативів від нього, пор.: Мала Доця ходила лавою поза плечі газдів, що *писали* коло довгого стола свої імена. Субстантивний девербатив служить засобом розгортання тексту в наступному реченні: Грубими руками оті *писарі* обходили з кожного боку, звідки би найліпше їм почати. Тематична єдність подальшого фрагмента тексту підтримується повторенням вихідного дієслова *писати*: А білявенька Доця заглядала до кожного, чи добре *пише*. – Доцю, ня, а подивиси, як воно виглядає? – Ще чепірнате таке, як нечисане повісмо, ще *пишіт*. І газда пхав олівце в рот і зачинав знов *писати*. На тематичну єдність тексту “працюють” наступні два дієслівні деривати, виражаючи аспектуальні характеристики дії, переданої вихідним словом, пор.: – Ану ж ко, глипни на моє, бо я вже его чешу другий вечір, аж ні груди больи. Ану читай, що я *написав*. – Павло Лазиренко. – Якурат я. Та так воно там стоїт, шо кождий пизнаєт? – Хто вчений та й кождий. І Павло почервонів з утіхи, і оглядав карточку з усіх боків. – Ану ж ко я ще раз его *віпишу*.

Єдність теми посилюється завдяки девербативним іменникам *письмо* та *упіс*. Семантико-синтаксична природа іменника *письмо* дає змогу номінувати ним дію, названу вихідним дієсловом *писати*: Ви,

мої, і молоді, і вчітеси, виджу *письма* та й нічо не знаєте. Слід зауважити, що девербатив *письмо* вживається в аналізованій новелі і з іншим значенням, семантично пов'язаним з дієсловом *писати*, – ‘писаний документ’: – Вібачейте мені, пане, бо я непорозумів, а папері аді гезди. – Та й вітег з пазухи, та й подав. – Там, – кажу, – дес є все, бо я то докупки все складаю, всі *письма*... – Хлоп, каже, все дурний, гние цілу зиму та й би не навчивси навіть своє порекло на *письмі* покласти.

Тематична текстоутворювальна функція властива і спільнокореновому девербативу *уніс*, який в семантичній структурі тексту є одним із ключових компонентів: – Я, прошу, покладу знак своєв руков, аді хрестик, а ви підпишіт... – Не можна, каже, на вексельх хрестиків класти... – А я в гадках став. Це як озмут *уніс*, як процент наперед відберут, як нотареви заплатю, та й того капіталу мало шо мені лишитси.

Єдність теми художнього твору у завершальній частині підтримує використана в останніх сегментах тексту видова пара дієслів *підписати* – *підписувати*, девербатив від якої став заголовком новели: – Поклав-сми гроші у скриню, а сам до Доці. Ти, Доцько, діда навчи *підписати* намено, най дід панам горло не напихає, бо воно напхане. Я волю тобі плахтиночку купити... – Та й навчила та й сте по селі перечули, та й сте з діда насьміхалиси. Але прийшло до крутого, траба викслі *підписувати*, а ви за дідом до Доці. Я вам дорогу показав, шо вже не мете гроші утрачїти.

Отже, компоненти словотвірного гнізда з коренем *пис-* у формально-смысловій структурі тексту новели “Підпис” виконують роль своєрідного архі-

тектонічного каркасу, забезпечуючи одну з основних ознак тексту – єдність теми¹.

Як слушно зауважив М.М. Полюжин, “Сукупність контактної й дистантної розташованих членів парадигматичного угруповання, що повторюється, утворює тематичну мережу твору, яка пов’язує окремі фрагменти тексту за принципом єдності теми. Тоді кожна наступна поява похідного слова в тексті породжує асоціації, які характеризують усе парадигматичне угруповання, виявляючи повернення до вже відомої ситуації і ніби створюючи русло для подальшої розповіді”².

Отже, словотвірні засоби можуть брати активну участь у реалізації таких категорій тексту, як його прогресія, когезія та когерентність. Часто словотвірні одиниці слугують здійсненню простої лінійної прогресії тексту в її усіченому варіанті.

Локальна зв’язність тексту може досягатися повторенням одного форманта або спільної твірної основи у словотвірних структурах дериватів у контактній чи дистантній вжитих реченнях. Словотвірна пара “твірне – похідне”, фіксуючи відношення словотвірної похідності, є важливим чинником когезії тексту. Компоненти комплексних словотвірних одиниць – словотвірних парадигм, словотвірних гнізд – завдяки спільності кореневої морфеми, цього носія загальної семантичної ідеї, притаманної усім членам парадигматичного утворення, у текстотворенні можуть використовуватися як засіб когерентності тексту.

¹ Грещук В. В., Грещук О. Б. Знач. праця. С. 111–112.

² Полюжин М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення. Ужгород : Закарпаття, 1999. С. 90.

Розділ 2. ЕЛЕМЕНТАРНІ СЛОВОТВІРНІ ОДИНИЦІ В СТРУКТУРУВАННІ ТЕКСТУ

2.1. Лексикалізація словотворчих афіксів як текстотворчий засіб

Особливістю словотворчого форманта є те, що в мовленні він не може самостійно, автономно функціонувати, а лише в складі дериваційних структур похідних слів. Однак зрідка суфікс чи префікс виокремлюється із словотвірної структури деривата і в реченні виконує функцію окремого слова, наприклад: Всілякі “ізви” і всілякі “нео” / Усі держави з поглядом Горгон / Мені б курінь на острові Борнео / Але, мабуть, і там вже полігон” (Л. Костенко. Летючі катрени); Через те я завжди кажу, що в політику треба “влити кров” молодих, динамічних людей, незаангажованих “ізмами”. Людей, не обтяжених інерцією (Є. Марчук. На Президента треба вчитися).

У зв'язку з цим лінгвісти такі виокремлені із словотвірної структури похідних слів дериваційні морфи, вжиті в мовленні як самостійні слова, ототожнюють із лексичними одиницями, вбачають у них повноправні слова¹, а сам процес перетворення сло-

¹ Гальперин И. Р. Информативность единиц языка. Москва : Высшая школа, 1974. С. 71.

вотвірних афіксів, як і інших одиниць мови, в окремій повнозначній формі називають лексикалізацією¹. Однак немає достатніх підстав вважати їх справжніми лексичними одиницями хоч би тому, що вони самі, на відміну від справжніх слів, не стають твірними для інших похідних*. Повної лексикалізації виокремленого і вжитого самостійно словотвірного форманта не відбувається, тому його можна кваліфікувати як квазілексему.

Поява несправжніх лексем зумовлена характером їх номінативних можливостей. Зберігаючи узагальнену семантику дериваційної морфеми, вони забезпечують номінацію таких сегментів дійсності, які не мають у мові адекватного найменування на рівні звичайних лексем. Семантика квазілексем суфіксального чи префіксального походження узагальнено покриває значення будь-якого похідного слова, в складі якого вичленовується одноструктурний дериваційний афікс. Це особливо добре простежується у тих випадках, коли виокремлений формант уживається в тексті з означеним займенником *інший* у його множинному значенні ‘усі, крім названого (названих); решта’, пор.: І так буде доти, доки велика політика питиме на брудершафт з великим безправ’ям. І ота велика політика, закриваючи очі на одні злочини в ім’я злочинів інших, завжди плекатиме умови для процвітання нацизму, комунізму та інших “*ізмів*”, покликаних

¹ Лингвистический энциклопедический словарь... С. 258.

*Засвідчено тільки двомотивований дериват *фобство* на базі афіксоїда *фоб*, що, проте, не виключає мотивацію його іменником *фобія*, пор.: Для мене незбагненний і неможливий антисемітизм – як і будь-яке інше “*-фобство*” (І. Жиленко, Homo feriens).

творити зло на землі (г. “Галичина”, 25.01.1997); Особливо постарався на цій ниві перший секретар ЦК КПУ, вождь комуністів України, ...великий друг усіх інтернаціоналістів, комуністів, соціалістів та інших “істів”, “мій” товариш Петро Симоненко (г. “Час / Time”, 29.03.1996). У першому реченні квазілексема *ізм* виражає значення сукупності суспільно-політичних систем, окрім зазначених, у другому – спільноти осіб за належністю до лівих ідеологічних угруповань.

На семантичну співмірність подібних квазілексем із значенням відповідного словотвірного типу побічно вказує і специфіка функціонування виокремлених суфіксів чи префіксів: вони часто вживаються після ряду дериватів, у структурі яких наявні такі ж словотвірні форманти: Машиністки, ремінгтоністки, стенографістки, журналістки, *-істки*, сірі, може, красиві, може, погані, просто манекени, просто автомати, на яких можна прикрикнути, коли треба, бо це ж вони радянські баришні, які бояться скорочення штату більш як гармат, революції, вибухів, Махна, бандитів (М. Хвильовий, Пудель). Виокремлені форманти, вжиті в тексті як самостійні слова, покривають семантичний простір дериватів однотипного словотвірного ряду, в цьому випадку – назв осіб жіночої статі за їх відношенням до сфери діяльності.

Таку ж семантичну всеохопність словотвірного ряду засвідчує вживання виокремленого дериваційного форманта з інтонацією незавершеності, що на письмі передається трьома крапками, які відкривають місце для будь-якої твірної основи. Виокремленому в тексті словотвірному форманту звичайно теж передуює більша чи менша низка однотипних

дериватів, утворених за його допомогою: Петричук не любив подовгу спілкуватися з митцями, як називав їх напівіронічно, напівповажно, напівдобродушно, напівлюбовно, *напів...* (С. Процюк. Переступ у вакуумі).

Лексикалізовані словотвірні афікси відзначаються не тільки особливостями номінативного порядку, а й своїми текстоорієнтованими функціями. Узагальнений характер їх семантики уможливує підсилення інформативності висловлювання, збагачення можливості текстової репрезентації змісту, оскільки створює передумови уявної їх субституції будь-яким, частиною чи всіма похідними, що мають семантично однотипні форманти, пор.: Яких тільки ярликів не чіпляли до імені Емми Бабчук, в яких тільки “*ізмах*” не звинувачували! (г. “Літературна Україна”, 22.01.1996); Для новочасних “*істміє*” головне – зруйнувати характерні явища тоталітарного і посттоталітарного мислення, яке захопило величезний метафоричний простір суспільної свідомості й досі розкошує (г. “Літературна Україна”, 15.03.1997); Імпресіонізм, символізм, футуризм, кубізм, дедаїзм, сюрреалізм і ще безліч “*ізмів*”, більших та менших з рубежа віку повели атаку на віковичний реалізм, змагалися в першості щодо його повалення та побудови на його кістках нового мистецтва (Ю. Мушкетик. Колесо).

Семантика виокремленого словотвірного форманта, функціонально прирівнюваного до слова, включає в себе не тільки його “лексичне” значення, що межує з словотвірним, а й смислові нарощення, що вбирають у себе весь досвід вживання цих морфем в процесі використання мови. Інформація, яку містять такі морфемні, тобто обсяг смислу, може бути декодо-

ваний лише з урахуванням усього змісту висловлювання¹, наприклад: – Чи можна спрогнозувати подальшу роль живопису в суцільній конкретизації світу? – Це дуже важко. Очевидно, мистецтво розбилося на так звані континентальні школи. Є американська – донедавна Південна Америка відігравала колосальну роль, але вже останні з могоккан відійшли. Америка певний час орієнтувалась або на Париж, або на Лондон, Східна і Західна Європа – також, Австралія – те саме. Тепер же маємо деякі проміжки, в Японії – якісь нові течії. Узагальнення роботи важко. Українські ж хлопці й дівчата шукають щось. Дай Боже, щоб далі шукали, аби лишень знайшли щось, щоби в Україну дійсно якийсь новий “ізм” прийшов. Треба, щоб визначилися дві течії: класична, традиційна і така, яка б була зовсім новаторською, але щоб жодна не переважала. Потрібен баланс. В Україні проглядається певний витоптаний штамп в живописі, та це перехідний період (г. “Експрес”, 8–16.11.1997). Квазілексема *ізм* у наведеному тексті за значенням значно багатша від звичайного суфікса *-ізм* у низці дериватів із таким формантом. Її семантика ґрунтується на досвіді вживання суфікса *-ізм* в українській мові, власне вона ввібрала в себе в узагальненому вигляді усі можливі значення, маніфестовані словотворчим формантом у взаємодії з різними твірними основами, в тому числі й з потенційними. Для адекватного інформаційного розшифрування її необхідне врахування усього змісту висловлювання.

Аналогічно малопродуктивний у сучасній українській мові префікс *пра-* у мікротексті “І за-

¹ Гальперин И. Р. Знач. праця. С. 72.

сміялась провесінь: – Пора! – / за Чорним Шляхом, за Великим Лугом – / дивлюсь: мій прадід, і *пра-пра, пра-пра* / усі ідуть за часом, як за плугом” не лише виражає значення віддалених ступенів спорідненості, а й служить засобом увиразнення й підсилення темпоральної ретроспективи у висловлюванні. Справжній смисл, що виражає редуплікований префікс *пра-* на тлі деривата *прадід*, “прочитується” лише у макротексті і у зв’язку з безпосередніми номінаціями темпоральних вимірів, лексемами *час, вічність*, метафорою *туман* тощо: За ланом лан, за ланом лан, / за Чорним Шляхом, за Великим Лугом, / вони уже в тумані – як туман – / усі вже йдуть за часом, як за плугом. / Яка важка у вічності хода! – / за Чорним Шляхом, за Великим Лугом. / Така свавільна, вільна, молода – / невже і я іду вже, як за плугом?! / І що зорю? Який засію лан? / За Чорним Шляхом, за Великим Лугом. / Невже і я в тумані – як туман – / і я вже йду за часом, як за плугом?.. (Л. Костенко. І засміялась провесінь).

Іноді виокремлений суфікс виявляється семантично недостатнім, тоді лексикалізується фіналь деривата, яка містить ще й попередній морф, у поєднанні з яким узагальнене значення на тлі семантики контексту декодується без особливих труднощів. Розглянемо сегмент тексту, взятого з газетного інтерв’ю з відомим літературознавцем Ю. Барабашем: Отут і буде моя коротка відповідь на Ваше запитання щодо моєї українськості: справа в тому, що для мене малоросійство огидніше за великодержавний шовінізм – от і все. А на загал, я гадаю, українськість (як і будь-яка інша “-ськість”) – то як дівоча цнота, вона є, поки її не втрачено; а щоб зберегти, не так багато і

треба, досить, за висловом Пастернака, “не отступать от лица”, бути самим собою за всяких умов – і тільки (г. “Літературна Україна”, 21.05.1998). Значення суфікса *-ість* у відприкметникових дериватах – це якість, властивість або стан, на які вказує мотивувальний прикметник. У наведеному сегменті тексту з виокремленим *-ськість* акцентується увага не стільки на якості, властивості, як на належності до того, на збереженні того, що визначається кореневою морфемою. Носієм семи посесивності є прикметниковий суфікс *-ськ-*, який у поєднанні з іменниковим суфіксом абстрактності уможливили квазілексему *ськість* для вираження загального значення належності до якоїсь нації, збереження чуття причетності до неї.

Серед виокремлених формантів переважають іменникові суфікси. Зрідка трапляються прикметникові і дієслівні посткореневі дериваційні форманти, вжиті як самостійні слова, при цьому вони завжди стоять після ряду дериватів із таким же афіксом, наприклад: Сайгор уперше за все літо вибрався із стосів відношень, із димних кімнат засідань, з мітингових, ячейкових *-ових* промов, дебатів, преній, дискусій (М. Хвильовий. Пудель); Все вищеперелічене слід виконати, нікого, ніколи й ніщо не забути, а вже тоді, як долею суджено, голубе сивенький і сизенький, і ще якийсь там *-енький* (С. Процюк. Інфекція); А втім, високолоба Валентина рідко буває дома: на коростявих клячах через бандитські ліси тягнеться вона по волосній периферії – агітувати, організувати, інспектувати, інструкувати й ще “*вати*” й “*вати*” (М. Хвильовий. Пудель). Розширення частиномовної належності афіксів, які зазнають лексикалізації,

засвідчує активізацію й поглиблення процесів лексикалізації дериваційних морфем у їх текстозумовлених функціях.

Менш поширені префікси як самостійні слова. Типовим контекстом для лексикалізованих префіксів є антонімні до них префікси, що функціонують у структурі похідних слів або абсолютивно, пор.: [Іван Драч:] Нація, яка намагається збутися [найобдарованіших людей], віддаючи в жертву Молохові десятки мільйонів, – хіба вона може мати розкіш мистецтва для мистецтва?! У швейцарському затишку – та хіба це для нас?! Мусить бути *пересит* чогось, *надмірність*, мусить бути повнота, що переливається через край, а в нас суцільне *недо*... Хіба надмірність страждань, хіба пересит горя і біди, хіба повнота недолюгості і покручів, надмір'я і розпач розпуки. [Кореспондент:] Але мусить колись усьому бути край. І хіба не корисно бодай іноді забути про всі свої *недо*... і врешті спромогтися на щось таке, що буде цікаве і людям, і собі?! (ж. “Сучасність”, 1995. № 1).

Однак наявність антонімного префікса у тексті не є обов'язковою умовою виокремлення префікса. Він як самостійне слово може вживатися в тексті на тлі похідних, словотвірна структура яких містить його, або без них, наприклад: Пам'ять моя сліпне од радості і горя, згадуючи той останній наш щасливий Новий рік перед хресним часом репресій. Це було феєрично святкове новоріччя. Стільки вигадки, таланту, пристрасті і блиску! В цьому святкуванні було аж щось “*над*” , якийсь болісно-екзальтований *над*-рив, мовби душі наші передчували... (І. Жиленко. “*Noto feriens*”); Все тут було зі словом *най*-: наймогутніший, наймудріший, найдорожчий, найсправедли-

віший, найзіркіший, найясніший, наймилостивіший, наймилосердніший (П. Загребельний. Диво); Ви подивіться, у цій залі половина – колишні “екс” – прем’єри, віце, міністри, перші заступники і т. ін. (г. “Час /Time”, 24–30.07.1997).

Із префіксальних лексикалізованих морфем, крім згадуваних, зафіксовані ще *пере-* (Щось мене нині голова болить. – То все від недо або *пере?* [жартівливий натяк на випивку] (Із усного мовлення)), а також іншомовного походження *анти-* і *супер-*: Один дуже інтелектуальний критик казав мені, що на Заході вже ніхто не читає романів. – А що читають? – Антиромани. Там тепер усі – “анти” (Ю. Івакін); На інтелектуальну еліту, причому не просто, а *супер*, хоче спиратися й інший кандидат – молодий амбітний політик, голова правління Фонду розвитку Львівщини Андрій Садовий (г. “Україна і світ”, 3–9.06.2000).

Проміжним етапом на шляху до повного виокремлення префікса, що засвідчує тенденцію до його лексикалізації, є випадки, коли виділений префікс вживається разом із дериватом, словотвірну структуру якого становить антонімний префікс і твір-на основа, з якою мав би поєднатися і виокремлений префікс, наприклад: Оскільки вона [українська еліта] не має стабільних ознак і стабільного статусу в нашому суспільстві, оскільки її роль виконує сурогатна псевдоеліта, то говорити про *пере-* чи *недо*оцінку, – то матеріал для “дозвілля” (г. “Голос Просвіти”, 27.07.2001). У такій функції певну активізацію останнім часом виявляє префікс *до-*, пор.: Едуард Лашутін добре володіє мистецтвом господарювання у двох різних системах – у нашій *до-* і *після*перебудовній і в європейській ринковій (г. “Край”, 3–10.01.1994); До

скону, Кириле, запам'ятаю наш перший інтим, що розділив моє життя на дві половини: *до-* і *післяма-*р'янівську (С. Процюк. Інфекція). Семантика таких виокремлених префіксів завужена, конкретизована контекстом майже контактної твірної основи. Власне такі відзначені явища можна кваліфікувати як префіксальні деривати із імпліцитною твірною основою.

Здатність словотворчих формантів до виокремлення й лексикалізації зумовлена їхніми семантичними особливостями. Дериваційна продуктивність словотворчого форманта позначається на використанні його в ролі окремого слова, однак вона не є визначальною. Так, у сучасній українській мові найчастіше в тексті у функції слова вживається іменниковий суфікс *-izm*. Наприклад: Оскільки будь-яка дефініція реалізму не буде вичерпною і не дасть уявлення про це явище, хоча сутність його загально-впізнавана й загальнозрозуміла, літератори 90-х навіть виразно реалістичного крила не поспішають із стильовими самовизначеннями. Член літгурту “Нова дегенерація” кандидат філологічних наук С. Процюк висловився так: “Не існує *“izmів”*, існує індивідуальна манера письменника (г. “Літературна Україна”, 31.12.1998); Необхідно нарешті зрозуміти, що всі *“izmi”* – це рудименти минулого століття (г. “Галичина”, 15.12.2001); Єдине можна з цього приводу сказати про Кравчину цілком точно: ніяких розходжень з партійною програмою в головних питаннях життя в нього не було. Ніяких *izmів*, ніяких ухилів, крім хіба... але не будемо говорити (О. Довженко. Поема про море); Та й самі ці “вчені”, на відміну від руйнаторів української культури 30-х років, типу сумнозвісного Полторацького, які обвинувачували

українських письменників у всіх “*ізмах*” на сторінках тодішньої української преси, тепер старанно приходять своє співробітництво з каральними органами (В. Берладяну, М. Осадчий, В. Чорновіл. Українська поезія на зубах кровожерного “літературознавства”); [Критики] намагаються за всяку ціну втиснути кожного митця в якусь шухляду, приклеїти йому дешеву етикету якогось напрямку... Пікассо знаменитий маляр, але має на собі щось аж чотири наліпки. Вийміть його із шухляд *ізмів!*... (Б.-І. Антонич. Національне мистецтво); Школа багато постаралась для того, щоб не дати нам зразу потрапити на якийсь правильний шлях в літературі, головне нам забивали голови всілякими “*ізмами*” (Україна: Наука і культура. Вип. 26–27, 1993); Академіка ж О. Білецького в “*ізмах*” не звинувачували: директор Інституту літератури розмовляв переважно російською мовою (М. Шалата. Шашкевичознавство сьогодні: повернені й нові імена), див. також уже наведені приклади. Лексикалізований суфікс *-ізм* фіксується передовсім текстами, що репрезентують публіцистику й художню літературу.

Виокремлення суфікса *-ізм* і уподібнення його слову в українській мові не є чимось новим. Це явище фіксують художні тексти української класики здавна: Його погляди так слабо в’язалися з порожнім життям, його демократизм так трудно було припасувати до панських примх, занадто дорогої одежі і т. ін., що я просто не йняв йому віри. Своїм демократизмом, лібералізмом та іншими “*ізмами*” він лише прикрашав себе, як от чесучевим піджаком свою ставну постать, і так же легко, як чесучевий піджак, міг скинути й ті прикраси нематеріального характеру (М. Коцюбинського. Посол від чорного царя).

Використання квазілексми *ізм* в українській мові стало настільки звичним, що вживання її навіть у поетичних текстах не є поодиноким чи випадковим. Крім уже наведеної поезії Л. Костенко, пор. також у інших поетів: А поза цим – усе нудьга, / Ці всі асфальти і лігніти / І Ваші “*ізми*” (просто сміх!), / й елюкубрації поетів, / Що так чарують Вас, / що їх Уваги вартими зовете... (Я. Гординський. Листи з Парижа); Ніхто ніколи не ламав присягу нашу, спільно взяту: / завжди, усюди, з усіма лиш української вживати! / О давній наш максималізм, святе обурення на того, / хто убачав якийсь там “*ізм*” або прихильність до старого (О. Різниченко. О юний наш максималізм).

Водночас дериваційний формант *-ізм* не є найбільш продуктивним суфіксом навіть у ділянці творення абстрактних іменників. Передумовою виокремлення і лексикалізації дериваційного форманта є передовсім його семантична неінваріантність, неідіоматичність семантики¹. Інваріантність семантики словотворчого форманта та ідіоматичність є значною перешкодою на шляху до його лексикалізації, оскільки варіантність загального значення, непередбачуваність, непрогнозованість семантики дериватів, утворених із допомогою такого форманта від різних твірних основ, зумовлюють можливість його неоднозначної, багатозначної ідентифікації.

Проте далеко не всі суфікси чи префікси з неінваріантним і неідіоматичним значенням виокремлюються і вживаються як самостійні слова. Власне лексикалізації зазнають тільки поодинокі дериваційні

¹ Детально про такі форманти див. Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. Москва : Наука, 1977. С. 85–96.

форманти. Так, із суфіксів, що функціонують як квазілексеми, крім уже згадуваних *-ізм*, *-іст*, *-істк(а)*, *-ість* (*свкість*), можна відзначити ще антропонімні – *енк(о)* та *-итник*. Наприклад: А в нас тепер натривко забули догадків і тетієвських, викопують із могили, витягують із труни різних – *итників* або *енків* і “випадково” забувають не таких і численних первомайських, а потім жадають, щоб інтерес і любов до української мови прищеплювалася не її величчю, красою й рідністю, а адміністративними заходами відповідно до параграфів якогось там репаного закону (Юрій Шерех. Трюїзми (в головному) і троє людей замучених); Те, що мої предки були литвини і поляки, ще не є ганьбою. Ганьбою би було, якби моя душа кінчалася на *-ський*, як і нікчемні душі тих ф(ітільовщиків), що хоч і є *енками* але мають душу на “оф” (Лист Л. Мосендза до Р. Гармаша від 18 червня 1948); Ваш аристократичний європейський імідж, ваш блиск і лоск, ваша харизматичність (див. словник), Ваша Богопомазаність можуть сотворити нині новий національний міт, сліпучий ідеал, ви засяєте провідною зорею для всіх цих сплячих по московських, петербурзьких, ашгабадських, сахалінських, уренгойських, лючегонських, красножопських “*енків*” (Ю. Андрухович. Московіада).

Засвідчений також лексикалізований суфіксоїд іншомовного походження *-гейт*: На щастя або на жаль (кому як) у США далеко не все залежить від адміністрації. “Уотергейт”, “ірангейт”, “контрасгейт”, “монікагейт” та інші “*гейти*” свідчать про те, що можливість келійних рішень у Вашингтоні вельми обмежена (сайт “Українська правда”, 18.03.2002). У поетичному мовленні у ролі окремого слова

засвідчено також суфікс *-ент*, однак його поява спричинена не стільки потребою лексикалізації дериваційного форманта для того, щоб забезпечити виконання ним спеціалізованої семантико-номінативної текстоорієнтованої функції, властивої квазілексемам, скільки особливостями рими й ритмомелодичної організації вірша: Президент за президентом – / президентів ціла тьма! / Треба ще якогось *-ента*, / та народу вже нема (І. Драч. *Semper tiro*).

Отже, деякі словотворчі суфікси і префікси можуть виокремлюватися із словотвірної структури деривата і вживатися в мовленні як самостійні слова, тобто лексикалізуватися. Такі явища спорадично відзначені ще в мові української класики XIX ст., однак помітної активізації вони набувають в другій пол. XX ст. Неінваріантність та неїдіоматичність семантики дериваційного форманта можна розглядати як передумову його лексикалізації. Усамостійнення словотворчих морфем і функціонування їх у ролі повнозначних слів, як і цілком протилежні процеси формування дериваційних формантів із окремих слів, або “морфемізація” лексем, засвідчують тісний взаємозв’язок між лексичними, дериваційними та текстовими одиницями, взаємодію різних рівнів мови. Текстоорієнтовані функції лексикалізованих морфем зумовлені тим, що їхня семантика дає можливість використовувати їх у текстах як специфічні номінації з досить високим ступенем узагальнення, під які можна підвести будь-які денотати із класу однорідних із тими, які властиві дериватам, у структурі яких наявні такі ж форманти.

2.2. Текстоорієнтована актуалізація дериваційних морфем

Текстоорієнтовані функції лексикалізованих дериваційних морфем, про які йшла мова в попередньому підрозділі, очевидні, однак повне виокремлення їх і використання в ролі повнозначних слів трапляється в мовленні не так уже й часто. Більш поширене явище різнотипної актуалізації словотвірних компонентів, підпорядкованої закономірностям породження тексту. Йдеться про випадки, коли дериваційний формант не виокремлюється із морфемної структури деривата, а лише актуалізується, тобто певним чином виділяється, підкреслюється як словотвірний компонент лексеми, впливаючи на особливості побудови висловлювання¹. Така властивість елементарних дериваційних одиниць ґрунтується на їх семантичній самодостатності, про що писав ще В. Виноградов. Не погоджуючись із Норејном, який вважав, що слово є незалежна морфема, яка мовним чуттям сприймається як структурно й семантично далі неподільна одиниця, навіть тоді, коли воно складається з кількох дрібніших морфем, оскільки при сприйманні і вживанні слова “не думають або не хочуть думати про значення його частин”, В. Виноградов зазначив: “У висловлюванні *надо было приоткрыть сундук, а не открывать его совсем* префікс

¹ Капанадзе Л. А., Красильникова Е. В. Об актуализации морфемной членности слов в речи (употребление префиксальных глаголов в устной речи). *Развитие современного русского языка 1972 : Словообразование. Членность слова*. Москва : Наука, 1975. С. 114–140.

при- дуже помітно виступає як значуща одиниця мовлення”¹.

Значущість дериваційного форманта в наведеному мікротексті проступає так виразно, бо він, крім того, що є носієм семи “трохи, не повністю” у семантичній структурі деривата, ще й виділяється, підкреслюється, актуалізується завдяки контрастному введенню в контекст спільнокореневого твірного слова. Основна увага у висловлюванні акцентується на кванті семантики, що виражається різницею між значеннями у парі слів “*приоткрыть* – *открыть*”, структурним маніфестантом якої є префікс *при-*.

Існують різні способи й прийоми текстоорієнтованої актуалізації афіксальної частини словотвірної структури деривата, що є одним із важливих засобів структурування семантики тексту, зокрема на рівні його невеликих сегментів. Одним із найбільш поширених прийомів актуалізації дериваційних афіксів є цілеспрямоване використання в тексті низки різноосновних спільноформантних похідних слів, в яких виявляється один словотвірний тип, наприклад: Тіснява, крик, кінське іржання, рипіння возів, погуки озброєних верхівців, клетотнява різних голосів і різних мов, гелготання й кудкудакання птиці, кувікання свиней, дзенькіт і бренькіт, цокотіння й бубоніння, лайка і свист, тупотнява і вереск, виспіви й гусельне гудіння, запахи скори й меду, заморські пахощі й запаморочливий дух свіжої смаженини, несамовите різнобарв’я землі, вод і дебрів, проклятьба і лестоці, погрози й благальність, вихваляння й зневіра, а над

¹ Виноградов В. Русский язык : (грамматическое учение о слове). Москва : Высшая школа, 1972. С. 14.

усім – брехні, обдурювання, кругітство, на тобі боже, що мені не гоже, як не я тебе, то ти мене... (П. Загребельний. Диво); Коли б Суслов дожив, то був би ідеологом і біля Горбачова. От би вже порозкошував: демократизація, консолідація, федералізація, дезінтеграція, перестройка, перестрибка, перестрілка, перебрішка... (П. Загребельний. Гола душа); Аж страх погано / У тім хорошому селі: / Чорніше чорної землі / Блукають люди. Повсихали / Сади зелені, погнили / Біленькі хати, повалились, / Стави бур'яном поросли. / Село неначе погоріло, / Неначе люди подуріли, / Німі на панщину ідуть / І діточок своїх ведуть!.. (Т. Шевченко. І виріс я на чужині...).

Актуалізацією формантного компонента словотвірної структури дериватів завдяки зумисному використанню в тексті низки спільноформантних утворень досягається підсилення єдності текстового ряду й увиразнення звукової організації тексту, оскільки словотвірний афікс в таких випадках виступає своєрідною скріпою-виразником єдиного значення. Похідне слово, будучи одиницею, що має певне лексичне значення, є водночас і структурою, що є носієм дериваційного значення. Введені в текст похідні одного словотвірного ряду здійснюють текстові зв'язки між словами на рівні як лексичної семантики, так і загального дериваційного значення¹, наприклад: Збігла [Мотря] по східцях. Якраз у цей мент запищало щось у воздухах, заскавуліло, завило як пес, і московська граната влучила як грім у недалекий горючий будинок. Засичала стоязиками пожежа, ще вище знялися огненні стовпки, ще ясніше зробилося кругом, ще

¹ Земская Е. А. Словообразование и текст... С. 21.

гарячіше. Мотрею захитало, ніби якась невідома сила їй трутила її назад в замкові сали (Б. Лепкий. Батурин). Повтор префікса *за-* в низці дієслів, що розрізняються лексичними значеннями, забезпечує тожність їх категорійного значення ‘починальності’, сприяючи тим самим єдності тексту, його когезії і звуковій організації.

Актуалізація словотвірних формантів шляхом нагнітання ізоструктурних дериватів – доволі поширене явище в українській літературній мові. Серед формантів, як показують зібрані нами матеріали, текстоорієнтований повтор властивий різночастиномовним дериваційним афіксам, однак найбільш характерний для дієслівних префіксів. Із них особливо часто в породженні тексту використовується префікс *за-*, пор. кілька прикладів із текстів, різних за манерою письма: *Зарепетували, заскиглили баби; заметушився “староста”*. *Зашумів Солонський Яр* (М. Хвильовий. Солонський Яр); *На вулиці помалу прокидалося життя: заревла череда, замакали вівці, заляскали батогоми пастухи, заторохкотіли потроху вози, заскрипів журавель біля криниці, задимились димарі, почулися пісні* (В. Винниченко. Краса і сила). Характерно, що текстоорієнтована актуалізація префікса *за-* поширена як у прозових, так і в поетичних текстах, пор.: *Все навколо захололо, / Все заснуло; / Гостро в серці закололо, / Дух запнуло* (Г. Чупринка. Смуток тиші); *Загупало в двері прикладом, заграло, / зашкрябало в шибку. / – Ану, одчиняй, молодець, чого ти криєшся / в хаті? – / Застукало в серці, різнуло: ой горе! / це ж гості до мене!* (П. Тичина. Загупало в двері прикладом).

Дієслівному префіксу *за-* щодо текстоорієнтованого повтору не поступається префікс *по-*, який

виступає виразником-скріпою загального значення завершення дії: – Мати божа, царице небесна,– гукала баба в саме небо,– голубонько моя, святая великомученице, *побий* його, невігласа, святим твоїм омофором! Як *повисмикував* він з сирої землі оту морковочку, *повисмикуй* йому, царице милосердна, і *повикручай* йому ручечки й ніжечки, *поламай* йому, свята владицице, пальчики й суставчики. ... Миколаю-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сідлі, *покарайте* його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль *поточила*... (О. Довженко. Зачарована Десна); Поки обід варився, всі *пороззувалися*, *помили* ноги, *порозвішували* іґаги, *попрали* онучі – кожен свої – і теж *порозвішували* сушитись. *Понапували* коней і задали їм вівса. *Почистили* рушниці (І. Багрянний. Тигролови); Третильник спав твердо. Головою сперся на свою купу кукурудзів, а ногами на дві панські. Чорне волосся *посивіло* від інею, руда сардачина *побіліла*, моцні руки не чули зимна, а лице, спалене вітром, *поцегліло* (В. Стефаник. Сон); Еней-сподар, *посумовавши*, / *Насилу* трохи вгамовався; / *Поплакавши* і *поридавши*, / *Сивушкою* *почастовався*; / Були бурлаки сі моторні, / Тут *познайомились* той час, / З диявола швидкі, проворні, / Підпустять москаля якраз. / Зо всіма миттю *побратались*, / *Посватались* і *покумались*, / Мов зроду тутечки жили; / (І. Котляревський. Енеїда).

З інших дієслівних префіксів, що характеризуються таким текстозумовленим використанням, відзначимо також *роз-*, *під-*, *ви-*, *при-*, *від-*, *пере-*. Так, повторення префікса *роз-* (у поєднанні з постфіксом)

у низці дериватів, що є виразником значення ‘почавши дію, названу твірним словом, досягнути більшої інтенсивності цієї дії у результаті поступового наростання інтенсивності’, підсилює і підтримує єдність фрагментів текстів: *Розгрімілися громи – і земля під пшеницями задрожала, розблискалися блискавиці і його долю над селом виписували, розіллялися води, і його щастя сполікували та й у ріку забрали* (Марко Черемшина. *Добрий вечір, пане-брате!*); *Страхається бабуся, згадуючи, що тепер – в селі; так і є: розпились і розсобачились* (В. Барка. *Жовтий князь*). Аналогічну роль на рівні мікротексту виконує повторення в ряді одноструктурних дериватів префікса *під-*, що є носієм словотвірного значення ‘дію, названу твірним словом, здійснити додатково і з незначною інтенсивністю’: *А дівчата у проектних інститутах / Ставлять клени і у профіль, і анфас, / Підрівняють, підпиляють і підкрутують / Позаяк у них порядок і асфальт* / (Б. Олійник. *Ти – зорею. А я кленом...*).

Загальне значення ‘здійснити дію, довести її до кінця’, повторене в кількох дієсловах із префіксом *ви-*, слугує засобом спаяності висловлювання: *А все ж таки я його на своїх руках виносив, виплекав, викохав, я його мови й молитви вчив* (Б. Лепкий. *Крутіж*). У такій же текстотворчій функції вживається дієслівний префікс *при-*, виражаючи загальне значення “здійснити, довести до результату дію, названу твірним словом”: [Жінка] *Коли чого просити має, / То добрий одгадає час / І к чоловіку пригніздиться, / Прищуляться, приголубиться, / Цілує, гладить, ляскотить..* / (І. Котляревський. *Енеїда*).

Так само часове значення ‘завершення дії, названої твірним дієсловом’ повторене в низці дієслів із

префіксом *від-*, формує єдність текстового ряду й увиразнює його звукову організацію: *Благословенна днино, ти скінчилася, / Урвалася, мов припадковий сон. / Відпраглось. Відчекалось. Відлюбилося. / Бери ж мене, журу, у свій полон (В. Стус. Благословенна днино...).*

Нагромадження одноструктурних похідних з префіксом *пере-* у нижчеподаних уривках текстів ілюструє можливість текстоорієнтованої актуалізації різних значень полісемантичного афікса, пор.: *Плигали з кручі в Десну навіть ті, що зроду не плавали, і, не уміючи, перепливали, перелізали Десну, дивуючись своїй надзвичайній владі над водою (О. Довженко. Україна в огні); Засмагли хлоп'ята, як зернята у кавуні, / перекочуються, / перегукуються, / пересміюються / від одного краю землі до другого (М. Воробйов. Літо); І все більше від нього віддаляється / мій материк / Можна все переплакати. Перебути / Свій жаль перешарпати (О. Слоньовська. Щось таке заподіялось). У першому мікротексті основою єдності текстового ряду є повторення похідного з префіксом *пере-* у значенні 'дію, названу твірним словом, спрямувати з одного місця в інше через певну перепону', в другому – з семантикою 'поперемінного здійснення дії, названої твірним словом', а в третьому – із значенням 'повністю вичерпати якусь дію'.*

Початкова позиція префікса у структурі дери- вата сприяє розширенню його текстотворчих функцій, передовсім пов'язаних із композиційними особливостями структурування тексту. Властивість префікса відкривати морфемну будову слова уприроднює використання його для побудови анафори – стилістичної фігури, яка ґрунтується на повторенні

тієї самої мовної одиниці на початку чергових сегментів тексту. Залежно від повторюваної мовної одиниці розрізняють анафору лексичну, синтаксичну й фонетичну¹. Однак є всі підстави виділяти також словотвірну анафору, зокрема префіксальну, якщо повторюваними на початку суміжних сегментів тексту є префікси у структурі різнокореневих дериватів, наприклад: *Найогидніші* очі порожні, / *Найгірші*ше мовчить гроза, / *Найнікчемніші* дурні вельможні, / *Найпідліша* брехлива сльоза. / *Найпрекрасніша* мати щаслива, / *Найсолодші* кохані уста, / *Найчистіша* душа незрадлива, / *Найскладніша* людина проста (В. Симоненко. Найогидніші очі порожні).

Позиція префіксальної морфемі у структурі деривата з поглядом її текстоорієнтованої актуалізації є важливою, однак не визначальною. Актуалізовані префікси, повторюючи спільне словотвірне значення, через яке підтримують внутрішньотекстові зв'язки, не обов'язково пов'язані анафоричними відношеннями, пор.: Коли ридали сосни янтарем / і динозаври ніжились в щиріці, / коли ще жив у *пралісі пралев*, / коли у небі глибали *праптиці*, / коли льоди зсувалися із гір / і ще була не ящірка, а ящір, - / який він був, мій особистий *пращур*, / неандерталець, вертикальний звір? / А він же був, той дикий, той *праперший*, / котрий жарину виглядів од хвищ, / на стійбища людинячі приперши / ведмедя із *пралютих* сукровищ (Л. Костенко. Пращур).

Винесення в заголовок цієї поезії слова *пращур*, семантика якого засвідчує повну мотивацію

¹ Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів...; Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. 2012. С. 52.

його префіксом *пра-*, підпорядкування ним кореневої морфемі¹, актуалізація значення давності, споконвічності якогось явища через повторювання у тексті дериватів із його маніфестантом – префіксом *пра-* – забезпечують, поряд із іншими мовними засобами, внутрішньотекстові смислові зв'язки.

На єдності словотвірного значення ‘заперечення, протилежності повторюваного’ запозиченого префікса *анти-* ґрунтуються внутрішньотекстові смислові зв'язки нижченаведеного тексту: Не знав, не знав звіздар гостробородий, / що в *антисвіті* є *антизірки*, / що у народах є *антинароди*, / що у століттях є *антивіки*. / Не знаю я, і голову хилю. / У *антисвіті* зірочкою марю, / В *антинароді* свій народ люблю / (Л. Костенко. Не знав, не знав звіздар гостробородий...).

Не менш поширена текстозумовлена актуалізація суфіксальних морфем. Основним прийомом її досягнення є виділення суфікса, акцентування уваги на ньому через його повторення в структурах однотипних утворень у мікротексті. Найбільш часто в такій функції використовуються суфікси *-ни(я)*, *-тт(я)*, *Ø_c* у віддієслівних дериватах, що виступають виразниками семантики опрідметненої дії, та *-ість*, *-ств(о)*, *-от(a)* у відприкметникових дериватах із значенням абстрагованої ознаки, пор.: Ярослав ніби здерев'янів тілом і душею, перед його очима й досі стояв той липневий день на Бузі, ганебна втеча по зеленій луці, безконечні шугання покаліченою ногою в бакаї й скіпці, потім хекання Ситникове, стогнання його,

¹ Див.: Словотвір сучасної української літературної мови. Київ : Наук. думка, 1979. С. 234.

потім гаряче, спливаюче потом Ситникове тіло позаду на коні, гикання конячої селезінки, м'яке чалапкання копит, дедалі повільніше й повільніше, очікування погоні і тоді, на коні й на лодьї, навіть тут, у Новгороді, теж очікування. Чого? (П. Загребельний. Диво); Матіркування, шлякування і псякравання чути було на кожному кроці, їх заглушувало хіба тарахкання хлопців дубовими довбеньками до церковних парканів у велику п'ятницю і глуху суботу (Б. Лепкий. Не вбивай); Він татарського, казанського, походження. Татарського мало: смаглявість, матовість, тьмяність, от (М. Хвильовий. Лімолі); А однаково, вимикати [телевізор] – непростиме свинство. І глупство. І дівцтво: не вивчив урока, не піду до школи (О. Забужко. Польові дослідження з українського сексу); Катерина. Зрадив? Валерій. Так. К. Не від нестримної пристрасті, не від невгамовної душі? В. Від бідності. К. Від малості. В. Так, від малості... нікчемності. Ще й досі і не знаю як слід, до кінця (О. Довженко. Поема про море); Од бурхливого життя, / Од тремтіння, / Од горіння / В світлих чарах ворожіння / Перейду я в небуття (Г. Чупринка. Сон-трава).

Як уже зазначалось, повтор на смисловому рівні, супроводжуваний повтором тотожних за формою частин слова, найчастіше дериваційних морфем, створює особливий вид звукопису, який вносить “поетичну компоненту” в структуру не тільки поетичного, але й прозового тексту. Водночас значна кількість семантично й структурно однотипних дериватів у мікротексті, поряд із вказаними позитивними текстотворчими властивостями, може нести в собі певну заштампованість, пов'язану з повторенням того самого дериваційного форманта. Уникнути її допомагає

синонімія словотворчих одиниць. Так, синонімічні суфікси *-ни(я)*, *-Ос*, *-к(а)*, використані поперемінно в дериватах нижченаведеного сегмента тексту, підтримують єдність текстового ряду на основі спільності словотвірної семантики, нейтралізуючи водночас однотипність її вираження: Любив *скрип* коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний *щебет* у саду і в полі.. Любив *плескіт* води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе *кумкання* в болоті, як спадала вода весняна. Любив *співи* дівочі, *колядки*, *щедрівки*, *веснянки*, *обжинки*. Любив *гупання* яблук в саду у присмерку, коли падають вони несподівано в траву (О. Довженко. Зачарована Десна).

Як уже вказувалось, у зазначеній текстоорієнтованій функції серед іменникових найчастіше використовуються дериваційні форманти з абстрактним значенням. Проте текстозумовленим може бути й вживання в дериватах іменникових суфіксів із предметним значенням, передовсім на позначення осіб за різними ознаками. Так, підсиленню єдності фрагмента тексту служить повторюваний у низці дериватів суфікс *-ець-* – носій загального словотвірного значення виконавця дії, названої твірним словом, пор.: Як і в часи Ярославового дитинства, народ тільки й ждав, щоб заявити про своє право, про свої вимоги: дай мені моє, бо маю до того право, бо я живий, бо я жнець, я ловець, я швець, я грець! (П. Загребельний. Диво). Так само фемінізувальний суфікс *-к(а)*, використаний в низці похідних, слугує підсиленню єдності сегмента тексту: – Не треба мене лякати. Що має статися, те все одно станеться. – Ти – фаталістка? – Матеріалістка. – Нігілістка? – Пофігістка (О. Слоновьська. Чупакабра). Аналогічну функцію виконує

неодноразово введений у текст суфікс *-ун*, який виражає значення особи як носія процесуальної ознаки, зазвичай із негативним забарвленням: Стоїть дуб, на дубі гай, під гаєм моргай, під моргаєм кліпун, під кліпуном дивун, під дивуном сопун, під сопуном хапун, під хапуном трясун (Загадка).

У поетичному тексті актуалізоване використання словотворчих афіксів у структурах дериватів одного словотвірного ряду часто виконує ще й ритмомелодійну функцію, як наприклад, у “Пісеньці про пана Базя” Ю. Андруховича: Вінець творіння – вихід на рандку. / Зітхання в гущавині після смерку – / люби квартирантку або лаборантку, / або бригадирку, або інженерку! / Даруєш кохання небесну манку, / і ми потрапляємо в цю приманку: / кастратів-тенору – ніфоманку, / глухому сатиrowі – меломанку, / а неврастеніку типу маніячного – / робітницю заводу коньячного!

Навмисне нагромадження дериватів, у структурі яких наявний спільний фемінізувальний суфікс *-к(а)*, окрім того, що категорійною семою жіночості підтримує єдність текстового ряду, одночасно формує своєрідний звукопис тексту. У наведеному тексті зазначену функцію підсилює паралельне використання близьких за звуковим складом структур, які не є репрезентантами цього ж словотвірного ряду, пор. деривати з суфіксом *-к(а)* інших словотвірних типів *рандка, манка, приманка*.

Діяльний конструктивний характер словотвору в текстотворенні, зумовлений актуалізацією дериваційного форманта в похідних словах, особливо яскраво виявляється тоді, коли в низку одноструктурних дериватів попадає оказіональне утворення, яке

постало в цьому контексті під дією словотвірної моделі¹, пор.: З таким самим задоволенням він водив мене на різні наукові доповіді, знайомив з кожним, кого він знав (а кого він не знав?): арабіст – то арабіст, таїтяніст – то таїтяніст; з польоністами, з богемістами... А якби хтось спеціалізувався на вивченні диявола, то він би знайомив мене й з *дияво-лістом*... (Ю. Шевельов. Я – мене – мені... (і довокруги)); Поки ми розбудовуємо державу, вони вже розбудувалися, реставрувалися, *особнякувалися* (г. “Слово просвіти”, 17.08.2001).

Єдність текстового ряду може забезпечуватися тотожністю категорійного значення збірності, словотвірно реалізованої десубстантивами з суфіксами *-ств(о)*, *-ин(а)*, напр.: У Києві бенкетувало офіцерство Адольфа Гітлера. Сам гауляйтер Кох прилетів до столиці України... Свою промову новопризначений чорний отаман України Еріх Кох почав без вступу, з найвищої ноти. Це була слава Гітлеру, слава нації, слава могутньому фашистському солдатству, що несе стару імператрицю – смерть – “нікчемному, млявому слов’янству”. Смерть слов’янству, смерть більшовизму, демократичній розпусті і огидній претензійності різних меншостей. Смерть єврейству! (О. Довженко. Поема про море); І вислали села свою кленину, та й дубину, та й садовину, аби дитину привітати (Марко Черемшина. Добрий вечір, пане-брате!).

Повтор словотвірних формантів корелює з їх продуктивністю: чим вища продуктивність дериваційної морфеми, тим більша ймовірність використання її в низці ізоструктурних похідних для підсилення єд-

¹ Див.: Земская Е. А. Словообразование и текст... С. 22.

ності текстового ряду, його звукової організації. Це стосується префіксальних і суфіксальних словотворчих формантів усіх частин мови. Серед прикметникових суфіксів такими здебільшого виступають *-цьк-*, *-ськ-*, *-ов-*, прислівникових *-о*, дієслівних *-і*, *-и-*, *-ува-* тощо. Наприклад: Цехи: *різницький*, *коновальський*, / *кушнірський*, *ткацький*, *шаповальський*, / *кипіли в пеклі всі в смолі* (І. Котляревський. Енеїда); І, наче підко-ряючись спогадам потомка, виникають у степу батраки... Ось лежать тисячі *чернігівських*, *полтавських*, *курських*, *смоленських*, *подільських* (О. Довженко. Поема про море); [Лев] Та вже тих сопілок до лиха маєш! [Лукаш]. Ну скільки ж їх? – *калинова*, *вербова* та *липова*, – ото й усі. А треба ще й очеретяну собі зробити... (Леся Українка. Лісова пісня); Ми тільки проходимо перші щаблі українознавства... *Політично*, *економічно*, *культурно* (Ю. Шевельов. Україна – Європа – культура – посмішка); Тільки знаю: щось в мені минається. / Час пряде свою довічну нить: / Солов'ям вишнево відспівається. / Журавлям осінньо відболить (Б. Олійник. В час туманів за далеким Світязем); *Стук, стук!* / *Диб, диб...* / *Ніжно, ніжно*, / *Дивовижно*, / *Тонко, тонко, тонкобіжно*. / *Одбивають ноги, ноги* / *Смілу силу перемоги* (Г. Чупринка. Вальс); *Одні, зачувши таке, шизіють, інші балдіють, треті офіціюють, себто вихлюпують ті пристрасті на сторінки офіціозів замість того аби замислитись* (З газет); *Дзюрить, дзичить, дзюрчить, дзирчить* вода, / *мелодії грає на каміння флейті*, / *а в білих пін хвилястогривім рейді* / *риб щічки розцвітають з глибу дна* (Б.-І. Антонич. Божевільна риба).

У ролі скріпи-виразника тотожності словотвір-ного значення, що сприяє підсиленню єдності тексто-

вого ряду і його звукового ладу, можуть виступати повторювані компоненти складних слів: Якби ті харцизи взнали, кого поховано, всю сім'ю схопили б на смерть: затерти свідчення про розстріл, *цілоденний, цілонічний*” (В. Барка. Жовтий князь).

Використання спільноформантних дериватів у текстах, крім відзначених властивостей, характеризується ще й можливістю одночасно виконувати різні супровідні семантико-конотативні функції. Це може бути диференціація єдиного позначуваного на відносно автономні складові, наприклад: Скорше чи пізнійше сховають його до якогось металевого ящика, *обкадять, обспівають, обдзвонять, обіллють* нещирими слізьми і зітхаючи скажуть: ... Живий живе гадає!.. (Б.Лепкий. Полтава); А не хто уже виспівувать, як соловейко! *Защебетав, залящав, зачиркав, засвистів, затріщав...* то стихне.., то з радощів і гукне на увесь садок... (Г. Квітка-Основ'яненко. Маруся).

Єдність категорійного значення дериватів із тотожними дериваційними формантами може супроводжуватись також вираженням інтенсифікації ознаки дії: Влетіла буря, крикнула – дзвінко, просторо: – Повстання. *За шуміло* в зелених гаях, *загримало, загуло* (М. Хвильовий. Легенда); *Заболю, затужу, / зарідаю...* в собі *закурличу, /* А про очі людські засміюсь, / надломивши печаль (Б. Олійник. Мелодія).

Нагромадження дериватів у тексті, у структурі яких повторюється тотожний словотвірний формат, виконує й важливу експресивну функцію. Вона проявляється особливо виразно в тих текстах, у яких дериваційний формат повторюється в оказіональних похідних, утворених за аналогією до узуальних: Тонули теплоходи, падали на землю лайнери, на-

літали один на один поїзди, гинули від землетрусу цілі міста, із так званої дружби народів зродилась дика безглузда ненависть, а з похапцем проголошеного плюралізму не виникло нічого, окрім плювалізму й клювалізму – хто кого заплює, хто кого заклює (П. Загребельний. Гола душа). Зауважимо, що в наведеному тексті підсилення експресії пов'язане також з тим, що книжний суфікс *-ізм* поєднано з розмовними твірними основами. Виразної мовної експресії текст досягає й тоді, коли текстоорієнтовано повторюваний словотворчий формант поєднується з антонімними за значенням, твірними основами, пор.: *Перекричати*, коли всі мовчать, *перемовчати*, коли всі кричать (3 газет).

Текстоорієнтована актуалізація словотвірних ресурсів характерна для текстів, що репрезентують художню літературу, публіцистику, розмовні жанри, меншою мірою – науковий стиль. У поетичних текстах прийом повтору спільнозначних дериваційних елементарних одиниць, як засвідчують зібрані матеріали, особливо поширений, при цьому він часто забезпечує не тільки єдність текстового ряду, його звукову організацію, експресивізацію тексту, але й певні додаткові конотативно-композиційні внутрішньосмислові зв'язки. Так актуалізація компонента *пізньо-* в дериваті *пізньоцвіт*, повторюваного за аналогією в оказіональних дериватах *пізньоплин*, *пізньочас*, *пізньодень*, *пізньоряст* задає наскрізну смислову домінанту: *Твій пізньоплин, / твій пізньочас, / твій пізньодень, / твій пізньоряст, / Сльоза в долонях літа. / Замкнули в світ, як в скрипку нас. / На скрипці соло грає вітер. / Живи! Моя ти Суламіф, / Моя тополя і неволя. / А я – приручений твій міф, Твій дикий кінь без поля. Тобі все рідне, що земне, А я земне*

все пережив. / Мене у полі жайвір загубив / Вже після жнив. / Твій колосочок упав ниць, / А мій – і не зішшов. / Я п'ю тебе із тих криниць, Де висохла любов. / Твій *пізньо*цвіт ... (Т. Мельничук. Твій *пізньо*плин...).

Обрамлення тексту повторюваним дериваційним компонентом у словотвірних структурах композитів служить не тільки єдності його, а й композиційній завершеності, що є однією з основних ознак тексту.

Повтор дериваційних форматів у словотвірних структурах похідних слів у поетичних текстах використовується й для встановлення каламбурних текстових зв'язків. Цьому може слугувати використання суфіксів інших мов при українських твірних основах, як це спостерігається в “Енеїді” І. Котляревського, пор.: Сказали: “Люди тут бурмочуть, / Язиком дивним нам сокочуть, / І ми їх мови не втнемо; / Слова свої на ус кончають...” / ...За тиждень так лацину взнали, / що вже з Енеєм розмовляли / І говорили все на ус: / Енея звали Енеусом, / уже не паном – домінусом, / Себе ж то звали – троянус. Особливого ефекту досягається тоді, коли має місце субституція твірного слова іншим словом, яке утворює вільне чи стійке словосполучення з твірним, а справжня твірна основа займає позицію субститувального компонента словосполучення, наприклад:

Борщів як три не поденькуеш,	(три борщі на день)
На моторошні засердчить;	(на серці моторошно)
І зараз тяглом закишкуеш,	(кишки тягне)
І в буркоті закендюшить.	(в кендюху буркотить)
Коли ж то напхом з'язикаєш	(язиком напхати)
І в тереб добре зживотаєш	(в живіт стеребить)
То на весіллі занутрить;	(нутро звеселиться)

Об лихом вдаром заземлюєш	(лихом вдарити об землю)
І весь забуд свій зголодуєш	(голод забудеш)
І біг до горя зачортить.	(і горе побіжить до чорта)

(І. Котляревський. Енеїда)

В окремих випадках у поетичних текстах повтор семантично однотипного словотвірного компонента в словотвірних структурах дериватів є засобом розгортання теми тексту, забезпечення його зв'язності і цілісності. Для прикладу розглянемо поезію Олени Матушек “Перекотиполе”.

Тема тексту задається похідним композитом із виразною образною внутрішньою формою. Ідея “нестійкості”, пов'язана з першою частиною композита *перекоти-*, розгортається й підсилюється завдяки її повтору в наступних трьох оказіональних утвореннях: *Перикотиполе*, / *Перекотимісто*, / *Перекотилюди*, / *Перекотичас*... Єдність теми підтримується вживанням в наступному реченні оказіоналізмів із повторюваним компонентом *перекоти-*, при цьому розширюється частиномовна належність новоутворень: *Що ви захищаєте*, / *Слів еквілібристи*, / *Перекотивірою – перекотинас?* Продовжує тему низка іменникових незувальних композитів із актуалізованим завдяки повтору компонентом *перекоти-*. Її доповнюють однотипні оказіональні дієслівний та вигуківий деривати: *Перикотисовість – в перикотисерці*, / *в перикотидумах – перекотичесть*, / *Перекотимислити як вам удається*, / *Вчасно рапортуючи: Перекотиєсть!*. Повтор компонента *перекоти-* в низці оказіоналізмів наступних строф виступає одночасно як засіб розгортання семантики тексту, розвитку загальної теми, її єдності, зв'язності сегментів, а поря-

док введення новотворів із повторюваним компонентом забезпечує реалізацію внутрішньотекстових логічних, передусім причиново-наслідкових зв'язків, пор.: *Перикотисором вас давно не палить, / Не печуть руїни жодної з святинь / В перикотигенах – перекотипам'ять, / В перикотибатька – перикотисин. / Перекотирішення – перикотизмова, / Проти поля й волі, річки й журавля... / З перекотидумання – перекотимова, / Перикотинація нею розмовля. Завершує поетичний текст оказіональний прислівник з тим же дериваційним компонентом *перекоти-*, семантизація якого здійснюється за допомогою дериваційно одноструктурних похідних: *Перикотизавтра* – що воно і звідки? / *Перекотивічність?* / *Перекотипрах?*... / Ну невже ми тільки *перекотисвідки* / На полях історії, на її вітрах?”*

Первісна словотвірна мотивація, яка ґрунтується на особливостях степової рослини після досягання її плодів відриватися від кореня і перекочуватися по землі на далекі відстані, містить у собі великий образний потенціал, завдяки чому за зразком вихідного композита *перекотиполе* утворено низку оказіональних похідних слів із компонентом *перекоти-* для номінації корелятивних із ним понять, явищ. Актуалізований через повторювання компонент *перекоти-*, будучи носієм ідеї того, що не має основи, ґрунту, ідеї нестійкості, несправжності, тимчасовості, легковажності, виступає осердям його зв'язності та тематичної єдності тексту.

Компонент *перекоти-* композита *перекотиполе* для забезпечення реалізації зазначених категорій тексту може бути як у складі дериваційної комінативної одиниці, так і в складі синтаксичної номінативної

одиниці. Пор.: *Перекотиполе*, / *Перекоти* горе, / *Перекоти* щастя, / *Перекоти* світ. / Що ж ти зупинився, / Мій коханий, здрастуй! / Скільки ми не бачились / *Перекоти* літ! / Скільки ж нам судилося / Ще отак стрічатися, / Марить, сподіватися, / Спомин берегти, – / *Перекотиполем*, / *Перекоти* болем, / *Перекоти* відчаєм / Самоти (Ю. Ілліна. *Перекотиполе*); Таки їдете?! / Я, / Можливо, / Вас прошу / і може / навіть / зрозумію, / та єство моє – / ніколи!... / *Перекоти* душі. / *Перекоти* серце / *Перекотиполе* (С. Любомир. Веретено вересня); Їхали додому... Думали про все... / Думали, що лихо мимо пронесе... / Доле наша, доле, *перекотиполе*, / *Перекоти* лихо, *перекоти* зло (В. Корж. Пісня “Нічка чарівничка”).

Зрозуміло, таке гіпертрофоване використання дериватів з повторюваним структурним компонентом та ще й оказіональних навіть у поетичних текстах не є звичайним явищем. Але й не унікальним, пор.: *Євростиль*. / *Євроремонт* / *Єврошпиль* / *І єврошмонд*. / *Єврохліб* / *І євросіль*. / *Єврогріб* / *І євробіль* / Скло в Європу, / Вікна в світ. / Ще б на попу / Теплий лід. / *Європрозу* розвели / *Євростидно*. / *Єврогріх*. / *Єврозлидні*, / *Євросміх*. / (Л. Пушко. А музика звучить); Аби якесь *абикало* / *абиколи* *абикому* / *абищо* не *абикало*: / не *якало*, не *тикало* – / на “Ви” чемненько *кликало*, / тоді б усі *абихто* / *абикали* *абиколи* / аби на чім не *бикали*, / а *лагідненько* *кликали*: / “Мій слухнянчику! / Мій розумничку!...” / Аби ж то! (О. Орач. Абищиця).

Отже, актуалізований шляхом повтору в ізоструктурних дериватах дериваційний компонент (суфікс, префікс, складова частина композита) виконує важливі текстоорієнтовані функції семантичного роз-

гортання і збереження єдності теми, забезпечення зв'язності тексту і його завершеності та підсилення художньої виразності думки, її експресивності.

Текстозумовлена актуалізація словотворчих компонентів здійснюється не тільки завдяки їх повтору в словотвірних структурах семантично однотипних дериватів, хоч такий прийом найбільш поширений. Іншим засобом реалізації розгортання тексту, пов'язаного з уточненням, конкретизацією якоїсь його складової, є зіштовхування антонімних за значенням словотвірних формантів на тлі спільної твірної основи, наприклад: Хлопці вже зважилися і *підбігали*, як щенюки, і били по ногах, і *відбігали*, і знов били (В. Стефаник. Лесева фамілія); Відомий і такий жарт: оскільки українська мова – *малоросійська*, то її зробили *більшоросійською*. Чорний гумор (В. Іваницький, Я. Радевич-Винницький. Мова і нація); Розповідали випадок, коли вагітна жінка народила дитину мало не одразу, як зійшла з літака. І була від того страшенно щасливою, бо дитина – вже американець. Це вже не *народження*, а *виродження* (Із інтерв'ю з І. Фаріон); Поет або *прославить*, або *ославить* (Із доповіді С. Пушика 9 березня 1999 р. на ювілейній академії, присвяченій 185-й річниці від дня народження Т.Г. Шевченка); Від такої “*замазки*” немає *відмазки* (Петро Лютий. Заголовок статті в інтернет виданні “Українська правда”).

Актуалізація дериваційного префіксального ресурсу особливо виразна, коли в одному мікротексті використовується виокремлений певний формант і антонімний до нього у структурі деривата: Едуард Лашутін добре володіє мистецтвом господарювання у двох різних системах – у нашій *до-* і *після*перебудов-

ній і в європейській ринковій (г. “Край”, 03.01.1994). Подібними властивостями характеризується використання в тексті деривата, у структурі якого наявний префікс із значенням заперечення, і його безпрефіксне твірне слово: Однак тут прем’єр-міністр був непохитним: усі мають платити податки, мовляв, “во ім’я справедливості”. І як не доводили письменники, що в цій “справедливості” – кричуща несправедливість, смертний вирок українській пресі, українському слову не був скасований (г. “Українська газета”, 27.10.1994); У народі кажуть: раніше мали збройні сили, а тепер – беззбройні (сказано у контексті ядерного роззброєння України) (Із телепередачі “Післямова”); Мала щастя, та й вже. Його не кождий має. Інше то таке безщастя, що обходи його здалеку, щоб не перейшло на тебе, в мене воно було, змалку було вже (О. Кобилянська. Некультурна); Такий страшний був світ у бою. Одна лише людина може витерпіти бій... Тут боролось безсмертя зі смертю (О. Довженко. Україна в огні). Показовий із цього погляду приклад, коли зумовлений логікою розгортання тексту дериват спонукає навіть до малопоширеного способу творення – депрефіксації і текстового народження оказіоналізму, пор.: Перший [процес] спостерігаємо на початковій стадії розвитку свідомості при переході від немовляти до “мовляти” (А. Гумецька. Роздуми про психологію викладання мов); Хвиля департизації початку 90-х років минулого століття відкотилася і тепер, схоже, починається зворотний процес – партизація (Із газет). Актуалізація дериваційної морфемі досягається також використанням у мікротексті спрефіксованого дієслова на тлі однотипного безпрефіксного утворення: Та які ж дива, –

спроквола, розважливо мовив Коряк. – Презимували, от і слава богу. Тепер літувати доведеться (Григор Тютюнник. Деревій).

Текстоорієнтована актуалізація дериваційних компонентів в ізоstrukturних похідних здійснюється внаслідок зіштовхування не лише тих, які перебувають в антонімних відношеннях, а й в інших. Важливо, щоб актуалізовані словотворчі ресурси були носіями певних диференційних смислів, які у структурі подібних дериватів провокують вираження різної семантики, пор.: Але за інформацію дякую – обов'язково випишу пістонів кому слід з підвідділу прослуховування – зауважте, *прослуховування*, а не *під*, як ви оце щойно назвали, – уже не вперше з'ясується, що вони додають від себе всіляку романтичну херню (Ю. Андрухович. Московіада); Наша культура сьогодні балансує. Вона на грані між *виродженням* і *відродженням* (О. Яровий. Порятунок літератури й порятунок нації); Від незавершеної *перебудови* до загальмованої *розбудови* (Із газет); Мільйони сучасників і нащадків мають право найсуворішого осуду і *присуду* тим, хто бореться визначати їхню історичну долю, не замислюючись, що це таке і як потрібно діяти (І. Драч. Із доповіді на засіданні Національної ради КУІ 30.10.1998 р.); Ти все *придумав* і *продумав*. / Та що мені з наївних утішань, / Якщо до тебе більше, ніж додому, / Тяжє моя змучена душа (О. Слоньовська. Підхоплюєш, розхристуєш, бентежиш); <...> ... ми таки знаходимося, якщо брати до уваги історію українського народу, в національному *середньовіччі* і мусимо знайти в цій реальності найвищий оптимізм. Бо коли б лише припустити, що живемо такі, як є, у *пізньовіччі*, ... втратили б потребу

працювати і ніколи нічого не змогли б передати не знаним нам досі земним чи космічним цивілізаціям (Р. Іваничук. Благослови, душе моя, Господа...).

Актуалізація словотвірних компонентів шляхом використання в мікротексті при однакових твірних різних за значенням формантів сприяє виясненню внутрішньої форми дериватів, що має важливе значення не лише для розгортання семантики тексту, а й для його художньої виразності, поетичності, пор. актуалізовані префіксальні дериваційні форманти *зне-*, *пере-* та *від-* на тлі відповідних безпрефіксних твірних слів у такому поетичному тексті: Багато чого Болючого, / Жалючого, / Колючого / В душі поколює, / Коли ти в колі є / Людей, що друзями були / І *знебу*ли, як не були, / І *перестали* / Наперед стали / Або *назад* стали – *Відстали*... (І. Драч. Багато чого).

Зрідка розгортання семантики висловлювання ґрунтується на актуалізації всієї словотвірної структури похідних слів, уживаних у текстах.

Виокремлення словотвірних компонентів у дериваті, що служить його деїдіоматизації, відновленню внутрішньої форми, може здійснюватися графічно, поділом слова на базову і формантну частини, написанням їх через дефіс. Підсилення актуалізації словотвірної структури досягається завдяки порівнянню її зі словотвірною структурою семантичного відповідника в іншій мові чи певними поясненнями, пор.: Нікчемні мої працівнички, хоч про що б пробували писати, завжди гнуть на один копил: завдання полягає у тому, завдання полягає у цьому... В російській мові воно хоч якось бадьоріше; задача состоит в том... Тобто: там “*со-*стоит”, а тут “*но-*лягає – хоч не-тільна телись! (П. Загребельний. Гола душа); Він

[осел демагогій] жує, ремигає. / Він од гніву кипить. / Він нас *пере*-магає / аргументом копит (Л. Костенко. Літо 1963-го року); Одне слово, XVII століття, мов о. Павло Флоренський, говорило афоризмами. Цими коштовними філологічними відламками давньої цілісної істини – *Пре*-мудрості (В. Скуратівський. Афоризм – колись і сьогодні).

Із погляду формування семантики мікротексту безумовно текстоорієнтованим є семантичне протиставлення спільнокоренових дериватів у межах єдиного словотвірного значення, реалізованого актуалізацією формально різних дериваційних формантів. Так, утворення з суфіксами *-ак* і *-ець* мають однакове словотвірне значення ‘носій процесуальної ознаки (виконавець дії), названої твірним словом’, однак деривативи з цими формантами від твірного слова *співати* лексичними значеннями різко контрастують, пор.: Хто тепер виконуватиме її? Ця пісня “Софія” писалася спеціально для Назарія Яремчука... – Мені важко говорити про цю непоправну втрату для української культури. Що б не сказав, все виглядатиме банально, якимось приземлено, бо коли відходить у вічність – ні, не співак, а Співець – слова зайві... (Із інтерв’ю з композитором О. Гавришем). Суфікси *-ир* і *-ух* реалізують таке ж словотвірне значення, як і форманти *-ак* та *-ець*, проте спільнокореневі деривати, утворені ними від дієслова *пастити*, виражають різні лексичні значення, увиразнені актуалізацією суфіксів у словотвірних структурах похідних: Була епоха темна і глуха / Лиш кров світила крізь тюремні мури. / Та *пастир* виростав із *пастуха* / Щоб доглядати душі, а не *шкур*и (Д. Павличко. *Пастух*). Таке ж спільне словотвірне значення мають спільнокореневі різнофор-

мантні деривати з неоднаковими значеннями *писар* і *письменник*: Говорила мені Муза: / Чи ти знаєш, хлопче: / Писар пише те, що мусить, / Письменник – що хоче (С. Пушик. Говорила мені Муза).

Аналогічно маємо у сегменті поетичного тексту, в якому семантично протиставлені деривати з суфіксами на означення абстрагованої ознаки *простацтво* і *простота*: Потомки розберуться. Їм видніш / крізь кришталево-об'єктивну призму – / хто був митцем, а хто ховав фетиш / простацтва за щитом соцреалізму. / Простацтво – це іще не простота. / Шукання форми – це іще не поза. / Лиш фанатичний послух дороста / до простоти митця і віртуоза (Л. Костенко. Зоряний інтеграл).

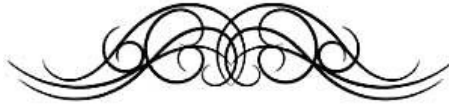
Актуалізовані прикметникові суфікси *-ськ-*, *-ян-*, *-арн-*, *-ичн-* у спільноосновних дериватах підпорядковані увиразненню семантики сегмента тексту, слугують її структуруванню: В наш складний час, в нашій проблематично незалежній державі, де так поляривалися пріоритети, впадає в очі, наприклад, амбівалентність поняття гуманітарний. Для одних – це комплекс гуманітарних дисциплін, адже *humanitas* – це категорія культури, освіти, духовності. Для інших слово гуманітарний асоціюється перш за все з гуманітарною допомогою. <...> Думаю, що у країнах Європи, де є сильна традиція Гуманізму, чіткіше розмежовані ці поняття: гуманітарний і гуманістичний, людський і людяний. У нас же в означенні гуманітарних наук і гуманітарної ж допомоги ця різниця стерлася. Але треба мати на увазі цей нюанс (Л. Костенко. Гуманітарна аура нації або дефект кривого дзеркала); І тоді не хотів, і тепер не хочу віддяки, бо живе в мені, хто зна чи коли-небудь усвідомлюваний

Вами Шевченковий біль: “Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і, в огні, її окраденую, збудять...” І це також вас непокоїть, гризе і муляє, бо *Людська* ваша природа, але не *людяна* (г. “Рідна земля”, 31.01.1997).

Текстоорієнтована актуалізація форманта може здійснюватися протиставленням кількох спільно-кореневих похідних, які в межах словотвірної опозиції, наприклад зменшеність–збільшеність, виражає ступінь градації. При цьому створюється комплексна градуйована номінація¹: *Ганьбо!* *Ганебино!* *Ганьбище!* / *Ти перед нами!* (М. Вінграновський. *Ганьбо!*); *Я крикнув, повен сил і дій: / – Мій світе, світку, світотенько, / Мій світонько, світище мій!* (М. Вінграновський. *Мій світе...*).

Таким чином, актуалізований шляхом повтору в ізоструктурних дериватах дериваційний компонент (суфікс, префікс, складова частина композита) або іншим способом виконує важливі текстотвірні функції забезпечення локальної зв’язності тексту, вираження єдності текстового ряду й увиразнення його звукової організації, семантичного розгортання і збереження єдності теми, підсилення художньої виразності думки, її експресивності.

¹ Див. Земская Е. А. Словообразование и текст... С. 28.

Розділ 3. ПОХІДНІ СЛОВА В ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕКСТУ

3.1. Деривати як текстові номінації

На лексико-семантичні компоненти в структурі тексту в лінгвістиці тексту зазвичай не звертають уваги з огляду на те, що в ній об'єктом аналізу є одиниці більшої протяжності, ніж речення. З самого початку становлення лінгвістики тексту зв'язний текст розглядають як якусь завершену послідовність речень, пов'язаних за змістом одне з одним у межах загального задуму автора¹.

У залежності від аспектів дослідження тексту, тих наукових парадигм, у межах яких він аналізується, виділяють різні одиниці тексту, текстові рівні. За традиційного, структурно-системного аналізу текстові рівні виокремлюють за основними рівнями мови: звуковий (фоно-фонологічний), морфо-морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний². Лексико-семантичний текстовий рівень формують номінативні одиниці зі статусом слова, до яких належать і похідні слова.

¹ Николаева Т. М. Лингвистика текста: современное состояние и перспективы... С. 6.

² Бацевич Ф., Кочан І. Лінгвістика тексту... С. 126.

Як слушно зазначила О.С. Кубрякова, “виникнення системи словотвору з усіма його засобами і моделями виразно зв’язане із двома чинниками. Першим із них є потреба в нових позначеннях, в нових лексемах, і одним із головних завдань словотвору є поповнення наявного словника мови. Іншим, не менш потужним чинником у розвитку системи словотвору є необхідність узгодити форму і зміст вторинних одиниць номінації з їх майбутніми синтаксичними ролями, а також, що не менш важливо, з їх функціями відносно цілого тексту та раціональної організації останнього”¹. Саме під кутом зору сказаного розглянемо похідні слова в побудові, організації тексту.

Роль похідного слова в процесі породження тексту проявляється в його прямому призначенні – бути засобом текстових номінацій, позаяк будь-який текст – це передовсім послідовність номінативних знаків, з яких формуються текстові одиниці. Серед номінативних одиниць із особливим статусом, поряд з іншими, виділяється похідне слово, дериват. Таке міркування ґрунтується на тому, що непохідне слово, похідне слово, словосполучення й речення як основні номінативні одиниці функцію найменування здійснюють неоднаково, оскільки вони різні за об’єктом номінації і за своєю структурою. “Якщо слова або словосполучення виступають як назви окремих предметів, окремих властивостей і інших (будь-яких) атрибутів матерії, виділених якраз завдяки окремійності їх усвідомлення, речення іменують предмети і явища в їх взаємному зв’язку, але в їх розчленованості.

¹ Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова... С. 179.

Похідне слово виступає в цьому відношенні як якась проміжна одиниця: хоча подібно до слова, вона відноситься до окремого елемента людського досвіду, ця одиниця, подібно до речення, наділена властивістю розчленованої подачі того, що йменується. У похідному слові, завдяки цій властивості, є, як і в реченні, своя “тема” і своя “рема”, свій внутрішній синтаксис”¹.

Текстові номінації неоднорідні за своєю природою. Залежно від виконуваних у тексті різних функцій, тобто комунікативних завдань, та від типу референції і характеру займаних ними синтаксичних позицій Н.Д. Арутюнова виділяє інтродуктивну, ідентифікувальну, предикатну і вокативну види текстових номінацій².

Інтродуктивна, або екзистенційна, номінація пов’язана з першою згадкою про об’єкт розповіді, вона позначає об’єкт за його належністю до певного класу: Був собі колись-то якийсь-то *маляр*... ось на умі мотається, як його звали, та не згадаю... Ну, дарма; *маляр* та й *маляр*. І що то був за скусний! Там морока його зна, як то гарно мальовав! (Г. Квітка-Основ’яненко. Салдацький патрет); Треба розповісти про смішну подію Івана Гусака, *колійовця* (В. Стефанік. Червоний вексель).

Якщо для екзистенційної номінації характерні найменування широкої семантики, що відображають

¹ Кубрякова Е. С. Теория номинации и словообразование. *Языковая номинация: Виды наименований*. Москва : Наука, 1977. С. 226–227; див. також: Мурзин Л. Н. Основы дериватологии. Пермь, 1984. С. 44–45.

² Див.: Арутюнова Н. Д. Номинация и текст. *Языковая номинация: Виды наименований*. Москва : Наука, 1977. С. 304–357.

загальні ознаки об'єкта, то ідентифікувальна номінація опирається на його індивідуальні риси, на ознаки, що вирізняють предмет із класу однотипних. Так, в оповіданні М. Коцюбинського “Лялечка” функцію інтродуктивної номінації виконує словосполучення *земська вчителька*, вжите вже в другому реченні: Драбнястий віз, запряжений одною конякою, раз у раз підскакував і немилосердно трусив, не попадаючи у колію. У *земської вчительки* Раїси Левицької, що їхала на возі, почало од трусської дороги боліти під грудьми... У процесі розгортання сюжету появляються найменування, покликані виділити у згадуваному об'єкті номінації додаткові ознаки, зокрема *ні багачка*, *ні красуня*, *осіння муха*, *учениця о. Василя*, що виконують ідентифікувальну функцію, пор.: Та жених якось не знаходивсь, бо *ні багачкою*, *ні красунею* панна не була, біда вдома не меншала, і по двох роках, змарнувавши батькові надії, Раїса мусила піти в учительки; Життя таке одноманітне, таке безбарвне, текло вузьким коритом і нічого не давало для особистого життя; вироблялись односторонні, професійні інтереси, поза якими вона почувала себе мухою восени. Вона так і називала себе: “*осіння муха*”; З по корою називала вона себе *ученицею о. Василя*.

У тому ж оповіданні інтродуктивною номінацією Тасі є демінутив *дівчинка*, якого доповнюють, конкретизують, семантично звужують ідентифікувальні номінації *люблениця*, *ласуха*.

Характерною особливістю ідентифікувальних номінацій в тексті є їх кореферентність, варіантність номінацій того самого об'єкта. Виділені в наведеному прикладі ідентифікувальні номінації *ні багачка*, *ні красуня*, *осіння муха*, *учениця о. Василя* є ланцюж-

ком іменувань однієї особи, текстово репрезентованої інтродуктивною номінацією *земська вчителька*. Ідентифікувальними номінаціями інтродуктивної номінації *дівчинка* є *улюблениця*, *ласуха*. Варіювання номінацій того самого об'єкта називають гетерономіативністю, і її вважають невід'ємним компонентом ідентифікувальних номінацій¹.

Суть предикатної номінації полягає в позначенні й оцінці властивостей, дій, процесів, явищ і стану справ шляхом підведення їх під закріплені в певному мовному коді поняття. Найбільш поширеними прийомами структурування предикатних номінацій є зіштовхування близьких за значенням предикатних слів, внаслідок чого видобуваються нові семантичні нюанси, сплав, і амальгамування близьких за значенням предикатів, нагромадження, нанизування близькозначних імен, протиставлення предикатних номінацій тощо². Такі прийоми дають змогу формувати предикатні номінації в ряди і ланцюжки, складові яких висвічують різні грані об'єкта. Співвідношенням і взаємодією цього відображення і відтворюється його індивідуальність і неповторність, пор.: Ще один крок, і Славко побачив Кранцьовського. На лаві під стіною червоний, як грань, Кранцьовський *танцював*. *Властиво скакав, але через те, що при тім грала скрипка, то це мусив бути танець*. Скакав, *підтрясався, вигинався*, а при тім перекирлював лице на всілякі спроби (Л. Мартович. Забобон); Паничем Славком цікавилася вона, Пазя, дуже. Чого він такий *сумний* заєдно – *задуманий, маломовний*, якийсь *неприступний* (Л. Мартович. Забобон).

¹ Див.: Арутюнова Н. Д. Номинация и текст... С. 315–332.

² Там само. С. 332–340.

У вже наведеному прикладі з новели В. Стефаника “Червоний вексель” інтродуктивну номінацію, виражену похідним словом *колійовець*, доповнює низка предикатних номінацій, у яких відображені суттєві моменти, що в сукупності творять індивідуальність об’єкта опису, пор.: Чи він не *вдався*, чи *прокрався*, ніхто в селі добре не знав, але всі знають, що *службу стратив та дістав кілька сот злотих відхідного*. *Молодий був, вуси добре підкручував* вгору, убрання мав *панське, синє, подобався жінкам* та *вмів говорити по-польськи* та, кажуть, *по-німецьки і в селі мав свою повагу*.

Особливий тип номінації становлять ті, які використовуються в звертаннях. Оскільки звертання тісно пов’язані з інтерперсональним аспектом комунікативної діяльності, то в ролі номінацій-звертань використовуються слова релятивної семантики, в яких відображаються різного типу відношення (споріднені, соціальні, емоційні) між співкомунікантами або відношення мовця до адресата. “Апелятиви створюють проміжну між ідентифікувальною і предикатною номінацією зону семантики, що поєднує риси цих двох принципово різних типів імен”¹, пор.: – *Мой, ти, шибенику*, чого ти чіпаєшси грїддок, хочеш горшки побити? (В. Стефаник. Осінь); – *Ото-с ні, небоже*, зібгав у дугу. Але доки ньи ноги носьи, то мус родити хліб. Нема задурно їсти сонце і дощ пити... (В. Стефаник. Камінний хрест); Перше слово пана буде: – *Ти відай, злодій?* – *Я, пане, ще чужого стебла не порунтав.* – *Чого брешеш, лайдаку*, а то ж подумана річ, аби мужик не крав?! Хіба ти не мужик? (В. Стефаник. Май).

¹ Аругюнова Н. Д. Номинация и текст... С. 344.

У всіх типах номінацій, що в конкретних текстах, виконуючи різні комунікативні завдання, функціонують у взаємодії, похідне слово як одиниця найменування займає особливе місце. Прозора внутрішня форма деривата, спричинена його словотвірною мотивованістю, забезпечує йому ширші текстоорієнтовані номінативні можливості у порівнянні з похідним словом, позбавленим такої прозорості внутрішньої форми. “Технічні” способи номінації – немотивовані (в простому слові) і мотивовані (в похідному) – ведуть до того, що слово, це “вмістилище знань” в одних випадках саме собою нічого не каже про те, які знання воно зберігає, зате в інших свідчить про те, за відношенням до якого пізнаного фрагмента світу описується нове знання¹.

У зв’язку з тим, що інтродуктивна, або екзистенційна, номінація позначає об’єкт за його належністю до певного, досить широкого класу, внутрішнє членування концептуальних аналогів таких об’єктів здійснюється за допомогою ономазіологічних категорій на словотвірній основі, то похідне слово є найбільш природною формою таких номінацій, пор.: Був собі *стрілець* – гарний молодець. Пішов він раз на полювання (Казка); Був собі *чабанець*, та такий, що як він іще і змалку все вівці пас, то й нічого не знав (Казка).

Ідентифікувальна номінація, як зазначалось, пов’язана із семантичним звуженням і конкретизацією інтродуктивної, або екзистенційної, номінації і покликана виділити в об’єкті додаткові індивідуальні ознаки. Такій функції теж відповідає природа похід-

¹ Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва : Наука, 1988. С. 155.

ного слова, оскільки його твірна основа фіксує оно-масіологічну ознаку, якою й досягається індивідуалізація, виокремлення об'єкта номінації із класу однотипних. Так, у повісті Леся Мартовича “Забобон” інтродуктивною номінацією головного персонажа Славка виступає індиферентний щодо характерологічних ознак дериват *панич*. Через широту семантичного охоплення ця номінація недостатньо ефективна для цілей ідентифікації. Тому автор, в міру розгортання сюжету, ідентифікує свого персонажа семантично й прагматично місткою номінацією *безіспитенко*, в якій відбито одну з найважливіших характеристик панича, що не склав жодного іспита, хоч, підробивши необхідні папери, твердить, що склав їх. Уведенню цієї номінації передують низка мотиваційних суджень із твірним словом *іспит*. Наведемо деякі з тих суджень, що підготували появу ідентифікувальної номінації *безіспитенко*: Бо то треба знати, що вже від двох літ не зазнав о. Матчук ніякої життєвої переміни. Від того часу, коли його син, Славко, *здав* третій правничий *іспит*; Дочку віддав заміж за панотця, а наймолодший син оце перед двома роками *здав* послідній *іспит* правничий. Спливала на панотця благодать з усіх боків; Бо одну таємницю треба вже тепер відкрити. *Славко не здав ані одного іспиту. Не пробував навіть здавати. Дуриє лиш родичів, що має всі іспити, а свідоцтво підробив сам.* Правда, їздив три рази до Львова буцім здавати. Та за кожний раз посидів по два тижні в Львові, забавився з товаришами та й вертав додому; Тільки непокоїла його та думка, як він покажеться дома родичам на очі? Що він їм скаже? Такого сорому годі йому пережити! Не мав відваги сказати родичам правду. Ні за що в світі! Надумався сказати, що *здав іспит*.

На тлі такої широкої мотиваційної бази народжується ідентифікувальна номінація *безіспитенко*: Він іще поглядав за нею вслід і завидував у душі Кранцьовському, що може обнімати таку любу особу. “Інший, будши мною, хто знає, чи не здобув би собі її любов, але я, *безіспитенко*, найгірший понад усіх...”

У ході наратування ця номінація використовується й надалі як ідентифікувальна: – Ох, пане Славку, яка я нещаслива! – обізвалася тихим голосом. “Та й я нещасливий, бо я вас люблю!” – трохи не вирвалось йому. Але здержався в сам раз. “Забудься, забудься! – думав. – А вона тебе, *безіспитенка*. кулаком у карчило або заставить фірмана викинути з повозки...”; Не дивувала його зовсім відмова Кранцьовської. Мав таке переконання, що це заслужена для нього річ. Яким же правом він, *безіспитенко*. найгірший понад усіх, та посмів мріяти про якесь приятельство з такою панею?!; – А що ж ви, пане Славку, мовчите? Я думаю, що ви також радикал? Славко зам’явся. Подумав тільки: “Я... я *безіспитенко*” – і не знав, що відповісти.

Закономірним і природним є використання похідного слова в позиції предикатної номінації. Мова, як зазначає В.М. Русанівський, є фіксатором пізнаваної дійсності, поява нового слова в мові свідчить про завершення пізнавального процесу¹, а предикатна номінація завжди являє собою творчий процес проникнення в суть явища, його пізнання², пор.: – Таке сталося, що я пропащий, – сказав Мілько, *не то вповідаючи, не то розмовляючи* сам із собою. – Я – уряд-

¹ Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ : Наук. думка, 1988. С. 8.

² Див.: Арутюнова Н. Д. Номинация и текст... С. 332.

ник, пане добродію, у десятім ранзі та й така компрометація (Л. Мартович. Булка).

Кожна з текстових номінацій може розгортатися завдяки залежним елементам, мовленнєвим поширювачам – означенням. У їх вираженні важливу роль відіграє слово похідне з прозорою внутрішньою формою, оскільки функції таких означень всередині номінацій пов'язані з градацією, суб'єктивною оцінкою, поширенням додатковою ознакою тощо¹, вербалізація яких передбачає здебільшого словотвірну номінацію, пор.: Варвара, Павлова донька, *дівка чорнява*, висока й *гнучка*, напала була раз серед поля на Василю, бо Василю десь її по селі обсуджувала (Л. Мартович. Мужичка смерть); За людьми вийшов *молоденький парубок з обстриженою головою* (В. Стефаник. Виводили з села); *Сільський багач* Андрій Курочка сидів коло стола і обідав, – не обідав, а давився кожним куснем (В. Стефаник. Палій); В громадській канцелярії купа *неспокійних, крикливих жінок*. Спокійно лишень сидить коло стола жандарм із карабіном і війт. (В. Стефаник. Шкільник); Лиш одна Варвара була йому під пару: він злодій, а вона сільська повія. Він – *злодій п'ятнований*, бо він сам вірив у се непохитно, що покрививши йому пальці, назначила його природа на злодія (Л. Мартович. Забобон). Характер означень, які використовуються для поширення різнотипних номінацій, зумовлюється семантикою означуваного іменника. У наведених прикладах вони характеризують особу з різних боків: її зовнішність (*дівка чорнява, гнучка, парубок з обстриженою головою, злодій п'ятнований*), внутрішній стан (*неспо-*

¹ Детально див.: Аругіонова Н. Д. Номинация и текст... С. 344–355.

кійні, крикливі жінки) вік (*молоденький парубок*), місце проживання (*сільський багач*), але показово, що у всіх випадках такі означення виражаються похідними словами.

3.2. Семантична компресія похідних слів

Похідному слову властиві такі ознаки, які дають змогу розглядати його як категорію, релевантну з погляду організації семантики тексту. Вони проявляються в особливостях структурування, способі існування й функціонування значення деривата¹.

Для інтерпретації похідного слова як особливого інгредієнта структури текстової семантики принципового значення набуває положення про те, що похідні слова за своїми формальними ознаками як цільнооформлені одиниці поділяють характеристики класу слів у цілому, а за способом відображення дійсності і репрезентації її у розчленованому вигляді вони ізоморфні синтаксичним структурам². Така семантична властивість дериватів більш наочно виявляється в складних словах. Досліджуючи природу іменних композитів, Е. Бенвеніст зауважив, що імпульс, який спонукав до появи складних імен, треба шукати не в морфології, де він нічим не диктувався, а в синтаксисі, що має потребу в трансформації деяких типових речень в іменні знаки для забезпечення можливості “вживати цілі речення як прикметники або іменники і вводити їх у цій новій якості в інші

¹ Див.: Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова... С. 5–41.

² Там само. С. 20.

речення”¹. Проте і морфологічно прості деривати, як показали останні дослідження, є наслідком постійно діяльного механізму дериваційної редукції, спрямованого на конденсацію висловлювання без суттєвих втрат інформації, і з погляду семантики акумулюють семантико-синтаксичну структуру відповідних речень або словосполучень². Така концепція базується на тому, що кожне похідне слово пов’язане з поняттям, а воно, як відомо, формується на основі множини суджень про предмет, одне з яких містить у словесній формі аналог майбутньої основи деривації. Так, для деривата *школяр* мотивувальним його судженням буде “він (той, хто) вчиться в школі”, для похідного “*скрипаль*” – “він (той, хто) грає на скрипці” і т. д. Висловлювання *він – школяр* семантично рівнозначне реченню *він учить в школі*. Словотвірні моделі за такого підходу інтерпретуються як засіб трансформації речення певного типу в однослівне найменування, “зняття предикативного зв’язку вихідного речення відтворюється “внутрішнім синтаксисом” деривата, який якраз через його буквальну невираженість стає гнучким засобом передачі більш різноманітних типів зв’язків і відношень”³.

¹ Бенвенист Э. Синтаксические основы именного сложения. *Общая лингвистика*. Москва : Прогресс, 1974. С. 240. Див. також: Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ : Наук. думка, 1984. С. 13–60.

² Див.: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наук. думка, 1988. С. 133–152; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. Київ : Наук. думка, 1989. С. 154–206.

³ Кубрякова Е. С. Теория номинации и словообразование... С. 227–228.

Таким чином, похідні слова за семантичною місткістю співвідносні з синтаксичними одиницями. Ступінь семантичної компресії різнотипних дериватів неоднаковий. Одні з них абсорбують у своїй семантичній структурі зміст цілого речення, інші – словосполучення. Деривати, утворені в процесах мутації і транспозиції, є семантичними еквівалентами речень, натомість похідні, що постали внаслідок модифікації та словотвірної універбації, семантично співмірні зі словосполученнями, пор.: *той, хто працює на шахті* = *шахтар*, *той, хто багато спить* = *сплюх*, *бажати чогось* = *бажання*, *бути відважним* = *відважність* та *малий стіл* = *столик*, *трохи зелений* = *зеленуватий*, *мобільний телефон* = *мобільник*.

Властивість деривата засобами однієї лексики виражати інформацію, співмірну з семантикою цілої синтаксичної конструкції, особливо важлива для семантичної організації тексту. Семантична компресія дериватів у необхідних випадках текстотворення, які визначаються комунікантами, дає змогу оптимально й економно реалізувати комунікативні завдання, усуваючи надлишкову інформацію, яку містить синтаксична конструкція, що є базовою для творення похідного слова.

Функція семантичної компресії дериватів у тексті добре простежується, якщо її семантизувати на основі синтаксичних одиниць, які відображають поняттєве освоєння об'єктів номінації або частиномовну перекатегоризацію певного значення, і лежать в основі утворення використаних у тексті похідних слів, пор.: Дослідники української душі одноставно потверджують її емоційно-почуттєвий характер, що відносно зменшує роль раціонально-вольової компо-

ненти у проявах національного характеру (В. Храмова. Українська душа) і Дослідники (= ті, хто досліджує) української (= властивої українцям) душі одностайно (= є одностайними в чомусь) потверджують її емоційно-почуттєвий (= такий, що має і емоційний, і почуттєвий) характер, “кордоцентричність” = те, що душа є кордоцентричною), що відносно зменшує роль раціонально-вольової (= що поєднує раціональну і вольову) компоненти у проявах (= у тому, що проявляється) національного (= властивого нації) характеру.

Властивість похідного слова бути субститутом речення чи словосполучення, залишаючись лексичною номінативною одиницею, розширює його текстотворювальні потенції. Використання твірних слів у тексті забезпечує “мобільність” тексту завдяки можливостям дериватів репрезентувати надлишкову інформацію латентно, помітно спростивши при цьому семантико-граматичну структуру вираження змісту висловлювання. Для прикладу достатньо порівняти природний сегмент тексту і той же сегмент, у якому замість похідних іменників використані їх семантичні еквіваленти несловотвірної структури: Коли за лісом зав’яне молодик, там десь, на степах, над озиминою, цвіт стелиться, а він зав’яне – в оселях сутеніє, розливаються цебра синяви – тихої, блідої і вмирають каганці (М. Хвильовий. Життя), і Коли за лісом зав’яне молодий місяць, там десь, на степах, над сходами пшениці, жита, ячменю, засіяних на зиму, цвіт стелиться, а він зав’яне – в місцях, де оселяються люди, сутеніє, розливаються цебра синього кольору – тихого, блідого і вмирають каганці.

Питома вага похідних слів у лексиконі української мови спеціально не вивчалась, але, напевно,

суттєво не відрізняється від інших розвинених мов, де вони звичайно явно переважають над непохідними словами, становлячи не менше 60 % усіх слів¹.

Довільно обстежені різностильові тексти при певних розбіжностях у використанні слів непохідних і похідних засвідчують високу насиченість їх похідними словами. Специфіку використання похідних слів у текстах різної стильової належності відображає наведена таблиця:

Автор	Назва твору	Кількість похідних слів на 100 повнозначних слів тексту
Т. Шевченко	Сон (У всякого своя доля)	32
І. Франко	Мойсей	52
Ліна Костенко	Старий годинникар	42
І. Драч	Дід Любимененепокинь	46
Д. Павличко	Коли ми йшли удвох з тобою..., Ти мене гуцулом називала	46
Т. Шевченко	Назар Стодоля	50
М. Куліш	Народний Малахій	47
Леся Українка	Лісова пісня	44
Є. Плужник	Змова у Києві	46
О. Гончар	Земля гуде	44
І. Багряний	Сад Гетсиманський	38
Ю. Мушкетик	Яса	40
М. Хвильовий	Я (Романтика)	45

¹ Див.: Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира... С. 150.

В. Смолій	Післямова (про Ю. Мушкетика)	45
Ю. Шевельов	Зустрічі з Романом Якобсоном	44
В. Кулик	Прощання з Крутами	52
Г. Гордасевич	Не від миру сього	46
І. Кравченко	В Україні відкрити Україну	48
А. Погрібний	Помилка, що помщається	49
	Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія	62
Д. Чижевський	Історія української літератури	54
К. Городенська, М. Кравченко	Словотвірна структура слова	54
Л. Полюга	Українська абстрактна лексика XIV – першої пол. XVII ст.	46
Постанова Верховної Ради України від 19 червня 1992 року “Про порядок введення в дію Закону України “Про приватизацію державного житлового фонду України”		64
Закон України від 19 червня 1992 року “Про приватизацію державного житлового фонду України”		70

Як видно з наведеної таблиці, найбільшим використанням похідних слів характеризуються тексти, що репрезентують офіційно-діловий та науковий стилі. У таких текстах 60–70 % повнозначних слів становлять похідні слова. Тексти інших стильових і жанрових різновидів містять в середньому 45–50 % похідних повнозначних слів.

Характерною ознакою тексту є його змістова розгорнутість, якій повинна відповідати розгорнутість використовуваних мовних засобів. Проте, як зазначають текстознавці, розгортання мовних засобів може не відображати всіх кроків розгортання на змістовому рівні. Серед причин цього явища вказують на прагнення “мови до економних засобів передачі повідомлення, що призводить до використання таких граматичних конструкцій, які дозволяють опускати деякі лексичні елементи і відтворювати їх у процесі декодування”¹. Аналогічними за функцією в організації семантики тексту до вказаних граматичних конструкцій можна визнати похідні слова з їх властивостями імпліцитно виражати зміст цілої синтаксичної конструкції. “Похідне слово, виступаючи як одиниця тексту, набуває здатності зберігати інформацію, пов’язану з формуванням її структури на основі відображення різних словотвірних значень і служити передачі цієї складної інформації одночасно”².

Отже, похідному слову в семантичній структурі тексту властива особлива функція економної, раціональної подачі інформації завдяки його здатності до своєрідного семантичного згущення, а з огляду на велику питому вагу дериватів у тексті йому належить чільне місце у системі засобів економії мовних зусиль, що проявляються в семантичній компресії, в уникненні граматичної громіздкості, синтаксичного ускладнення.

¹ Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация... С. 25.

² Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова... С. 187.

3.3. Текстозумовлені функції синтаксичних дериватів

Похідні слова неоднорідні за семантико-функціональними параметрами, що є наслідком різнотипних словотвірних процесів. Розмежування деривації лексичної і синтаксичної¹ чи мутації, модифікації й транспозиції² якраз відбиває цю неоднорідність. Для інтерпретації тексту, зокрема його змістового боку, особливої уваги заслуговують синтаксичні деривати. Специфіка таких похідних слів підкреслена вже в їх назві: вони утворюються для зміни синтаксичної функції твірного слова, а не його лексичного значення³. Синтаксичними субстантивними дериватами є віддієслівні й відприкметникові абстрактні іменники. Ці деривати мають гібридну семантико-граматичну природу: у їх семантичних структурах поєднані перейняті від твірних категорійні значення відповідно дії чи ознаки і набуті значення предметності – загальнокатегорійної семантики іменників – класу слів, у який вони транспоновані: Ми чогось прагнули,

¹ Див.: Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая... С. 57–70.

² Див.: Dokulil M. Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov... S. 196–200.

³ Відоме й інше трактування синтаксичної деривації. Так, К.Г. Городенська розглядає її не у зв'язку з лексичною деривацією, а як синхронічне відношення похідності, яким пов'язуються синтаксичні одиниці, що відображають спільну позамовну ситуацію (див.: Городенська К. Г. Деривация синтаксичних одиниць. Київ : Наук. думка, 1991). Відзначимо, однак, що незважаючи на розходження в інтерпретації явищ синтаксичної деривації, в обох концепціях ключовим моментом синтаксичної деривації є переміщення певного базового компонента в іншу синтаксичну позицію.

шукали, жили якимись ідеями. Хай ці ідеї були наївні, химерні, смішні – я сама колись захопилась толстовством, навіть три місяці прожила в толстовській комуні, але все ж то були ідеї, *шукання* (Б. Антоненко-Давидович. Щастя); Сідають, *закурюють* і мовчать. Це – до сніданку. А як поснідали, з доброю чаркою звісно, веселіше копали і частіше ставали на *закурацію*, бо до полудня однак ще було далеко (Григій Тютюнник. Три плачі над Степаном); Вона була дуже *згорблена*, мовби нахилилася колись до грядки цибулину висмикнути та й уже не випросталася. Коли я пив з дерев'яного кухлика <...>, бабуся сказала так лагідненько, так не нарощне вимовляючи слова: “Доброго здоров'я пивши. Та в таку годину йти – хіба не підіб'єшся, як сонце аж колеться гарячим”, – і дивилася на мене знизу, з-під своєї *згорбленості*, і усміхалася мудро, як усміхаються лише старенькі та діти (Григій Тютюнник. Крайнебо).

Властивість виражати значення ознаки динамічної або статичної у частиномовних категоріях іменника виявляється конструктивною у семантичній організації тексту. Синтаксичні деривати, крім того, що, як і інші похідні слова, служать засобом семантичної компресії, бо є наслідком згортання дієслівних чи прикметникових пропозицій, уможливають нові семантичні функції класу слів з ознаковими значеннями – бути актантами описуваних подій, пор.: Проте підвищення зарплати – це інфляція, яка вдарить не тільки по працівниках вугледобувної галузі, а й по всьому народу. *Гірники це розуміють*. Але це *розуміння* не поширюється на магазинні ціни, які без підготовки осягнути важко (г. “Голос України”, 13.02.1992); І вчув, що *стукотять* сокири. Хтось будував собі

гніздо. Я пішов на *стук* сокир. Вони стихли (С. Пуш- шик. *Перо Золотого Птаха*); Так *набігають хвилі* на наш острівець. Одна за одною, сталеві й *неминучі*. *Неминучість їх набігання* – це неминучість набігання дійсності на мистецтво. Одна, друга. Вони сточують камінці побережжя. Шліфують, гранять; входять у се- редину їх, визначають суть їх (Юрій Шерех. *Над озе- ром. Баварія*); Венеція *туманна*. Її *туманність* у рази насиченіша від лондонської чи будь-якої іншої (Ю. Андрухович. *Лексикон інтимних міст*); Факт їх- нього там перебування [сестер бабці Ірени Карлівни з їх родинами] підтверджувався насамперед листами у дуже цупких довгастих конвертах з *ненашого* паперу й *ненашим* запахом. Враження *ненашості* підсилюва- лося американськими поштовими марками і штемпе- лем “U.S.Mail” (Ю. Андрухович. *Лексикон інтимних міст*).

Семантикою абстрактних девербативів і де- ад’єктивів визначаються їх синтаксичні і ширше – текстові властивості. Вони характеризуються актив- ною синтаксичною поведінкою, беруть участь у фор- муванні спеціальних моделей для реалізації їх семан- тико-синтаксичних потенцій. Значення синтаксичних дериватів зумовлює їх більшу структурно-сміслову ємкість і може створювати ускладнені зв’язки напів- предикативного характеру¹.

¹ Детально про відмінності в синтаксичних функціях абстракт- них відприкметникових іменників у порівнянні з іншими се- мантичними підкласами, їх роль у побудові тих чи інших моделей речень див.: Золотова Г. А. О синтаксических свойствах имен качества. *Синтаксис и стилистика*. Москва : Наука, 1976. С. 130–160.

Зупинимось детальніше на різноманітності семантико-синтаксичних зв'язків відприкметникових синтаксичних дериватів, релевантних з погляду організації семантики тексту, переваг над іншими способами структурування смислового боку висловлювання.

Якості, властивості предметів, явищ відображаються і позначаються прикметниками. Відприкметникові абстрактні іменники є наслідком повторної лінгвалізації цих якостей, властивостей. Похідне значення відрізняється від твірного тільки іншими синтаксичними умовами вживання слова, при цьому його семантична природа не змінюється. Для того, щоб ознакові значення могли функціонувати в тексті як суб'єкт або об'єкт дії, мова прирівнює їх функціонально до предметних значень, підводячи під загальну категорію субстанційності¹. Зазначена властивість абстрактних деад'єктивів значно розширила і збагатила синтаксичні позиції найменувань якості (підмет, додаток, звертання), уможлививши для них семантико-синтаксичні функції суб'єкта і об'єкта, пор.: Заходить *старість* крадькома – дверима злигоднів докучних (В. Стус. Заходить старість крадькома...); Отак вони всі чекають, та так чекав і Данило коло брами, хоч був сам-один. На нього спадала *сонність* і *байдужість*... (В. Стефаник. Май); Дивилась мати на мене чорними очима, а в глибині тієї *чорноти* немовби світилося *жовтизною* старого воску (Є. Гуцало. Передчуття радості); Здавалося б, тепер настав час радикалів з Народної Ради. Скажімо, В'ячеслав

¹ Див.: Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Ленинград : Наука, Ленинградское отделение, 1972. С. 215.

Чорновіл запропонував прийняти відставку Кабінету Міністрів і доручити Президентові очолити уряд. Проте парламент вкотре довів свою *непередбачуваність наявністю* ще кількох проектів постанов. Два з них внесли на розгляд сесії депутати Мороз і Білоблицький (г. “Голос України”, 08.07.1992); *Добрий ранок, моя самотність!* / Холод холоду. Тиша тиш. / Циклопічною *одноокістю* / небо дивиться на Париж (Л. Костенко. Ван-Гог); *Суворосте* життя! Б’є в очі лютий вітер, / Шагає, шагає, – так рине день за днем, – / І твій катівський час, кривавий інквізитор, / Твої бунтарні сни випалює вогнем (С. Гординський).

Оскільки деад’єктиви з абстрактним значенням є назвами ознак, то для них, як і для прикметників, природним є сполучення з найменуванням предмета – носія якості, властивості, наприклад: *Стеля і стеля. А де ж висота?* / Що за поет як піввіку лякався? / Звикли до правди мої вуста / Нащо їм чорне *вино лукавства?* (Л. Костенко. Летючі катрени); *Каятьби, однак, не почувалось, дитячу душу виповнювала* зараз темна озлоба, затаята незмиренність та ще *гіркота поразки* й визнання неминучості розплати за вчинене, що, як той австралійський бумеранг, і тут тебе наздогнало на межі свободи (О. Гончар. Бригантіна); *У легкості вітрила. У попелі згорань / ти знаєш слово-брилу і слово-філігрань* (Л. Костенко. У легкості вітрила).

Деад’єктивно-іменні словосполучення виступають компонентами речень різних типів, але сама наявність їх свідчить про поліпредикативну ускладненість структури речення. Явище нейтралізації відмінностей між такими словосполученнями і їх прикметниково-іменниковим і прислівниково-дієслівним

корелятами (наприклад: *чарівність співу* і *спів чарівний*, *чарівно співати*) дає підстави вбачати в перших імпліцитну, або згорнуту, предикативність¹.

Для того, щоб деад'єктив з абстрактним значенням вступив у безпосередній предикативний зв'язок із назвою предмета, йому необхідні допоміжні слова, якими виступають дієслова *характеризуватися*, *відзначатися*, *мати*, *втрачати*, *відчувати*, *переживати*, *виражати*, *відображати*, *висловлювати* тощо. Делексикалізовані, вони “служать своєрідними зв'язками між назвою предмета і предикативно приписуваною йому ознакою, лише експлікуючи вербально значення відмінної ознаки, характеристики, властивості, закладених у самій структурі відад'єктивного імені”². Водночас допоміжне зв'язне дієслово зумовлює тип семантико-синтаксичної природи конструйованого речення, характеристику якості щодо її повноти, кількісної оцінки, інтенсивності і т. д., пор.: Він *відзначався* фізичною силою, *хоробрістю* і *кмітливістю* (М. Руденко. Остання шабля); Людині *власлива відповідальність* за свою працю перед Батьківщиною (З газет); Речення, що входять до складу тексту, *мають відносну автономність* (порівняно з реченнями, які утворюють складне речення) і дещо слабший зв'язок (порівняно з тісними об'єднаннями речень (І. Вихованець. Нариси з функціонального синтаксису); Супутник, запущений на орбіту, що *має значну еліптичність*, проходить на різних висотах в атмосфері (З газет).

¹ Див.: Золотова Г. А. О синтаксических свойствах имен качества. С. 130–136.

² Там само. С. 137.

Аналіз типових конструкцій, в яких одним із складових компонентів виступав абстрактний деад'єктивний іменник, показав, що його синтаксично зумовлені і, ширше, текстоорієнтовані функції, пов'язані з організацією смислової сфери, набагато переважають такі ж функції твірного прикметника. Деад'єктиви “беруть участь у формуванні спеціальних моделей для реалізації їх семантико-синтаксичних потенцій: для співвіднесення їх з іменами предмета, для кількісної характеристики ознаки, для оцінки ознаки, для повідомлення про їх каузативну роль, для повідомлення про причиново-наслідкові співвідношення різних ознак між собою”¹, пор.: Я не люблю себе маніжити, / Ношу затиснуті уста, / Але не раз так *прагне ніжності* / *Моя жорстока самота* (С. Гординський. 3 листів); Порфир лишився на місці, відчувши себе в *самотній, гіркій покинутості*. Адже в той бік, до людей, дорога тобі закрита. Ти втікач, майже злочинець (О. Гончар. Бригантіна).

Текстотворчі потенції віддієслівних іменників – синтаксичних дериватів пов'язані з їх здатністю до номіналізацій. І хоч “явище, відоме в лінгвістичній літературі під назвою “номіналізація”, охоплює ширше коло проблем, що мають відношення як до процесу, так і до результату перетворення одних номінативних одиниць в інші, їх розгортання або, навпаки, згортання, що свідчить про глибинні процеси міжрівневої взаємодії одиниць мовної системи”², номі-

¹ Золотова Г. А. О синтаксических свойствах имен качества. С. 159–160.

² Мурысов Р. Э. Словообразование и теория номинализации... С. 39.

налізації найперше вбачають у транспозиції дієслова в іменник¹.

Явища номіналізації цілком текстозумовлені, вони не пов'язані з процесами мовної номінації ні за метою, ні за завданнями, ні за мотиваційними особливостями, а здійснюються з опорою на відповідні словотвірні моделі для забезпечення компресії тексту². Паралельно із забезпеченням компресії тексту номіналізація реалізує такі текстові категорії, як зчеплення й прогресія. “Якщо дієслово при актуальному членуванні речення переміщається з позиції реми в позицію теми, то відбувається конденсація висловлювання і водночас утворення віддієслівного іменника. Переміщення ремного компонента в позицію теми зумовлюється тим, що після породження висловлювання, тобто те, що було метою повідомлення у попередньому висловлюванні, стає даним, відомим у наступному висловлюванні”³, пор.: Він почуває себе винуватим перед нею і тому майже *ненавидить*. Ця *ненависть* трохи його облегшує і ніби виправдовує його (О. Довженко. Поема про море); Софійка *мовчала*. І *мовчанка* та була по-жіночому затята (Григор Тютюнник. Дикий); – Каторга?? – страшенно *дивується* Зіна. Але за тим *дивуванням* пробивається щось таке лукаве й певне, що губернаторові стає

¹ Пор.: Соболева П. А. О трансформационном анализе словообразовательных отношений. *Трансформационный метод в структурной лингвистике*. Москва : Наука, 1964. С. 123; Немченко В. Н. Основные понятия словообразования в терминах. Красноярск : Изд-во Красноярского университета, 1985. С. 66.

² Див.: Снитко Е. С. Внутренняя форма номинативных единиц. Львов : Высшая школа, 1990. С. 17–18.

³ Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті, С. 148.

якось сумнівно і здається, що каторга – це, справді, вже занадто... (В. Винниченко. Зіна); Боже, дівчата, які ми стали нервові-нервові. У кожної – по кілька скелетів у шафі. Кожна свого минулого *сахаеться*, наче страшного привида. – А що допоможе оте *сахання*? (О. Слоновьська. Упольоване покоління). У наведених прикладах локальна зв'язність тексту та його прогресія ґрунтуються на природі синтаксичного деривата, його властивості здійснювати номіналізацію.

Виражені іменниками дії, стани, ознаки самі набувають здатності бути означеними, збагачуючи номінативні можливості висловлювань, в яких використовуються аналізовані похідні слова, пор.: Так *затягати* засідання педради – це значить просто не вміти його проводити. А *сьогоднішнє затягання*, коли так і не прийшли до остаточних висновків і, вочевидь, доведеться засідати і ще раз, перевершило все попереднє (Б. Антоненко-Давидович. Завищені оцінки); Вголос не говоритимуть, ні... Бо їм кортить бути вже дорослими, того й *шепотітимуться*. Бо *шепіт вечоровий* – то голос близького повноліття. Бо *шепіт* – таїна. *Шепіт* – притамована радість, що рветься з грудей... (Григір Тютюнник. Крайнебо); Як літературна мова, так і народні говори характеризуються певною *нормативністю*. *Нормативність літературної мови*, що обслуговує весь народ у різноманітних сферах його *багатогранної діяльності*, порівняно з *діалектною нормативністю* – категорія вищого рівня... *Периферійні діалектні особливості* літературної мови становлять джерело добору мовних елементів у процесі нормування (І. Матвіяс. Українська мова і її говори); ... позаду все вмирало від страху, провалювалося крізь землю, лиш я гордовито випи-

нала груди, не лякаючись самотності посеред цієї панічної пустелі, ба – навіть хизуючись своєю *жіночою окремішністю* (П. Загребельний. Гола душа).

У художній літературі та публіцистиці констуктивність синтаксичних дериватів у семантичній організації тексту стимулює ширші можливості його експресивізації, створюючи передумови для метафоричного, образного використання таких похідних слів, пор.: Терпи, терпи – *терпець тебе шліфує, / сталить твій дух* – отож терпи, терпи (В. Стус. Терпи, терпи...); Мене ізмалку люблять всі дерева, / і розуміє бузиновий Пан, / чому верба, від крапель кришталева, / мені сказала: “Здрастуй!” – крізь туман. / Чому ліси чекають мене знову, / на щит піднявши сонце і зорю. / Я їх люблю. Я знаю їхню мову. / Я з ними теж *мовчанням говорю* (Л. Костенко. Мене ізмалку люблять всі дерева...). Передумовою текстових експресем *терпець шліфує тебе, сталить дух, говорити мовчанням* стали дериваційні процеси, які забезпечили можливість використання предикатних слів у суб’єктних та інструментальних семантико-синтаксичних функціях.

Специфічне функційне навантаження в структурі семантики висловлювання, супроводжуване додатковою образністю, засвідчують випадки використання в ролі означення для синтаксичного деривата його твірного дієслова чи прикметника, наприклад: З далекого туману, з тихих озер загірної комуни *шелестить шелест*: то йде Марія (М. Хвильовий. Я (Романтика); Знову *німа німота* обняла хату (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?); Окремо день – синіє стьожкою болю, / окремо космос – *чорна*

чорнота. / Забутий світе, я назнався вволю, / чого ти варта, дорога мета (В. Стус. Окремо день синіє...).

Отже, текстотворчі потенції похідних слів пов'язані з можливістю їх використання як вихідних елементарних лексико-номінативних ресурсів для побудови текстових одиниць різної складності та для здійснення ними різнотипних текстових номінацій. Похідні слова як одиниці найменування, виконуючи в тексті інтродуктивну, ідентифікувальну, предикатну і апелятивну функції, виступають чинником породження тексту.

Для текстотворення важливою є здатність похідних слів до семантичної компресії, внаслідок якої вони передають засобами лексеми інформацію, співмірну з тією, яку виражає базова для них синтаксична одиниця. Властивість семантичного згущення похідних слів дає змогу раціонально й економно структурувати семантичну сферу тексту, уникаючи при цьому семантико-граматичної громіздкості висловлювання.

Синтаксичні деривати зумовлені текстотворчими потребами. В їх основі лежить необхідність використання ознакових слів не тільки в предикатних, а й у субстанційних позиціях. Синтаксичні деривати уможливають використання предикатних слів у суб'єктно-об'єктних відношеннях, збагачуючи текстотворчі можливості ознакових слів.

Розділ 4. ТЕКСТОТВОРЧІ ПОТЕНЦІЇ КОМПЛЕКСНИХ СЛОВТВІРНИХ ОДИНИЦЬ

4.1. Текстоорієнтовані функції словотвірної пари “твірне – похідне”

Оскільки дериват можна розглядати як форму твірного, покликану закріпити внутрішньослівними засобами наявність і значущість тих його семантико-синтаксичних властивостей, які визначають функціонування твірного в тексті¹, то закономірно, що похідне слово в мовленні може вживатися у поєднанні з його твірним.

З погляду закономірностей побудови тексту найбільш текстоорієнтованим і текстозумовленим є використання в ньому похідного слова, якому передує твірне, часто в контексті всього мотиваційного судження, наприклад: Уже він веселий і добрий, так жваво й дотепно розповідає після уроків про своє рибальство та про якогось міфічного *бухгалтера, котрий, працюючи на силікатному заводі*, зумів у портфелі наносити собі цегли на цілий будинок! Не всі

¹ Див.: Гинзбург Е. Л. Словообразование и синтаксис. Москва : Наука, 1979. С. 3.

вірять в існування того *силікатника*, а Порфира ніби якийсь веселий гедзь укусив: розпалився, пішов комікувати... (О. Гончар. Бригантіна); Слова на кшталт “*Ми несемо важкий хрест заради України*” уже не розчулюють, а швидше дратують. Скільки за цей брехливий час ми перебачили “*хрестоносців*”, які жонглюючи найдорожчими почуттями, ошукали нас, і хрест, який так “тяжко” несли, закопали над могилою шаших надій! (г. “Галичина”, 25.11.1997); *Дивний чоловік* – той ваш товариш, – почав панотець. – Часом нічого. Образований, мудрий, а часом як би йому чого бракувало. Серед розмови, серед вечері зірветься і їде не знати чому і пощо. Чи вірите, що він від року не ночував поза домом. Прийде його година, то щоби дощ, щоби темрява, щоби не знати що, збирається і їде. Навіть не пробуйте задержувати. *Дивак* (Б. Лепкий. Гости́на); Нічого не зміниться. Знову обрала тих самих, отже, буде те саме. У нас є така стабільна *обойма, яка завжди проходить*. Моя теща називала їх *проходимцями* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого); Перелічив усі колгоспні й заводські клуби, усі бібліотеки, духові й смичкові інструменти, музеї й експонати в них – і *став доктором наук!* Як ще не академіком? От уже сарказм! Але неприступний Лебідь не зважив ні на *докторство*, ні на боротьбу з націоналізмом, бо за Стартувальником значився один грішок, а партія не прощає й щонайменших грішків (П. Загребельний. Гола душа); Ні, Галина <...> не хоче нікого вводити в оману й ставити учням Олексійчукові та Скоробагатькові “трійку” за рік з російської мови, коли вони *варті тільки “двійок”*. Цілий рік хлопчиська ходили в *двійках*, а тепер став їм, будь ласка, “трійки”, щоб вони

перейшли в п'ятий клас <...> (Б. Антоненко-Давидович. Завищені оцінки).

Як засвідчують зібрані матеріали, більшість контекстів фіксує такий порядок використання словотвірної пари, який відображав природний процес словотвірної мотивації, тобто твірне – похідне. Оскільки в таких випадках дериват як вторинна номінативна одиниця здійснює найменування, спираючись на попереднє твірне слово в складі мотиваційного судження, то словотвірна пара “твірне – похідне” виступає засобом реалізації анафоричних зв'язків у тексті. Дослідники відзначають, що дериват протягує анафоричні “нитки” не тільки до попереднього речення, а й до дистантно поданого мотиваційного судження, що лише сприяє структурно-смісловій цілісності тексту¹: Здавалось, не чув його Сквирський. Похитувався на довгих ногах своїх, думаючи про щось глибоко, потім заговорив другим якимсь голосом – навіть здивувався Іван Семенович, що може звучати він у нього так ніжно й сумовито: – *От будуємо ми з вами, товаришу Орловець, усякі машини, весь свій досвід, і велику науку застосовуючи... Радимось про всяку дрібницю... спільними силами... а хіба ж збудувати особисте життя – це так просто, що ні ради, ані науки не потребує? А чи не здається вам інколи, що й наше спільне, загальне, чи що, життя не зможемо ми будувати й перебудовувати₂ доки кожен з нас – неук і ледащо – сам, на свій ризик, творитиме своє окреме життя? Як же з цеглин трухлих здебільшого й неоднакових вивести будівлю прекрасну? Через кілька*

¹ Див.: Кубрякова Е. С., Клименцова Н. Н. Производное слово как компонент семантической структуры текста. *Семантическая структура текста и её компоненты*. Калининград, 1989. С. 7.

сторінок: І, знову пригадуючи свої останні дні, розмови і зустрічі, розумів себе до найдрібнішого відруху: полохається він – безсилий і самого себе непевний – чуючи небезпеку, що в нім самим і зароджується; жахається – і боїться собі та іншим у цьому признатися, бреше й інших замість себе винуватись... – *Будівник?..* – гидливо, мов брудну лайку, кинув він голосно в біле поле й почув, що треба йому зараз же, негайно побачити Сквирського (Є. Плужник. Недуга); Трапляються такі, що й окуляри знімуть та помружать на Санька грайливенькі підведені очі, а здебільшого копилять губу і одвертаються: *пхе...* Ну-ну, паняйте далі, в свою *пхекалівку!* (Григір Тютюнник. Дикий).

Близькою до анафори як засобу вираження зв'язності тексту, але не тотожною їй, є крос-референція, суть якої виявляється у пов'язуванні мовних одиниць через ототожнення їх денотатів.

Крос-референція – це засоби, що використовуються в мові для ідентифікації об'єктів, ситуацій, подій, фактів тощо, яка має місце у випадках повторення останніх. Вона стосується формального рівня організації мовлення і фіксує всі випадки появи найменувань одного й того ж денотата¹. Здебільшого крос-референційну функцію пов'язують із займенником, артиклем, займенниковими словами, частками, пор.: Юрій, Юра, Юрко, Юрчик, Юрась. Перебираю в голові ці імена і думаю, яке з них найкраще пасуватиме *моєму юному товаришеві*. Він – учень восьмого класу, отже, мав би бути Юрком (Юрій – то занад-

¹ Див.: Богумил Палек. Крос-референция: к вопросу о гиперсинтаксисе. *Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск VIII : Лингвистика текста*. Москва : Прогресс, 1978. С. 243–258.

то офіційно), але за тою роботою, яку виконує у господарстві, він – Юра (З газет); – Мамо, не плачте! *Та-то* ж їде у відрядження не на рік, а лише на місяць! – Не вірю я *йому*, ой не вірю! (З газет).

Між тим є всі підстави вважати, що і словотвірні одиниці можуть бути засобом ідентифікації об'єктів найменування, а отже можна говорити про словотвірну крос-референцію. Словотвір, звичайно, накладає відбиток на характер мовного ототожнення денотатів. Двобічна природа словотвірної мотивації зумовила часткову тотожність і формальної структури попередника (антецедента), тобто вихідного члена крос-референційної послідовності, та субститута, що виражається похідним словом, пор.: Відкликавши його вбік, Степашко, як працівник міліції, серйозним тоном почав розпитувати, чи не пробрався до них часом на судно *безбілетний пасажир*. ...Трибузний та Степашко повернулися з судна розчаровані: обстеження нічого не дало. – Я ж казав, що в мене *безбілетник* не проскочить, – спогорда зауважив капітан (О. Гончар. Бригантіна).

Похідне слово *безбілетник* – нове найменування того ж об'єкта, що попередньо названий словосполученням *безбілетний пасажир*, – виконує крос-референційну функцію завдяки його здатності відсилати до джерела мотивації, яке не обов'язково безпосередньо передує реченню з похідним.

Крім універбів, які використовуються для крос-референції, ідентифікацію об'єктів номінації словотвірними засобами демонструють синтаксичні деривати, оскільки вони змінюють синтаксичні функції своїх твірних, переймаючи їх лексичні значення: *Мовчимо*, / Пнемося у багет. / Як мовчанням душу

уяремлю, / то який же в біса я поет? (Л. Костенко. Заворожи мені, волхве); [Анна] Не вмiла *читати* й *писати*. До *писання* не складалися їй пальці, звиклі лиш “грубшої” праці, а до *читання* не ставало часу (О. Кобилянська. Земля); Дід любив *кашляти*. *Кашляв* він часом так довго й гучно, що скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити, його *кашель* чув увесь куток. Старі люди по дідовому *кашлю* вгадували навіть погоду (О. Довженко. Зачарована Десна); Фактично *святим* був на всю хату один я. І от скінчилася моя *святість* (О. Довженко. Зачарована Десна); До Марисі Павлівни в робітниці ворухнулось щось навіть *ревниве*: ось такій молодій та, мабуть, і недосвідченій передано її Порфира на вишкіл... І *ревнощі*, і сумніви заворушилися, однак перше враження своє Оксана нічим не виявила, навпаки, їй хотілося по щирості привітати них людей, обійтись з ними гостинно (О. Гончар. Бригантина). У наведених прикладах комунікативна значущість синтаксичних дериватів *мовчання*, *читання*, *писання*, *кашель*, *святість*, *ревнощі* проявляється завдяки тому, що в їх семантику входить відсилання до значень їх твірних дієслів чи прикметників. Крос-референційна природа синтаксичних дериватів чітко простежується у сегментах текстів, в яких відсилання до твірного підсилюється дейктиками: Вродиться ж отаке *кляте*, – не раз казали про Кульбаку односельці, і *ця клятість* аж он як виявила себе. – Лопну, а не здамся, – поклав собі Порфир і просто з себе вискакував, щоб не відстати від суперника... (О. Гончар. Бригантина); Він почуває себе винуватим перед нею і тому майже *ненавидить* її. *Ця ненависть* трохи його облегла і ніби виправдовує його (О. Довженко. Поема про море).

У структурі тексту твірне слово може вживатися після похідного. Текстова інверсія дериваційно мотивованого слова і його твірного призводить до зміни функційного навантаження деривата у семантичній організації тексту: основною функцією наступної конструкції з твірним є деталізація, конкретизація, уточнення, кваліфікація і т. д. семантики похідного слова, пор.: Тут вибухнула Марійка нараз голосним *плачем*. *Плакала* так гірко, що хлипаючи дрижала цілим тілом (О. Кобилянська. Земля); – Траба, аби тьи дьидьо у вечір підстриг, бо аді, яке патлате волосє. – *По-парубоцьки*, ма? – А як же, *Та же ти у мене парубок* (В. Стефаник. Мамин синок); – Про які *обереги* ви мовите? – Ти й досі їх не бачив? – дивуються вони. – Тоді зачекай трохи. Розвісивши над дверима рушника, вони ступили далі, оглянули світлицю. Було в ній світло й привітно, одне слово – святково. – Бачиш, – розвівши руками, освітілася радістю мати, – наче й небагато. Так ти питаєш про *обереги*? Вони онде, на кінцях у рушників. Це такі, щоб ти знав добрі охоронці нашого осідла, *бережуть*, аби до хати не заходили домовики. ...Іще запам'ятай: *обереги* боронять свою Берегиню від домовиків (В. Скуратівський. Берегиня); Або *деркачі*. То ж було як почнуть тобі *деркати* вночі, спати не можна, щоб мене господь покарав. А зараз де-не-де тобі *деркне* (О. Довженко. Зачарована Десна).

Відзначене текстоорієнтоване використання похідного слова і його мотиваційного судження може супроводжуватися додатковою лексико-граматичною вказівкою на словотвірну вивідність. Такою властивістю характеризуються похідні слова з територіаль-

но чи соціально обмеженою сферою поширення, пор.: – І людина надійна, – каже директор, знову натякаючи на механіка. – Свій, *корінняк*... Це вам, не з прийшлих: одною ногою тут, а другою десь... Від літуна тільки й чуєш: “Я ж у вас не вічний...” А, *ви обоє корінням тут у цих пісках*, ви якраз вічні... (О. Гончар. Бригантіна); Їжі не варили, а просто їли пироги й морожене сире м’ясо – “*струганину*”. Передусім випили спирту, а тоді *стругали м’ясо ножем – кожен своїм (від нього й “струганина”)* і, вмочивши стружку в сіль, так їли (І. Багрянний. Тигролови); Тритузний цього підтвердити не міг, зате він виявився не-абияким птахознавцем. Запевняє, що доводилось йому бачити на своєму віку навіть чорних жайворонят! І *пташок, у яких не лапки, а копитця*, пташка й зветься: *копитник*... (О. Гончар. Бригантіна); А от скажи мені спокійно, навіть ніжно скажи, перепрошуючи, що я, мовляв, *лапошник*, “лапку”, вибачте, потихеньку беру, і я враз скиплю! (Б. Антоненко-Давидович. Образа); *Солонці* – це такі місця на гарях та марях... ну гарі – це вигорілі нетрі, а марі – багна, по-вашому, тільки гірські. Отож на марях та біля них на схилах сопок часто буває *природна солонина земля* – це й є *солонець* (І. Багрянний. Тигролови); – Неправда? – обурено викрикнув хлопець. – Чого набалакуєте? Хто мене зловив? Коли це я *гачив*? Доки дама з лелечим гніздом, нахилившись до директора, з’ясовувала, що воно має означати “*гачив*”, – начальник режиму, щоб не морочились, поспішив сам розтлумачити: – *Якщо хто рибу гаком за ребро хапає – ото й гачив*. Дикий, варварський спосіб... (О. Гончар. Бригантіна).

У поетичних текстах експліцитна словотвірна мотивованість деривата може використовуватися і як

засіб творення образу: І верби прийшли. І прийшло незабутнє. І люди й не люди, добро і зло. Але *майбутнє тому і майбутнє*, що *має бути*, що б там не було! (Л. Костенко. Майбутні злочини).

Відношення словотвірної похідності між твірним і похідним можуть стати темою мікротексту, пор.: Та ми [собаки], якщо хочете знати, на хлібі і воді сидимо, а своїх господарів не зраджуємо! А тут кожен третій на неньку Україну тьху – і за кордон! Бо там більше *ковбаси*... Або навантажиться *ковбасою* – і до “старшого брата”, на спекуляцію! А потім ще й вихваляться за чаркою, що його бандерівцем москалі називають. Та який він бандерівець? *Ковбасівець* він, ось хто! Якби моя влада, я б так і записувала в графі “національність”: *ковбасівець!*.. (“Тижневик Галичини”, 01.01.1994). В наведеному сегменті тексту відношення словотвірної похідності (*ковбаса* – *ковбасівець*) становить тему мікротексту. Зміст сегмента тексту підпорядкований з’ясуванню внутрішньої форми деривата, його словотвірній вивідності.

Похідне слово, що в тексті передусе мотивувальному судженню, виконує функцію катафори, оскільки виступає засобом зв’язку елементів тексту, який виявляється в зверненні до наступних елементів¹.

Комплексне використання твірного і похідного у формально-смісловій організації тексту виступає не лише засобом реалізації його зв’язності. Часто тільки семантика твірного і, ширше, всього мотива-

¹ Див.: Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск VIII : Лингвистика текста... С. 469; пор. також: Кубрякова Е. С., Клименцова Н. Н. Значена праця... С. 7–8.

ційного судження є ключем для семантичної ідентифікації деривата, своєрідного “прочитання” його значення, наприклад: – Ви з цього села? – Тут я прожив усього три роки перед школою. Це був якийсь *шолом’яний* період у моєму житті. – Це від *шолому*? – Так. Правда, тоді говорили – гелма. Ціле село було засипане німецькими *шоломами*. З них поїли птицю, *вимощували куркам гнізда, збирали в них падалиці, як у кошки. порпали молоду картоплю, Бог його знає, що ще робили з ними.* Крім того, *шоломів* вистачало на всі наші замалі й заслабі дитячі голівки (І. Калинець. Молімось зорям дальнім). Дериват *шолом’яний* семантично достатнім стає у тексті лише завдяки поданому тут же твірному слову *шолом* у складі мотиваційного судження, доповненого низкою уточнень про характер відношень до денотата похідного слова.

Ця функція твірного слова в семантичній структурі тексту добре простежується тоді, коли дериваційним корелятом мотивувального є okazіональне утворення, пор.: В інтерв’ю щотижневику “Семья” (№ 25, 1991) популярний ведучий телевікторини “Поле чудес” Владислав Листев, відповідаючи на запитання, чому ж до цього часу у випробуванні не брали участі *знавці клубу “Що? Де? Коли?”* відповів приблизно так: майже впевнений, що, побоюючись загубити свій авторитет, мудрі хлопці й дівчата на телевікторину “Поле чудес” не прийдуть. У таборі ерудитів піднялася хвиля обурення. До цього часу вважали телепередачу Листєва розминкою для школярів. Але тепер образилися не на жарт. Протягом двох годин було складено гігантський кросворд, і, як того вимагають правила “Поля чудес”, відправлено на адресу

ведучого. Незважаючи на канікулярний час, знавці привели себе у повну “бойову готовність” і можуть “висадити десант” у телеефірі п’ятниці. А Владислав Листев поки що мовчить. Може, хоче “протягти” до вересня, щоб так і не прийняти виклик “щодоколишників”, спокійно перейти на іншу роботу? (г. “Галичина”, 06.09.1991); Олександр Олександрович вже занадто переоцінив роль в уряді, дипломатичному і посольському корпусі та Президії Верховної Ради “новоукраїнців” і рухівців. Е, ні! Там були набагато сильніші фігури. Лише один тезко Олександр Павлович *Коцюба* чого вартий! Дав таке інтерв’ю, що аж в двох числах газети було видруковане (в одному не вмістилося!), і показав творчий зразок розвитку марксизму-ленінізму. Після його такого вагомого внеску вже навіть можна говорити про новий етап у “всепобеждающем учені”, *цебто про коцюбізм* (г. “Молодь України”, 04.11.1994). Оказіональні утворення *щодоколишники*, *коцюбізм* поза наведеними контекстами залишаються незрозумілими, неоднозначними. Адекватне сприймання їх семантики можливе лише на тлі відповідних мотиваційних суджень, вербалізовані аналоги яких містять твірні слова.

Текстоорієнтоване використання деривата в парі з його твірним характерне для різночастининомовних похідних, однак, як показують зібрані матеріали, найбільш властиве різноструктурним прикметниковим утворенням. Структурування семантики відносних прикметників через загальне відношення до чогось уможливлене появу ад’єктива практично від будь-якого твірного іменника, проте тільки наявність лінгвалізованого аналога мотиваційного судження із твірним словом у тому ж тексті забезпечує правильне

розуміння значення деривата і відповідно сегмента тексту. Семантична організація тексту, в якому вживаються похідні прикметники, нерідко вимагає обов'язкового використання мотиваційного судження з твірним словом для зазначених прикметників, інакше текст допускає різночитання або взагалі неможливий. Так, значення прикметника *люпиновий* навіть у сполученні з означуваним словом *п'єса*, як і мікротексту, в якому він використаний, стає зрозумілим лише завдяки додатковій вказівці на характер відношення до твірного іменника, відбитій у мотиваційному судженні, пор.: Ти чула про нову п'єсу в українській драмі? Не чула? Ну, ясно... Там іде *п'єса про люпин*. Не про люмпен, а про *люпин*! На сільсько-господарську тему!... Увечері я помчала в театр, готова рознести все там у пух і прах! Третій вечір іде прем'єра цієї *люпинової* п'єси і вони не зволють зателефонувати! (П. Загребельний. Гола душа). Із заголовка інформації Пресової Агенції Новин “*Алюмінієва паніка*” очевидним є лише те, що паніка якимось чином пов'язана з алюмінієм, і тільки мотиваційне судження, що містить твірний іменник *алюміній*, дає змогу конкретизувати значення похідного прикметника і адекватно сприйняти текст: Австралійці викидають алюмінієві каструлі, уникають їсти консерви, переходять на кам'яну сіль, а головне – перестають пити водопровідну воду. *Причиною масової паніки стало твердження* керівниці групи дослідників Сіднейського біомедичного інституту Джеді Уолтон *про те, що перевищення вмісту алюмінію в людському організмі призводить до необоротних процесів у мозку та втрати пам'яті* (г. “Галичина”, 22.04.1995). Без зв'язку зі своїм твірним словом зовсім незрозумілим

стає зміст мікротексту зі словосполученням “*лелечий випуск*” газети у такому сегменті тексту: Преса несе левову частку відповідальності за долю держави – ви це робите вміло, акумулюючи різні аспекти, і з тим відверто йдете до читача. Хочете – вірте, а ні – то ні, але *те місце, де з’явилися лелеки* на заголовку газети “Молодь України”, котрі відправили попередників (ордени чужої держави) у незворотній вирій, – я тричі поцілував. Це ще коли відбувся перший “*лелечий*” випуск (г. “Молодь України”, 28.04.1995).

Характер семантико-словотвірної мотивації часом буває досить специфічним, контекстуально індивідуалізованим, тому роль твірного слова і всього мотиваційного судження в породженні мікротексту зростає, пор.: Мужиків не так дотискає “вїбір”, як Гамерика, і за нею вони май розпитують. “Царя, вповідають, нема, а поле є і людям бідним заробки слухні... *Сонце, бачу, пече аж люди чорніють, але байки, коби білий хліб їсти. Оце Вам есенція Гамерики.* Положене трудне, бо приходить агітаторови розповідати за “*підсоняшину землю*”, за котру сей панок так, як нічо, не знає” (В. Стефаник. З листа до В. Морачевського від 26.07.1895). *Підсоняшина* земля – це не земля *під сонцем*, як, на перший погляд, можна було б інтерпретувати значення прикметника *підсоняшина*, а земля, на якій, незважаючи на нестерпні умови праці (сонце пече аж люди чорніють), можна добре заробляти.

Мотиваційне судження, вербалізоване реченням, що містить твірне слово, може не у всіх компонентах відповідати умовам пропозиції, згортання якої дає необхідний дериват, але, включаючи безпосередньо мотивувальне слово, воно стає поштовхом до появи мотивованого слова в тексті. Так, іменник *перед-*

потопність передбачає на глибинному рівні концепт “щось, що має місце *перед потопом*”, хоч у конкретному тексті мотиваційне судження для нього відбито у фразі “*після мене потоп*”, пор.: Діра в підлозі походить – це явно – з того, що в хаті розпалювали багаття. Але чому в хаті розпалювали багаття? Бо було холодно. А чому в хаті було холодно? Бо нема вікон і дверей. А чому нема вікон і дверей? Бо двері і віконні рами спалено ще тоді, коли було тепло. “Чому” можуть тривати безконечно, коли не прийти до останнього і вирішального: все це сталося тому, що тут були люди, що все це чинили, *люди, які виходили з максими: після мене – потоп*. Чому б не спалити двері й віконні рами, *коли після мене потоп*? Чому б не розкласти багаття в хаті, *коли після мене потоп*? Психологія постійної “*передпотопності*” – асоціальна. Але це типова психологія людини функційної доби (Юрій Шерех. Над озером. Баварія).

У художніх текстах, де повтор спільнокоренових слів у мікротексті, якщо він не зумовлений закономірностями текстотворення, стилістично небажаний, мотиваційне судження безпосередньо твірного слова не містить. У таких випадках має місце тільки семантична мотивація деривата: *Під нулівку остригли. Тут усі стрижені – плем'я маленьких стрижених людей*. Винятком хіба що стерні – ті, що здобулись уже права на чуб. Довго тепер Порфірові ждати, доки чуб відросте. А зараз і мама б не впізнала: *голомозий*, мов арештант, у карцері сидить (О. Гончар. Бригантіна); Нині їх прибило до цієї ось безіменної степової зупинки. *Навкруги нікого...* А поміж цього *безлюддя* – траса, магістраль... (О. Гончар. Бригантіна).

Поява в тексті деривата може бути підготовлена й метафоричним мотиваційним судженням: Відомо, що *письменник повинен виношувати своїх дітей, як мати*. У мене такої можливості немає, тож мої речі можна назвати *заскоронародженими* (З інтерв'ю з Д. Павличком).

Крім формально-сислової цілісності, текст характеризується комунікативною цілісністю, яка виявляється в комунікативній наступності між його компонентами, в побудові “темо-рематичних ланцюжків”¹.

Словотвірні пари “твірне – похідне” як виразники словотвірних мотивацій та засіб когезії в тексті використовуються з метою забезпечення тематизації рематичних компонентів попереднього висловлювання, пор.: Гетьмана не стало...Табір *осиротів*. І *сирітство* це відчував тим більше, що воно його на чужині постигло (Б. Лепкий. З-під Полтави до Бендер); Івонікові краялося серце на вид сина, одначе і він *мусив мовчати*. Відчув. *Мовчанка*, завзята, рішуча, глуха *мовчанка* була самотнім способом рятунку (О. Кобилянська. Земля); Ринок іде, проникає в усі сфери господарства, але часто в *спотворених формах*. Причому, ця *спотвореність*, як правило, викликана потужною протидією адміністративних структур (З газет); – Правда! – *притакнули* всі гуртом. Оце *притакнення* зрадувало Семена! (Л. Мартович. Ось поси моє!). У першому прикладі темою є слово *табір*, а *осиротів* – ремою. В другому реченні дериват *сирітство*, мотивований ремою попереднього речення

¹ Москальская О. И. Грамматика текста. Москва : Наука, 1981. С. 21.

осиротів, виступає вже вихідною частиною повідомлення, даним, тобто темою. Аналогічно і в наступних прикладах: *мусив мовчати* – рема, *мовчанка* – тема; *у спотворених формах* – рема, *спотвореність* – тема; *притакнули* – рема, *притакнення* – тема.

На думку дослідників, “утворення похідних полегшує зміну тематичних і рематичних компонентів, а також дозволяє (завдяки мотивованості похідного слова) легко співвідносити рематичний компонент попереднього висловлювання з тематичним одного з останніх”¹. Роль похідного в організації функціональної перспективи тексту, що полягає в тематизації ним реми попереднього висловлювання, визначають як функцію комунікативної прогресії.

4.2. Словотвірний тип і словотвірна категорія у текстотворенні

У дериватології, як відомо, вузловою комплексною одиницею класифікації й опису в формантоцентричних дослідженнях словотвору є словотвірний тип, який виявляється в низці дериватів, що характеризуються спільністю таких трьох ознак: 1) словотвірного форманта; 2) частиномовної належності твірної основи; 3) словотвірного значення². Більш загальним словотвірним поняттям є словотвірна категорія, яка відрізняється від словотвірного типу тим, що при її

¹ Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова... С. 186.

² Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці / упоряд. та автор передмови В. Грещук. Івано-Франківськ ; Львів : Місто НВ, 2007. С. 265.

визначенні не береться до уваги єдність словотвірного форманта¹. Отже, словотвірну категорію формують словотвірні типи з однаковим словотвірним значенням. І словотвірний тип, і словотвірна категорія – одиниці, що ґрунтуються на парадигматичних відношеннях, як такі, не можуть безпосередньо бути компонентами тексту, синтагматичним у своїй основі утворенням. Водночас ряди дериватів одного словотвірного типу чи однієї словотвірної категорії можуть виконувати певні текстоорієнтовані, текстотворчі функції. Текстотворчі функції низки дериватів одного словотвірного типу чи однієї словотвірної категорії зумовлені передовсім спільністю словотвірної семантики та відповідними повторами. Повтор, як уже зазначалося, відіграє важливу роль у забезпеченні локальної зв'язності тексту. Деривати як носії спільного словотвірного значення пов'язують окремі сегменти тексту або й увесь текст, якщо він невеликий за обсягом, в єдине ціле, а в випадку словотвірного типу цю зв'язність підсилює повтор словотвірного форманта, пор.: Хай буде *легко*. Дотиком пера. / Хай буде *вічно*. Спомином пресвітлим. / Цей білий світ – березова кора, / по чорних днях побілена десь звідтам. / Сьогодні сніг іти вже поривавсь. / Сьогодні осінь похлинулась димом. / Хай буде *гірко*. Спогадом про Вас. / Хай буде *світло*, спогадом предивним. / Хай не розбудить смутку телефон. / Нехай печаль не зрушиться листами. / Хай буде *легко*. Це був тільки сон, / що ледь торкнувся пам'яті вустами (Л. Костенко. Хай буде легко. Дотиком пера). Деривати сло-

¹ Dokulil M. Tvoření slov v češtině. Teorie odvozování slov... S. 218.

вотвірного ряду *легко – вічно – гірко – світло – легко* у наведеному тексті, завдяки спільності словотвірного значення ‘так, як властиво тому, що названо мотивувальним прикметником’, забезпечує взаємодію складників тексту, формуючи його цілісність. Як і в наведеному тексті повтор форманта *-o* у низці похідних із спільним словотвірним значенням, повтор суфікса *-nn(я)* у словотвірному ряді дериватів *гукання – благання – прощання – сподівання – ридання* словотвірного типу віддієслівних іменників із словотвірним значенням ‘опредметнена дія, названа твірним дієсловом’ та спільної для них словотвірної семантики слугує засобом тематичної прогресії сегмента тексту, який починається твірним для вихідного члена зазначеного словотвірного ряду *гукання* дієсловом *гукати*: *Лиш сіра яблуна-обнога / Гукала гілкою листок. / Те голе, те її гукання / Безмовно вітер в хмари ніс, / Було благання в нім й прощання, / Не так прощання, як благання / Та ще непевне сподівання, / Та ще притишене ридання, / Як тому вишнячку, до сліз...* (М. Вінграновський. Я думав – сам іду).

Повтор дериватів із однаковим формантом, що є носіями єдиного словотвірного значення часто трапляється в межах одного речення, напр.: *Соловейко ніби зазирнув йому в папір, страшенно зрадів, зацмокав, заахкав, задріботів, заплескав* у *кастаньети* (В. Винниченко *На лоні природи*). Таке використання компонентів словотвірного ряду одного словотвірного типу слугує увиразненню висловлення, конкретизації, деталізації словотвірної семантики, в цьому випадку починальності дії, названої твірним дієсловом, лексичними значеннями похідних. Якщо

ж деривати одного словотвірного типу вжито в ширшому за речення сегменті тексту, то вони ще й забезпечують його локальну зв'язність, пов'язуючи його компоненти спільністю словотвірного значення та повторенням дериваційного форманта в структурах похідних: Ці тіні на очах. І хризантемна ржа. / Цей ранній лід. Розсіймося квітками. / *А плеченько* в росі. *А серденькові* жаль. / Листочок-листопад... Встеляє камінь. / *А вустоньки-вуста*. *А хустонькою* піт... / Ці тіні на очах. І мальви, що минули. / *А рученьки* – як лід. / *Сережки* срібляні... / *І думонька*... І думи... / Я слухаю романс кларнетами смерек. / Горить свіча в кармінній карамелі... / Ці тіні на очах, як хризантемний хрест... / *А плеченько* в росі... Одне-одненьке... (С. Сапеляк. Ці тіні на очах). Структурно-смысловим осердям, на якому ґрунтується зв'язність сегмента наведеного поетичного тексту, є словотвірне значення зменшеності, яку супроводжує пестливість. Воно пронизує сегмент тексту повторенням форманта *-еньк(-оньк-)*, який є носієм зазначеної словотвірної семантики, в низці дериватів *плеченько – серденько – хустонька – рученька – думонька*.

У поетичному тексті невеликого обсягу деривати одного словотвірного типу можуть бути засобом реалізації когерентності тексту, об'єднуючи, інтегруючи його частини в єдине ціле. Цьому слугує наскрізне використання таких похідних. Когерентність тексту досягається повторенням ізоструктурних дериватів, що є виразниками спільного для них словотвірного значення. Зазначену текстотворчу функцію реалізує у нижченаведеному тексті послідовне повторення віддієслівних дериватів із суфіксом *-ен-*, що мають словотвірне значення 'який перебуває в стані,

що виникає в результаті процесу (дії або стану), названого мотивувальної дієсловом¹: А мій липень – мій любень такий / *Оспівочений*, / *Обморочений*. / В поцілунково-стиглі зірки / *Роззолочений*. / На козацькім коні до луки / *Приторочений*, / *Розохочений*. / Із чисієсь легкої руки / Ще й *наврочений*. / Підфарбовує сиві роки – / *Спарубочений*, / *Нестолочений*. / Одбиває в танку каблучки / Та – *підбочений*. / І вмальовує губи в рядки / *Підшепочений*, / *Нерозхочений*. / До купальських угіх беручкий / *Обжіночений* (П. Поліщук. А мій липень – мій любень такий).

Повторення низки дериватів одного словотвірного типу в наведеному тексті завдяки цілеспрямованому повтору дериваційних формантів та спільного словотвірного значення саме “зшиває” весь текст чи його сегмент в єдине ціле, але цим не вичерпуються його функції в текстотворенні. Вживанням в одному тексті низки різнокореневих слів, що належать до одного словотвірного ряду, досягається текстоорієнтована актуалізація словотвірної структури слова. Під час такої актуалізації словотвірної структури дериватів одного словотвірного типу когезію тексту супроводжує посилення художньої виразності висловлювання, формування необхідної тональності текстової конотації, експресивізація тексту. У зазначених текстоорієнтованих функціях найчастіше використовуються словотвірні типи префіксальних дієслів, при цьому як у прозових, так і в поетичних текстах¹. Окремі тексти, їх композиційно-зміс-

¹ Грещук В. Текстоорієнтована актуалізація дериваційних морфем. *Граматичні студії* : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т імені Василя Стуса. 2017. С. 80–82.

тові й оцінно-образні параметри ґрунтуються на “гіпертрофованому” використанні префіксальних дериватів одного словотвірного типу, пор.: пам’ять дощами *вимило* / розум вітрами *вимело* / хто тебе мила *вимолив*? / хто тебе з неба *виманив*? / звідки ти щастя *випало*? / взяло мене і *випило..* / хто тебе в бога *вигадав*? / і для чиєї вигоди? / а не було вже виходу / окрім дурного випадку / сам я тебе і *вихопив* / як випадкову вигадку / сам же тебе і *вимислив* / сам же тебе і *вичислив* / і як пречистий вимисел / поміж рядками *вичитав* / я тебе мила *вимолив* / з божого саду *виламав* / і небеса відкрили ми / і обгорнули крилами / і не забракне сили нам / поки шепочуть губи: / мила а хто ти мила? / любий а хто ти любий? (Ю. Іздрик. RATTLE).

Префікс *ви-* в дериватах *вимити, вимести, вимолити, виманити, випасти, випити, вигадати, вихопити, вимислити, вичистити, вичитати, вимолити, виламати*, реалізуючи спільне словотвірне значення ‘старанність, ретельність звершення дії’, “виступає як скріпа-виразник одного значення, що підсилює звукову організацію вірша”¹. До створення “особливого типу звукопису” залучені й віддієслівні синтаксичні нульсуфіксальні деривати, в структурі яких наявний той же префікс *ви-*: *вихід, випадок, вигадка, вимисел*. Отож, слова одного словотвірного типу забезпечують не лише зв’язність і цілісність наведеного тексту, а й беруть участь у формуванні суб’єктивної текстової модальності, змістом якої є вираження авторської оцінки і ставлення до висловленого. Вони додатково увиразнені поєднанням аналізованих дериватів в

¹ Земская Е. А. Словообразование и текст... С. 21.

паронімічні пари, пор.: *вимило – вимело, вимолив – виманив, випало – випило, вимислив – вичислив.*

Такою ж скріпою – виразником спільного значення ‘перевершення, здолання дії чи стану’, що пронизує, “*зшиває*” весь текст поезії Л. Костенко “Мало всього – ще й тугу вовчу” в єдине ціле, забезпечує його когерентність, є низка дериватів словотвірного типу віддієслівних утворень із префіксом *пере-* – *перетерпіти, перемовчати, пересилити, перебитися, перебути, переплакати, пересміятись, переждати, пережадати, перестріти, перенебачити, перенечути, передоцитися, переболіти, переднювати, переночувати, перелюбити*: Мало всього – ще і тугу цю вовчу / в оце щоденне людське улюлю! / А я *перетерплю*, а я *перемовчу*, / аж поки згіркне слово “люблю”. / Оці Ніагари блуду і бруду, а я *пересилю*, русява, як Русь, / а я *переб’юся*, а я *перевбуду*, / а я *переплачу*, *пересміюсь!* / Це *переждати, пережадати*, / це передвічне навперехрест, / це як перестріт – тебе *перестріти*, / це як переступ – слово і жест. / *Перенебачу, перенечую*, / *передоциться, переболю*, / а я *передною, переночую*, / а я перегодом *перелюблю*. / А я утечу в кошлаті Карпати, / а я цю любов задушу і уб’ю... / Зорі стозорі, / ви що – телепати? / Чого ж ви так дивитесь в душу мою?! “Особливий тип звукопису” підсилюють іншотипні похідні, в структурі яких наявний префіксальний компонент *пере-* та співзвучний префікс *перед-*, зокрема *передвічне, навперехрест, перестріт, переступ*.

Словотвірна категорія повторює текстотворчі можливості словотвірного типу, однак завдяки спільнозначним, але різнозвучним формантам похідних, у яких вона виявляється, дає змогу уникнути однотип-

ності номінативних одиниць у текстотворенні та стилістично урізноманітнити їх, використовуючи деривати синонімічних словотвірних типів. Так, віддієслівні іменникові деривати з суфіксами *-ач*, *-ар*, *-ець*, *-очк(а)*, використані в нижченаведеному тексті, підтримують єдність текстового ряду на основі спільності їх словотвірного значення ‘виконавець дії’, нейтралізуючи водночас однотипність її вираження: Далі баба почала творити про мене пісню, виспівуючи її, як колядку: Та ні *орача* в полі, ні *косарика* в лузі, / Не дай бо-же. / Та ні *косарика* в лузі, ні *купця* в дорозі, / Ой ні *купця* в дорозі, ні *рибалочки* в морі. Потім, коли голуби посідали на стріху, вона знов перейшла на урочисту прозу: – Покарайте його, святі голубоньки, і ти, мати божа, такою роботою, щоб не знав він ні сну, ні відпочинку <...> (О. Довженко. Зачарована Десна).

Отже, комплексні системоутворювальні одиниці словотвору – словотвірний тип та словотвірна категорія, сформовані на засадах парадигматики, безпосередньо не можуть бути залучені до текстотворення, однак ряди дериватів, у яких вони виявляються, використовуються для реалізації локальної зв’язності тексту, підтримування й розгортання теми, а в невеликих текстах забезпечують його когерентність. Нерідко деривати одного словотвірного типу чи однієї словотвірної категорії слугують засобом посилення художньої виразності висловлювання, стають засобом вираження мовної експресії, суб’єктивної модальності тексту.

Для пов’язування й об’єднання сегмента тексту в єдине ціле можуть використовуватися одиниці словотвірної парадигми – множини різночасти-

номовних дериватів, утворених від однієї твірної основи на одному ступені деривації компонента словотвірного гнізда. Словотвірну парадигму формує значно менша кількість дериватів, ніж словотвірне гніздо, що “спрошує” її використання в текстотворенні. Так, компоненти словотвірної парадигми *засвітився, світло, світіння, світінь* разом із вихідним для неї твірним словом *світитися* слугують реалізації основних категорій тексту – зв’язності й смислової цілосності: А збоку цей день виглядатиме раєм... / Цілунок залишить Господь на чолі... / За те, що ми інколи навіть згораєм, / Щоб світ *засвітився*... Бо ми – вчителі... / А світ, він нерідко літає й на мітлах. / І ми в нім буваєм і добрі, і злі. / Ви кажете навіть, що воїни *світла*? / Ні, *світимось* просто... Бо ми – вчителі... / І кожен, як подив у тому *світінні*... / Яких ще фанфар і яких нагород? / Із наших *світінь* виростає в дитині / Людина і Всесвіт, Господь і Народ... (Б. Томенчук. А збоку цей день виглядатиме раєм).

Часто словотвірну парадигму утворюють один, два або лише кілька похідних. Нерідко складники словотвірної парадигми (їх частина) текстотворчу функцію виконують разом із словом, що слугує базою зазначеного словотвірного угруповання. Так, текстоорієнтовану функцію підтримування єдності теми тексту та його розгортання в оповіданні “Дума про діда” В. Симоненка виконують непохідне слово *дід* та безпосередньо мотивовані ним компоненти словотвірної парадигми *дідів, дідусь*. Вже перше речення тексту містить слово *дід*: Сиджу під клунею, а *дід* нанизу змагається з сонцем – хто першим закінчить свої денні турботи. Через речення воно повторюється: Гостра коса аж висвистує – так не тер-

питься *дідові* докосити останню ручку. Ще через два речення вжито дериват *дідів*: – Іванку! – доноситься до мене *дідів* голос. Обидва зазначені слова регулярно повторюються й далі в тексті, а єдність його теми підсилює дериват *дідусь*: Раптом ніби обухом хтось гепнув по серцю. Я кинув сокиру в сніг і кинувся в клуню. – *Дідусю!* Завершує текст речення, в якому маємо неодноразове використання компонента словотвірної парадигми *дідів*: І колись обов'язково проснеться в його душі *дідова* краса, і живитиме його *дідова* мудрість і *дідова* мова.

4.3. Словотвірне гніздо і словотвірна парадигма в породженні тексту

І словотвірний тип, і словотвірна категорія – комплексні системоутворювальні одиниці, які є афіксальними спільнотами. Інший тип об'єднання похідних слів являють собою кореневі спільноти – словотвірні гнізда і його елементи – словотвірні парадигми¹. Словотвірне гніздо як множина спільнокорених слів, упорядкованих відношеннями словотвірної похідності, теж ґрунтується на парадигматичних відношеннях, тому безпосередньо, як і словотвірний тип, і словотвірна категорія, у текстотворенні можуть використовуватися його компоненти – спільнокореневі деривати.

¹ Тихонов А. Н. Проблемы изучения комплексных единиц системы словообразования. *Актуальные проблемы русского словообразования* : сб. научн. статей / Самаркандский государственный педагогический институт им. С. Айни. Ташкент : Укитувчи, 1982. С. 4–10.

Спеціальні дослідження словотвірних одиниць у процесах творення тексту засвідчили, що деривати одного словотвірного гнізда можуть використовуватися в тексті як один із важливих чинників реалізації його основних категорій – зв’язності і цілісності. Цілеспрямовано введені в текст спільнокореневі різноформантні деривати, які конкретизують загальну семантичну ідею, носієм якої є коренева морфема, відповідно до комунікативних завдань у словотвірно мотивовані значення лексем, забезпечують інтеграцію тексту, об’єднання його частин у єдине ціле. Компоненти словотвірного гнізда у формально-семантичній структурі тексту виконують роль композиційного каркасу, забезпечуючи одну з основних ознак тексту – єдність теми.

Конструктивна роль компонентів словотвірного гнізда в організації тексту яскраво виявляється в комедії М. Куліша “Мина Мазайло”, де засобом втілення інтеграції, що забезпечує цілісність тексту, є фрагмент словотвірного гнізда з вихідним словом *Україна*. Вже перша дія комедії відкривається діалогом Рини й Улі, в якому використані похідні *український, по-українському, укрмова*: [Рина:] – Що тільки, Улю, робиться! Братик мій Мокій уже збожеволів од своєї *укрмови* <...> – І, мабуть, уб’є папу <...> Або папа його, бо вже третя лампочка перегоріла – так пише *по-українському*, цілу ніч пише, ти розумієш, навіть вірші пише! <...> – Ой Улю! Ой Улюню! Коли ти мене любиш, зроби так, щоб Мокій закохався у тебе. Може, він кине свої *українські* фантазії, може хоч прізвище дасть поміняти...

Тема “українства”, задана в перших рядках комедії похідними *укрмова, по-українському, україн-*

ський, підтримується їх повторенням, здебільшого означення *український*, у наступних репліках, пор.: [Уля схвильовано:] – Сама знаєш, який він серйозний, ще й *український*. Ну як до його підступитися? З якого боку? – З якого? – Так. З *українського*. – Не розумію. Як це? – А так, що тільки з *українського*. [Уля подумала:] – Ти, я бачу, Рино, дурна. Та в нього ж іншого боку нема, а ти кажеш: тільки з *українського*. Він же з усіх боків *український*. [Рина подумала. Раптом:] – Ха-ха! Ти дурна! – Серйозно? – Серйозно дурна! А я що тобі кажу? Тільки з *українського*. Це й означає, що в нього другого боку нема, що він кругом *український*;

[Уля:] – Рина сказала, що ви добре знаєте *українську* мову, а мені саме тоді вподобалось це слово [“бринить”], і воно мені, не знаю чого, страшенно вподобалось... [Мокій до Улі:] – “Бринить” має декілька нюансів, відтінків. *По-українському* кажуть: орел бринить. Це означає – він високо, ледве видко – бринить;

[Рина:] – Між іншим, Уля страшенно любить *українські* кінокартини... .. – [Мокій:] – На жаль, гарних *українських* кінокартин дуже мало.

[Рина:] – Я б сама з нею [Улею] пішла, та коли ж її цікавить не так картина, як написи до неї: чи чистою *укрмовою* написано, чи робленою, чи попсованою... [Мокій:] От, наприклад, написи в “Звенигорі” – краса! Стильні, поетичні, справжньою *українською* мовою писані... [Рина до Улі:] – От, хто б тобі розказав, Улю! От хто б відповів на всі твої щодо *української* мови запитання! [Мокій до Улі:] А вас справді цікавить все це? *Українська* мова і... взагалі? [Уля:] – Взагалі страх як цікавить! [Рина:] – Як стане коло

української афіші: читає-читає, думає-думає, чи справжньою мовою написано, чи фальшивою... [Мокій:] А які жахливі афіші трапляються, як перекручують українську мову...

Із подальшим розгортанням теми в текст вводяться інші похідні слова з коренем *україн-*, зокрема субстантив *українське* та десубстантив *українець* і вихідне слово *Україна*: [Рина до Улі:] От тільки забула я попередити тебе, що не всяке *українське* він любить, розумієш?

[Рина:] – Як же ти скоротила текст телеграми? [Мати:] – Так, як я одна тільки вмю. Вийшло коротко й дешево. Ось копія: “Курськ. Коренний, 36. Катастрофа. Мока *українець*. Приїзди. Ліна. Негайно приїзди”. Все...

[Мазайло:] – Ще як я підходив до загсу – думалось: а що як там сидить не службовець, а *українець*? Почує, що міняю, так би мовити, його *українське* – і заноровиться.. І навпаки думалось: а що, як сидить такий, що не тільки прізвище, всю *Україну* змінив би? ...

Водночас прикметник *український* і прислівник *по-українському* як ознакові слова з виразними текстоорієнтованими функціями постійно повторюються, розширюючи коло означуваних явищ: *дур український, українські мрії, українські прізвища, українська книжка, українські неписьменності, українське слово, українські губи, стан, ноги, український індекс, рот, українські очі, український білий хліб, українські дурниці, українська культура, український лікнеп, українська грамотність, українська земля, по-українському говорять, по-українському зветься, по-українському сказати, буде по-українському, означає*

по-українському, виступати і співати по-українському, по-українському закидати.

Нагромадження зазначених похідних із коренем *україн-* супроводжується послідовним введенням у текст нових дериватів відповідно до розгортання основної теми комедії, пор.: [Мокій:] – Ще тоді хотілося сказати, як пили ви зельтерську воду, як дивились на зоряну криницю, на дівку з відрами...

[Уля:] – Що? [Мокій:] – Хотілося сказати, а тепер ще охотніше скажу: Улю! Давайте я вас *українізую!* [Уля:] – Он ви що! Не хочу! [Мокій:] – Улю! Ви ж *українка!* – Боронь боже! Я не *українка!* – *Українка!*

[Баронова-Козино до знервованого й збентеженого вкрай Мазайла:] – Ах, боже мій! Що це таке? [Мазайло звівся як дракон:] – Ха-ха-ха! Це по-їхньому зветься *українізація*.

[Дядько Тарас:] – По газетах читаю – слово “просорушка” за “шеретовку” править, і це така *українізація*, питаюсь, га? Самі ж ви ще не шеретовані, і мова ваша радянська нешеретована... [Мокій:] – Нашеретували, наварили просяно-пшеничної досить, аж солодом узялися. Засолодились, дя-дю. Годі! Не заважайте. Тепер треба її із заліза кувати. Із сталі стругати..

[Дядько Тарас:] – *Українізатори!* А чого б головного командувателя війська України та Криму на головного отамана або й на гетьмана не перекласти?

[Мазайлиха:] – Ви йому потрібні не на коханячко, не на милуваннячко, а тільки на те, щоб робити на вас *україні-за-а-цію*...

[Тьотя Мотя:] – Боже!.. По-моєму, прілічнесе бить ізнасілованной, нежелі *українізірованной*.

У тексті комедії використане ядро словотвірного гнізда з вершиною Україна, що мав такий вигляд:

Із повного словотвірного гнізда з вершиною Україна у ньому відсутні вузькоспеціалізовані рідко-вживані слова *україніка*, *україністика*, *українофіл*, *українофоб*, *українізм*, *українство*, *українськість* та похідні від них, а також демінутив *україночка*.

Вихідне слово *Україна* і 13 кореневоспоріднених з ним дериватів використані в тексті комедії 148 разів. Корінь *україн-*, повторюваний у низці частовживаних дериватів, виступає наскрізним стержнем, що об'єднує всі мізансцени, підпорядковані висвітленню проблеми українізації в Україні у 20-х роках минулого століття.

Проблема національного відступництва, одним із проявів якої є зміна прізвища українського на російське, безпосередньо пов'язана з центральною проблемою комедії – українізацією, як її зворотний

бік. Тому широке використання компонентів гнізда – дериваційних антропонімних модифікацій кореня *маз-* є супровідним засобом тематичної єдності тексту. Сміслові антиподи – антропоніми *Мазайло*, *вине-сений* у заголовок комедії, і *Мазєнін*, яким завершується остання репліка тексту ([Тертика:] – Навпаки, скоро скажемо всім *Мазєніним*: гол!), обрамлюють текст, цілісність якого підтримується використанням ще таких антропонімів з коренем *маз-*, як *Мазайлов*, *Мазов*, *Зайломаз*, *Де Мазе*, *Фон Мазел*, *Рамазай-Арзамасов*, *Мазайловський*, *Мазайлович*, *Мазайленко*, *Мазанський*, *Мазайлиха*, *Мазайлівна*, *Мазайлята*, *Мазеленський*, *Мазанський*, *Мазалов*. Вони вжиті у тексті комедії М. Куліша 123 рази. А текст кінцівки третьої дії комедії взагалі побудований на обігруванні кореня *маз-*: [Мазайло:] – Хто ви? [Дід заскакав, шаблею іржавою забряжчав:] – Я твій пращур і той дід, що надіявся на обід, та без вечері ліг спати... (Десь взялася у діда *мазниця*. Махнув квачем). Запорожець славний був і колеса *мазав*. Отож і *Мазайло-Квач* прозивався. Як ішли козаки на чотири шляхи – *мазав*. *Мазав*, щоб не пропадала тая козацькая слава, що по всьому світу дибом стала, а ти моє славне прізвище міняєш?! [Музика перейшла на скрип. Заскакав другий дід, чумак, теж з *мазницею*, з квачем:] – Як пугу, то й пугу. Чи не видно й чумаків край зеленого лугу? [До Мазайла:] Я – твій прадід Василь, що надіявся на сіль, та й без солі ліг спати. Ще з діда *Мазайло-Квач* прозивався і *чумацькі колеса_мазав*. Як рипіли вони на південь – *мазав*, як рипіли на північ – *мазав*, а ти моє славне прізвище міняєш?! [Заскакав ще третій дід, селянин, *без мазниці* й квача:] – Я твій дід селянин Авив, що був собі та жив, *мазав чужії вози*, бо

свого вже не стало, а ти моє славне прізвище міняєш? [Деся удалині з'явилася невідома постать з телефоном, на аеромоторі, під № 31–51. Заскакали, заговорили в гучномовець:] – Алло! Алло! Мої предки з Великого Лугу! Обміняйте свої прізвища на принципові числа у всесвітній номерній системі. Ало! Але! Алю! Улю! [Дядько Тарас сказав *Мазайлові*:] – Уля втекла, і я, мабуть, буду п'ять. Чуєш, Мино, коли вже міняєш, то хоч *корінь* “маз” залиш! Га? [*Мазайлові* здалося, що замість дядька Тараса він бачить ще четвертого діда з квачем. Отож, коли Тарас торкнувся *Мазайла*, тому здалося, що цей дід задавить його. Скочив і не своїм голосом:] – Ой-о! Залишаю корінь, тільки не чіпайте мене, діду <...> [Тьотя Мотя:] – Прекрасно! Ми на цей корінь придумаємо безподобне прізвище <...> Оповідіаю конкурс. (Загомоніли, заходили: *Мазайлиха*, Рина, Баронова, дядько Тарас. Тьотя вписувала нові прізвища, що їх вигукували) [*Мазайлиха*:] – *Мазов*. [Дядько Тарас:] – Ну й прізвище – *Мазов-Лазов-Лоза-Залоза*... А по-моєму, кращого не буде, як *Зайломаз*. *Зайломаз*! [Рина:] – *Зайломаз*? Ха-ха-ха... Та що різнить *Зайломаза* з *Мазайлом*? Що? Однаково! Краще *Мазеленський*. [Дядько Тарас:] – Де ж там однаково: то ж *Мазайло*, а то – *Зайломаз*. [*Мазайлиха*:] – *Де Мазе*. [Тьотя Мотя:] – *Де Мазе* – це на французький штиб, а ми люди, слава богу, руські. [Баронова-Козино:] – *Рамзес*! Класичне прізвище! [Тьотя:] – *Рамзес*? Може, *Рамзесов*?.. Давайте краще *Рамзесов*! Милі мої люди? *Рамзесов*, га? [Дядько Тарас:] – А де корінь “маз”? Геть *Рамзесова*! Кореня нема! [*Мазайлиха* і Баронова-Козино:] – *Фон Мазел*! *Рамазай-Арзамасов*? [Дядько Тарас:] – Краще *Мазайловський*! (Нишком: “Похоже на геть-

ман Виговський”). [Тьотя на Тараса:] – Польське прізвище, і хто ж пропонує?

[Дядько Тарас:] – Ну, тоді *Мазайлович* (Нишком: “Гетьман Самойлович”). [Тьотя Мотя:] – щоб було похоче на “*Мойсей Мазайлович*”, що вже торгує у нас в Курську й нашу московську вимову псує, – нізащо! [Дядько Тарас:] – *Мазайленко! Мазайленко.* (Нишком: “Гетьман Дорошенко”). [Тьотя Мотя:] – Годі вже! Годі!.. Дайте другим сказати. [Рина:] – *Мазанський...* Боже мій! *Мазенін!* Похоче на Єсенін. *Мазенін! Мазенін!..* [Тьотя:] – Прекрасно! Геніально! *Мазенін...* Вам до вподоби, Мино, *Мазенін?* [Мазайло зворушено, аж задихнувся:] – Діти мої! [Баронова поправила:] – Діти мої... [Мазайло:] – Діти мої! Я б ваші прізвища всі забрав би на себе і носив. Проте можна тільки одне носити, і мені здається – *Мазенін* найкраще.

Таким чином, компоненти словотвірного гнізда у формально-семантичній структурі тексту можуть виконувати роль архітектонічного каркасу, забезпечуючи одну з основних ознак тексту – єдність теми, інтегрування сегментів тексту в єдине смислове ціле, реалізуючи когезію й когерентність тексту.

Із зазначеною текстоорієнтованою функцією словотвірне гніздо використовується досить часто, особливо в художніх текстах малої прози. Проілюструємо цю думку на матеріалі малої прози І. Франка.

Тексти малої прози І. Франка засвідчують випадки використання кореневоспоріднених слів, тобто компонентів одного словотвірного гнізда, для реалізації його когерентності – семантичного типу текстової зв’язності, завдяки якому окремі смислові компоненти пов’язуються в смислову цілість, однієї з ви-

значальних категорій тексту. Смілова цілісність тексту, яку забезпечують кореневоспоріднені слова, як уже підкреслювалось, ґрунтується на наскрізному повторі кореневої морфеми. Водночас словотвірні форманти у структурі кореневоспоріднених слів детермінують їх різні лексичні значення та семантико-граматичні властивості, що збільшує їх текстотвірчий потенціал, в тому числі й у сенсі реалізації смислової цілісності тексту. Словотвірноріднені слова, вжиті в різних сегментах тексту, формують своєрідний смисловий каркас, елементи якого об'єднує семантика кореневої морфеми. Для прикладу розглянемо словотвірноріднені слова *вугля* – *вугляр* – *вуглярський* в оповіданні “Вугляр”. Дериват *вугляр* використаний як заголовок оповідання задає тематичну спрямованість тексту. У самому тексті він двічі вживається вже в його зачині: Трохи оподалік за нами, за невеличким горбком побачив я *вугляра*. Його великий чорний віз, запряжений парою невеличких гірських коней стояв серед глибокої, глинистої вибоїни і не міг даліше рушитися. Хоч як мучилися коненята, хоч як гейкав на них *вугляр*, хоч як і він сам підважував своїми крепкими плечима віз, – ніщо не помагало.

В міру розгортання сюжету, крім повторного вживання заголовкового номену *вугляр*, з'являються й інші словотвірноріднені з ним слова, зокрема похідний від нього прикметник *вуглярський* та твірний для нього іменник *вугля*: – Та видите, – відказав *вугляр* відсапуючи. – Запхала мене лиха година на сей гостинець!; Досить то довго бавило, заки п'ять хлопа здужали витягти великий *вуглярський* віз із глибокої западні... Віз рушив, обік нього *вугляр*; – Я з Сухо-

дола, – каже, – але тут у Ілемським лісі ми напалили *вугля*, та й я вже туди їду; Я старався заспокоїти *вугляра*, звертаючи його увагу на посторонні предмети, а по хвилі запитав: – А що ж то сталося з вашим Іваном?; – Мушу вам сказати, що ціла наша родина в Суходолі – самі *вуглярі*; – А відки ж ви брали дров на стільки *вугля*? – перебив я; Ви певно й самі здорові знаєте, що в кождім стані аби робота яка прикра, то також є й свої приємності. Ну, де ж без того? Чоловік, звичайне, не німіна. Таке, видите, і у нас, *вуглярів*; Наверху накладемо четиня, аби вітер не провівав та аби полемінь не вибух, а ще по тім прикриваємо землею або чим іншим мокрим, аби, адить, ліпше утлілося *вугля* в споду; Ще собі гадаю: “Вже би Митрову й Іванову купу завтра гасити, через ніч *вугле* акурат дійде”; – Упав у огонь. Полемінь прохопився був зверху, а він ліз горі купою затикати. А в тім *вугля* просунулося, та й...!; Третього дня ми набрали *вугля* у вози та й поїхали; На другий рік, десь знов о таким часу, здібав я старого *вугляра*; І лісі вирубують, і того камінного *вугля* все більше; Жив *вуглярем*, та таки, бачить ся, й до гробу ляже *вуглярем*.

У невеличкому за обсягом оповіданні словотвірнорідні слова із коренем *вугл-* вжито понад двадцять разів. Завдяки семантичній спорідненості зазначених слів, послідовного повторення їх від зачину до кінцевої частини тексту та використання одного з них як заголовка досягається смислова цілісність тексту аналізованого оповідання.

Подібно до того, як коренева морфема *вугл-* виступає засобом досягнення смислової єдності тексту в оповіданні “Вугляр”, словотвірнорідні слова з коренем *роб-* використовуються для реалізації

когерентності тексту в оповіданні І. Франка “Добрий заробок”. Тут теж дериват з кореневою морфемою *роб-* винесено в заголовок оповідання, чим визначено тематичну спрямованість тексту. Своєрідними реперними точками опертя, на яких ґрунтується смисловий зв’язок компонентів тексту, а вони своєю чергою формують смислову його цілісність, є слова, в структурі яких наявний кореневий морф *роб-*, зокрема *робити – зробити – заробити – заробок – заробковий*. Уже у зачині оповідання вжито слово *заробити* та похідний від нього дериват *заробок*: Я чоловік бідний. Ґрунту нема й крихітки, всего-на-всього одна хатина, та й то стара. А тут жінка, діточок двоє, коби здорові; треба чимось жити, треба якось на світі держатися. Два хлопчики в мене – один чотирнадцяти а другий дванадцяти літ – пастушать у добрих людей, та й за то мають їду й одежину яку-таку. А жінка пряде, також дещо *заробить*. Ну, а в мене старого який *заробок*? От піду десь-колись до близького зрубу, наріжу березини та пипнаю мітовки через тиждень, а в понеділок беремо з жінкою по зв’язкові на плечі, та й на торг до Дрогобича. Невеликий з того *заробок*, по три, чотири крейцарі за мітлу, а панови заплати за пруття, ну, то мало що й лишиться. Але що діяти, треба *заробляти*, треба як мож своїм світом токанити.

Смисловий зв’язок наступних сегментів тексту з його зачином підтримують висловлювання із словами *робити, зробити*: – Ага, ага! А багато так за тиждень мітовок можете *зробити*? – Та то, прошу пана, як до потреби. Літом продаєси їх менше, то менше й *роблю*. А восени та взимі, то більше того товару йде. – Так, так, розумієся! Бо то, видите, я ліверант до цісарських магазинів, то міні би треба таких мітовок

багато, так зо сто. Могли би ви на другий тиждень *зробити* міні сто мітел? Я поміркував троха тай кажу: – Чому ні, *зроблю*. А де пану донести?

Подальшу зв'язність компонентів тексту реалізує повтор кореневоспоріднених слів *заробок, робити, зробити*: Та й з тим словом панок поштильгукав собі кудись, а я лишився. Ну, дай йому Господи вік довгий! Прецінь хоть раз мені добрий *заробок* трафився!.. Кажу я старій, що от так і так, *заробок* добрий лучився, буде за що й податок заплатити, ще й для неї на зиму підшиття буде. Вона й собі ж зраділа. – Треба буде, – каже, – взятися обоім, а то ти сам за тиждень не зробиш усеї роботи; В понеділок беремо ми добрі дрючки в руки, зв'язки на себе – чеши до міста! Спека така, що крий мати божа. З нас цюрком поти ллються, в горлі пересохло, ну, але що *робити*! Коли *заробок*, то *заробок*; А тепер нате вам отсей квіток, покажете війтові, то він уже вам скаже, що маєте *робити*.

Конекторний ряд словотвірноспоріднених слів у тексті оповідання продовжує дериват *заробковий*: – Ей, діду! Не чинися глухим, коли тобі не позаступало! Адже ж не для мене, а для тебе! Маєш платити попри домовий ще й *заробкового* податку п'ятнадцять ринських річно.

Кінцівку тексту пов'язують із попередніми сегментами повторювані слова з коренем *роб-* *робити* та *робити*: – Пане вуйці, – кажу згоді, – я не буду платити. – Мусиш! – Ні, таки не буду. Що мені *зробите?*; Нашу хату закупив жид Йойна на хлів для телят, а ми з бабою, як видите, в комірство пішли. Знов по старому жиємо, доки Бог віку подовжить. Вона

пряде, хлопці людську худобу пасуть, а я мітли *роблю*. Та й якось своїм світом торочимо і без аркушка.

Отже, словотвірноспоріднені слова, об'єднані спільністю семантики кореневого морфа *роб-*, повторюючись у тексті оповідання від його заголовку до останнього, кінцевого компонента тексту, забезпечують його смислову зв'язність і цілісність.

Частіше компоненти словотвірного гнізда виступають засобом єдності й цілості лише сегмента тексту. Семантико-композиційні відношення похідних слів у таких випадках подібні до тих, якими характеризуються кореневоспоріднені деривати у макротекстах, але вони не пронизують наскрізно текст і своїми структурно-семантичними особливостями можуть не пов'язуватися із загальною темою. Скажімо, єдність теми фрагмента тексту “Землі” О. Кобилянської, в якому відбувається ближче знайомство читача з циганкою Рахірою, досягається використанням низки дериватів із спільним коренем *циган-*: Се було правда, що вона, а властиво її батько походив із *Циганії*. У сусідньому селі, що вважалося уже містечком, бо у ньому відбувалися ярмарки й торги, осілася була ще за давніх літ колонія *циганів*. Тодішній дідич і властитель села подарував тій колонії якусь частину землі. Так вона й осілася там, і частину тої землі враз із мешканцями прозвано “*Циганія*”. *Цигани* мали тут свого, окремого двірника, своїх громадських радних і держалися кріпко своїх звичаїв і *циганських* установ. Найкращу *циганочку* взяв властитель до свого двору, і вона проживала тут у розкошах, мов княгиня в давніх казках. Однак 66–67 роки привели зміну. Запанував голод, прокинулася холера, багацько родин вивандрувало із *Циганії* до Молдови, а ті, що осталися

на місцях, змішалися з іншими мешканцями, і лише небагато з них осталося вірними своїм традиціям і обичаям. Старі люди, що пригадували собі ще добрі часи, у яких процвітала *Циганія*, оповідали не один цікавий епізод про їхнє життя-буття і вдачу та про їхній особливий талант обманства. Та про те згадували їх з симпатією й якоюсь теплотою... .. Всі малі *циганята*, нагі, збиралися тут роями, гуляли, качалися, і крутилися, побравшись за руки, блискавкою, так що їх чорні тільця у сяєві сонця лиш так поперед очі мигали й вилискувалися. ... Григорій Чункач, батько Рахіри, був потомком *Циганії*.

В іншому місці цієї ж повісті вихідне дієслово *вбити* в особових формах і похідні від нього іменники *убивця*, *убійник*, *вбивство*, *братовбивця* служать своєрідною сіткою опор, за допомогою яких здійснюється розгортання мікротексту і забезпечується його спаяність і цілісність: – Ти *вбив* його! – кричала вона [Анна] цілком погаслим, ненавистю кипучим голосом. – Ти! Ти боявся, що не дістанеш землі, і *вбив* його. Беріть *убивцю* і *вбийте* його, інакше я його *вб'ю*? – шаліла, вказуючи за ним.. – Ти його застрілив, а мене в сміх пустив, а дитину його осиротив, нім ще світ божий побачила. *Убийнику, убійнику!* <...> Сава був тепер її одинока, остання дитина, її все. Вона Марійка не сміла його втратити <...> Лучче сповнила би оцими руками десять *убивств*, чим його втратити <...> Відчула близьке божевілля: якась страшна безодня відчинилася перед нею. Її син був *убивцею* <...> *братовбивцею!*

Як уже зазначалося, у тексті використовуються не всі компоненти словотвірного гнізда, оскільки в цьому немає необхідності. Фрагментарно вжива-

ються словотвірні гнізда в мікротекстах, пор.: Сам же батько, хоч і мав вигляд переодягненого у поганющу одягу артиста імператорських театрів, *співати* не вмів. <...> пробували удвох співати <...> Далі пісня не йшла. Вони тягли її як важку берлину проти води, але *спів* чомусь розповзався і вщухав від нестройності голосового ладу. Тоді *співці* переставали диригувати один одному руками і примовками, прикро дивуючись своєму *співацькому* невмінню, і стихали вже, і випивали мовчки, щось там нукаючи і тяжко зітхаючи. (О. Довженко. Зачарована Десна); В *Плаксія* було три дочки і / *Плаксивих* три сини. / Старша звалася Нудота, / Середульшая – Вай-Вай, / Третя донечка – *Плакота*. / – Всі сльозливі через край. / А цареві три сини / Так і звались *Плаксуни*. / Отака була сім'я / У царя у *Плаксія*... Цар *Плаксій* велів сердито: / “Хай із ними день при дні / *Плачуть* всі в країні діти, / Бо сміятись і радіти / у моєму царстві – ні!” (В. Симоненко. Цар *Плаксій* та Лоскотон). Словотвірнорідні слова *співати*, *спів*, *співці*, *співацький* та *Плаксій*, *Плаксиви*, *Плаксуни*, *плакати* – компоненти словотвірних гнізд з вершинами *співати*, *плакати* – у формально-семантичній структурі наведених мікротекстів виконують роль смислових опор, що інтегрують складові мікротекстів у єдине ціле.

Повнота словотвірного гнізда, використаного як засіб реалізації єдності теми тексту і організації внутрішньотекстових формально-смислових зв'язків, зумовлюється його стильовою належністю. Багатшим набором похідних для здійснення текстотворчих функцій характеризуються тексти наукового та публіцистичного стилів. Для прикладу наведемо сегменти текстів новел В. Стефаніка “Святий вечір”, “Лист”,

“З міста йдучи” і монографії О. Воропая “Звичаї нашого народу”, в яких йдеться про святкування Різдвяних свят. І в художніх новелах, і в етнографічному нарисі використані фрагменти словотвірного гнізда з вершиною *коляда*: – *Колідуї*, міні, грушечко, *колідуї*, бо ніхто міні цього вечера *не заколідує*, такого великого вечера лиш ти бабі *колідуєш*. В руках держала плящину з горівкою. – Я буду горівочку попивати, а ти міні *файну кольидочку колідуї* та й мому синові, бо свої мами не скидаєси <...> Дрантивим голосом цілу *коляду відколядувала*. – Тепер увес мир, увес рід *колідує* і веселитси, а я собі з грушечков, ми обі собі. А оцеї, грушечко, стародавної, мому Митрові <...> Верещала, як би з неї хто паси дер. – Оцеї мій старий любив *кодідувати*. Видиш, старий, а я собі без тебе п’ю, та гуляю, та й *колідую*. Твоя грушечка зо мнов *кодідує*. Ой, я вже с тобов ні, ой ні! Я не твоя газдиня <...> (Святий вечір).

Клоньюси до вас на Різдво і вінчую вас на ці свьита. *Заколідував* би-м вам *кодьидку* з кременалу, але боюси, що вітер мою *кольиду* у лісі стратит та й під ваші вікна не привіє <...> Тут арештанти як *заколідуют*, то аж сирий мур розсипаєси, аж ржа із ґратів опадає. Як поведут голосом, то аж дозорні наслухають. А така *кольида* в неволи сумна та страшна! А собі-то я вночи гет чисто нагадав за *кольиду*. Як я ще хлопцем ходив *колідувати*, як ви, мамо, мене у тата здовольнили, аби пустили у *коліду*, а потім як ми парубками вже ходили із скрипков *колідувати*. Бувало, станемо, як ліс, під вікном. *Колідуємо*, а скрипка плаче межи нами, як дитина. Ми ще дуще, а скрипка рівно плаче, і ніколи ми єї не могли *переколідувати*. Аді, отепер чую, як та скрипка плакала, таки гезди плаче <...> (Лист).

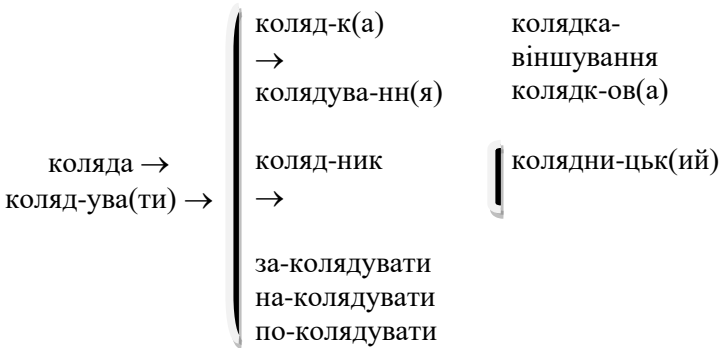
Бувало, прийдемо до него *колідувати*. *Віколідуєм* що *віколідуєм*, а він виходит із хати та й: проше, брата, до хати, най вам файно подькую за *кольідку*. Входимо до хати, пообсаджує за стів та й каже: приймати мете як є <...> То п'ємо та *колідуємо* старому <...> То як вже *віколідуємо*, а він п'є порцію до нас та й слози обтирає. Як стара моя, каже, жила, то ви і єї *кольідку_колідували*, а тепер нема кому *заколідувати* та й старому сорочки віпрати. Я, каже, не знаю, у котрий кут головов ударити, де си притупити? То, знаєте, аж нам слози станут в очах, як він зачне за свою самотність уповідати (З міста йдучи).

Колядувати починають не в усіх місцевостях України одночасно... *Колядують* діти, дорослі парубки та дівчата, а в Галичині інколи *колядують* і газди. Але по всій Україні першими йдуть *колядувати* діти. З дитячої *коляди* ми й почнемо цей нарис <...> Благословіть *колядувати* <...> “Як були ми ще малі, – згадує Свирид Галушка, – збираємось, бувало, на Різдво *колядувати* <...> Сходилися однолітки. Бувало так, що в одній хаті три *колядники*. Їм доводилося ділитися – разом не підуть. А мати, як мати – хоче, щоб малі були з старшими: – Свириде, – було, питається мати, – з ким ти підеш *колядувати*? – З Дмитром! – То бери Грицька з собою. – Його, малого, не треба. Він з нами не зійде, хай шукає собі однолітків! Батько саме ввійшов до хати знадвору, почув цю розмову і каже до матері: – Та малий ще й *колядувати* не вміє, куди йому йти! – Ні, вмію! – обізвався Грицько. – Вмієш? А йди лишень у сїни та *заколядуй*. Хай я почую! <...> – Еге, та ти вже *колядник* у мене! <...> Йди, *колядуй* – та не заходь далеко! <...> Ми ж старші, нам уже років по дванадцять було – все село обі-

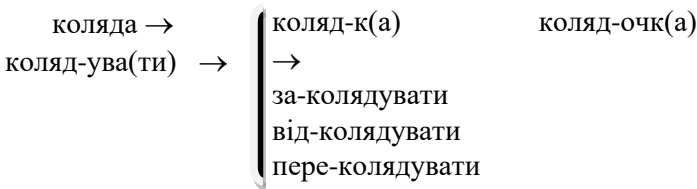
йшли з *колядою*. Підійдемо до хати, станемо під вікном – нас було п’ятеро – та всі разом, в один голос: – *Благословіть колядувати!* – *Колядуйте!* <...> Йдемо далі <...> А то зима: снігу по коліна, мороз – аж носа пече. А проте не чуємо нічого – це ж бо *коляда!* Один тільки раз на рік буває. Йдемо і зустріли інших *колядників*. Питаємо їх: – Хлопці, де кращі бублики дають? – Що там бублики <...> Панич з міста приїхав – гроші дає! <...> У Семена, ми вже знали, треба співати: Ой, краєм, краєм.. Він любив цю *колядку* <...> Отак, було, співаємо *колядки*, аж поки вже геть смеркне <...>” Крім дітей, на перший день Різдвяних свят *колядують* і дорослі парубки <...> Ватага *колядників* – п’ять осіб: береза, звіздоноша, дзвонар, міхонноша та запасний, що має завдання допомагати міхонноші. Такі *колядники* *колядують* у хаті перед образами. За таку *колядку* господар дає, бувало, цілого калача, а то й запрошує всю ватагу до столу, як бажаних гостей. <...> Всі *колядники* низько вклоняються господареві, господині, дітям, навіть наймитові, якщо він є. Отак *поколядувавши* в одній хаті, ватага йде до другої. <...> *Наколядуємо*, бувало, і горіхів, і цукерків, грошей на стрічки. <...> Уже від “Святого Миколая” група легінів готується до *коляди*. Готуватися треба поважно, бо *колядницька* ватага – двадцять осіб! <...> Всі інші, що не мають “функції”, – звичайні *колядники*. Старі “газди” разом з панотцем виробляють програму, бо *колядницька* ватага стоїть під протекторатом церкви. *Коляда* починається обходом навколо церкви і *колядою* в панотця. *Колядницький* похід дуже цікавий: попереду йдуть парами плясуни з “бартками” (сокирами) на плечах” <...> Таким “плясом” *колядники* і підходять до кожної хати, де

колядують. – і відходять. <...> Отак ми переглянули основні групи мотивів українських народних *колядок*. Це дуже короткий перегляд, але він – як нам здається – вже показує, наскільки наша *колядкова* поезія багата й різноманітна, яке вона має глибоке і міцне коріння в нашій історії, в побутових особливостях нашого народу, яке в ній невичерпне багатство поетичних образів (О. Воропай. Звичаї нашого народу).

Фрагмент словотвірного гнізда, використаного у праці О. Воропая, має такий вигляд:

Менша кількість компонентів словотвірного гнізда з вершиною *коляда* використана в новелах В. Стефаника:

Як приклад використання компонентів словотвірного гнізда в публіцистичних текстах у його текст-орієнтованій функції назвемо статтю О. Ярового

“Порятунок літератури й порятунок нації”, опубліковану в газеті “Літературна Україна” 31.12.1998. Послідовне розгортання однієї з тем статті та забезпечення структурно-семантичних зв’язків сегмента тексту, його тематичних єдності ґрунтується на використанні компонентів словотвірного гнізда з вершиною на позначення відомого літературного угруповання “Бу-Ба-Бу”, пор.: Протистояння “молодих революціонерів” (“Бу-Ба-Бу”) та “старих консерваторів” (СПУ) вже стало легендою мистецького життя кінця століття <...> Отже, для нового часу вимагалась нова естетика. Можна було, за “бубабістською” інерцією, продовжувати висміювати офіційні гасла (замість “совкових” – національні), але тут уже не могло бути й мови про якийсь конструктивний характер літератури. Становище українського слова лишалося (втім, як і лишається) під загрозою; без сумніву це розуміли й самі “бубабісти”, зокрема, найяскравіший представник групи Юрій Андрухович <...> На зміну вісімдесятичному моностилізму (“бубабізму”) прийшов полістилізм молодших наступників <...> Становище, зрештою, не безнадійне. Незважаючи на засилля відвертих графоманів різновікових категорій, на плеяду *постбубабістських* клоунів і людей взагалі дуже умовно близьких до літератури (яких цікавить переважно “тусовка” та “післятусовочні” фуршети) – потужні літературні сили, повторюю, є.

І хоч зазначене словотвірне гніздо формує небагато дериватів, у творенні публіцистичного тексту майже всі його одиниці залучені:

БУ-БА-	{	бубаб-іст	бубабіст-	постбубабістський
БУ →		→	ськ(ий) →	
		бубаб-ізм		

У тексті, що є наслідком послідовного розгортання основної теми, словотвірноспоріднені слова використовуються як один з важливих чинників досягнення єдності теми. Компоненти словотвірних гнізд – похідні слова, зберігаючи спільний семантичний “ген” кореневої морфеми, але належачи до різних лексико-граматичних класів, є одним із ефективних прийомів вираження структурно-семантичних зв’язків тексту, забезпечення його смислової спаяності і цілісності.

Для пов’язування й об’єднання сегмента тексту в єдине ціле можуть використовуватися одиниці словотвірної парадигми – множини різночастиномовних дериватів, утворених від однієї твірної основи на одному ступені деривації компонента словотвірного гнізда. Словотвірну парадигму формує значно менша кількість дериватів, ніж словотвірне гніздо, що “спрощує” її використання в текстотворенні. Так, компоненти словотвірної парадигми *засвітився, світло, світиння, світинь* разом із вихідним для неї твірним словом *світитися* слугують реалізації основних категорій тексту – зв’язності й смисловій цілосності: А збоку цей день виглядатиме раєм... / Цілунок залишить Господь на чолі... / За те, що ми інколи навіть згораєм, / Щоб світ *засвітився*... Бо ми – вчителі... / А світ, він нерідко літає й на мітлах. / І ми в нім буваєм і добрі, і злі. / Ви кажете навіть, що воїни *світла*? / Ні, *світлось* просто... Бо ми – вчителі... / І кожен, як подив у тому *світінні*... / Яких ще фанфар і яких нагород? / Із

наших *світін*ь виростає в дитині / Людина і Всесвіт, Господь і Народ... (Б. Томенчук. А збоку цей день виглядатиме раєм).

Часто словотвірну парадигму утворюють один, два або лише кілька похідних. Нерідко складники словотвірної парадигми (їх частина) текстотворчу функцію виконують разом із словом, що слугує базою зазначеного словотвірного угруповання. Так, текстоорієнтовану функцію підтримування єдності теми тексту та його розгортання в оповіданні “Дума про діда” В. Симоненка виконують непохідне слово *дід* та безпосередньо мотивовані ним компоненти словотвірної парадигми *дідів*, *дідусь*. Вже перше речення тексту містить слово *дід*: Сиджу під клунею, а *дід* нанизу змагається з сонцем – хто першим закінчить свої денні турботи. Через речення воно повторюється: Гостра коса аж висвистує – так не терпиться *дідові* докосити останню ручку. Ще через два речення вжито дериват *дідів*: – Іванку! – доноситься до мене *дідів* голос. Обидва зазначені слова регулярно повторюються й далі в тексті, а єдність його теми підсилює дериват *дідусь*: Раптом ніби обухом хтось гепнув по серцю. Я кинув сокиру в сніг і кинувся в клуню. – *Дідусю!* Завершує текст речення, в якому маємо неодноразове використання компонента словотвірної парадигми *дідів*: І колись обов’язково проснетесь в його душі *дідова* краса, і житиме його *дідова* мудрість і *дідова* мова.

Таким чином, незважаючи на те, що комплексні одиниці класифікації та опису словотвору – словотвірний тип, словотвірна категорія, словотвірне гніздо, словотвірна парадигма – ґрунтуються на парадигматичних відношеннях, вони можуть використо-

уватись як важливий чинник у текстотворенні. Компоненти кожної з названих комплексних одиниць на основі спільності їх формантної або кореневої частини (завдяки повторенню спільних дериваційний афіксів, що виражають єдине словотвірне значення, або кореневих морфем як носіїв спільного семантичного “гена” в рядах дериватів) можуть виконувати важливі текстотворчі функції – забезпечувати локальну зв’язність тексту, творити поетичний звукопис текстового ряду, підтримувати єдність і розгортання теми, інтегрувати частини тексту в єдине ціле, забезпечувати когерентність тексту.

Розділ 5. ФОРМУВАННЯ КОНОТАТИВНОГО КОМПОНЕНТА СЕМАНТИКИ ТЕКСТУ СЛОВОТВІРНИМИ ЗАСОБАМИ

5.1. Системний спосіб творення конотативного компонента семантики тексту

У творенні конотативного компонента текстової семантики беруть участь різні мовні одиниці й категорії, в тому числі й словотвірні ресурси. Під конотацією, вслід за В.М. Телією, розуміємо семантичну сутність, наявну в значенні мовних одиниць, що виражає емотивно-оцінне і стилістично марковане відношення суб'єкта мовлення до дійсності при її позначенні у висловлюванні, яке одержує на основі цієї інформації експресивний ефект¹. Інакше кажучи, конотація виражає емоційне, оцінне або стилістичне забарвлення мовної одиниці. Вона пов'язана з прагматичними аспектами тексту, що створюють його експресивність.

Можна відзначити принаймні три основні способи експресивізації тексту за допомогою словотвірних засобів: системний, або узуальний, okazionalnyy-

¹ Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва : Наука, 1986. С. 5.

ний і функціональний. Перший з них полягає в тому, що в тексті використовується похідне слово, експресивно-емоційно забарвлене як компонент лексичної системи. Як зазначають дослідники, мовні одиниці, що наділені конотацією, є своєрідними прагматичними “напівфабрикатами”, які при реалізації у тексті формують його суб’єктивну модальність¹.

Так, вжиті в народній пісні деривати *дідуган* і *молоденька*, *раденька* виражають відповідно зневажливо-презирливе або пестливе відношення до позначуваного, що притаманне їм як одиницям лексики безвідносно до їх текстової реалізації: Ой, ти старий *дідуган* ізігнувся, як дуга, а я *молоденька* гуляти *раденька*. Уведені в текст, вони своєю експресивністю іррадіують на весь сегмент тексту і разом із іншими мовними одиницями (епітет *старий*, порівняння *ізигнувся, як дуга*) формують конотативний компонент семантики всього аналізованого тексту.

Другий спосіб експресивізації тексту пов’язаний з можливостями okazіонального творення слів у мовленні. Народження в тексті похідного слова, що своїми властивостями обов’язково відхиляється від мовної норми, а такою є природа словотвірного okazіоналізму, веде до формування експресивності, наприклад: Не кажу вже про партократів, *білякоритників* – звичайні, як усі ми, люди, мов діти, тішилися, перепитуючи один одного в автобусах: – То вже подешевшало? Обіщали ж!.. (г. “Літературна газета”, 17.10.1991); Коли вже до кінцевої версти / державне блудство вдасться довести? / Не довела б лиш клетонява ця / *зчорноблені* народи до кінця (В. Забаштан-

¹ Див.: Лингвистический энциклопедический словарь... С. 236.

ський. Коли вже...). Ефект мовної експресивності зазначених висловлювань ґрунтується на зумисному порушенні закономірностей творення дериватів *білякоритник, зчорноблений* як конструктивних компонентів мінітекстів.

Нарешті експресія тексту може досягатись завдяки специфіці використання словотвірних одиниць у висловлюванні. Носієм мовної експресії у таких текстах є не самі по собі деривати чи інші словотвірні одиниці (хоч конотативно чи стилістично маркований словотвірною структурою компонент семантики може теж мати місце), а особливе контекстне використання словотвірних одиниць. Експресивізація тексту може досягатись зіштовхуванням у ньому синонімічних, антонімічних, паронімічних чи омонімічних дериваційних величин, “обігруванням” внутрішньої форми похідного слова, нагромадженням однотипних похідних тощо.

Так, семантика деривата *селянин* як компонента системи лексики української мови не має оцінного чи емоційно-експресивного забарвлення, поза відповідним контекстом позбавлена суб’єктивної модальності. Водночас уведений у текст на тлі спільнокореневого похідного слова іменник *селянин*, крім семантичного розширення, разом із спільнокореним утворенням виступає засобом експресивізації тексту, пор.: 23 березня Президія Верховної Ради України з подачі 49 депутатів (з них – 44 комуністи, 3 – соціалісти, один член так званої “*селянської*” партії і один член Партії праці) розглядали питання про денонсацію Біловезької угоди і визнання на території України дійсними результатів союзного референдуму 17.03.1991 року. Треба віддати належне

здоровому глуздові більшості депутатів: навіть за включення питання в порядок денний сесії із 38 членів Президії проголосувало тільки шестеро (п'ять комуністів і “селянин” Сергій Довгань) (г. “Час / Time”, 19.03.1996).

Так само похідні прислівники *приватно*, *привітно*, *радо* кожен зокрема в лексико-семантичній системі української мови виражають ознакову семантику без особливих конотативних напластувань (якщо не брати до уваги позитивну оцінку в семантиці двох останніх дериватів), проте введені в текст “контактно” утворення *приватно* та *привітно*, завдяки створенню ними паронімічної атракції, а також доповнення їх одноструктурним дериватом *радо* стають засобом експресивізації нижченаведеного сегмента тексту: Я трохи побоювався, що село збіжиться дивитися на нас, як на диких звірів, але цього не сталося. Нас зустрічали *приватно*, *привітно* і *радо* (Ю. Шевельов. Я-мене-мені... (і довкруги).

Кожний із зазначених шляхів експресивізації тексту рідко виступає ізольовано: експресивний ефект звичайно досягається взаємодією двох або й трьох відзначених способів, пор.: Одні, зачувши таке, *шизіють*, інші *балдіють*, треті *офіціюють*, *себто вихлюпують ті пристрасті на сторінки офіціозів*, замість того, аби замислитись (г. “Молода Україна”, 25.10.1994). У наведеному прикладі узуальний спосіб досягнення експресивності тексту засвідчують емоційно забарвлені компоненти лексики безвідносно до їх мовленнєвої реалізації (деривати *шизіють*, *балдіють*) okazіональний – індивідуально-авторське утворення *офіціюють*, а функціональний – нагрома-

дження у висловлюванні похідних слів одного словотвірного типу.

Експресивний ефект мовних одиниць створюється комплексом співзначень, у яких відображено відношення суб'єкта мовлення до позначуваного, що формують конотативний компонент семантики. У цей комплекс, поряд із внутрішньою формою найменування як його “історичною” пам'яттю, “входить і оцінна модальність у її власне емоційному (сприйманому як сигнал на зразок “приємно – неприємно”), емоційно-оцінному (що передає схвалення або несхвалення) і стилістичному (який характеризує вживання як доречне або недоречне в даних умовах мовлення) різновидах”¹.

З'ясовуючи прагматичні механізми саме в зв'язному тексті, треба мати на увазі, що текст утворюють мовні одиниці і що саме вони маніфестують смисли, які створюють прагматичний ефект мовлення². Серед дериваційних одиниць передусім емоційно-експресивно значущі або стилістично марковані деривати використовуються для формування суб'єктивної модальності тексту. Словотвір сучасної української мови характеризується розгалуженою системою специфічних дериваційних моделей, за якими утворені різночастиномовні похідні, денотативний компонент семантики яких доповнений конотативним, покликаним реалізувати в тексті суб'єктивну модальність у всіх її різновидах. До них відносяться утворення з суфіксами суб'єктивної оцінки. Такі деривати звичайно поділяють на дві групи: 1) утворен-

¹ Теля В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц... С. 114.

² Там само. С. 7.

ня із значенням позитивної суб'єктивної оцінки (це, зокрема, похідні іменники з суфіксами на позначення зменшеності чи здрібнілості, які одночасно виражають пестливість, ласкавість, похідні прикметники, прислівники і дієслова (з суфіксами пестливості); 2) утворення із значенням негативної суб'єктивної оцінки (з-поміж іменників виділяються деривати з суфіксами на позначення збільшеності чи згрубілості, які водночас виражають зневажливе, іронічне або фамільярне ставлення до позначуваного, похідні прикметники з суфіксами надмірного ступеня вияву ознаки, що надають здебільшого згрубілого забарвлення і виражають несхвальну оцінку)¹.

Характерною особливістю українських утворень із суфіксами суб'єктивної оцінки, здатних забезпечувати суб'єктивну модальність тексту, є градація вираження емоційного забарвлення та експресивності і ця властивість похідних використовується в процесі породження тексту. Так, для формування помірною ступеня прихильного, пестливого ставлення до зображуваного в текстоутворенні використовуються іменникові деривати з суфіксами суб'єктивної модальності *-ок, -ик, -чик, -ець, -ин(а), -к(а)/(о), -ц(е), -ен(я), -атк(о)*, наприклад: *Чашечка медку закопана в льодку до нового годку (Загадка); А тимчасом із діброви козак виїжджає, / Під ним коник вороненький / Насилу ступає (Т. Шевченко. Причинна); За новим методом навчання пішло так швидко, що за місяць обидва хлопчики вже читали друкований текст (З. Тулуб. В степу безкраїм за Уралом); От і рідесенький туман*

¹ Пор.: Сучасна українська літературна мова: Стилістика. Київ : Наук. думка, 1973. С. 286–338.

нець упав на річеньку, мов парубок приголубився до дівчиноньки і укупі з нею побігли ховатись меж крутими берегами (Г. Квітка-Основ'яненко. Маруся); Щаслива голубка: високо літає, / Полине до Бога – милого питать. / Кого ж *сиротина*, кого запитає (Т. Шевченко. Причинна); Ганнусю, *рибко, душко, любко*. / Рятуй мене, моя голубко, / Тепер пропала я навік! (І. Котляревський. Енеїда); Діжечка-макотірочка, нема ні *денця*, ні дірочки (Загадка); *Доцику! Доцику!* Лий, як із *горнятка*, ждуть тебе *зернятка*... (Г. Химич. Лий, як із горнятка); Невеличкі його сірі *оченята* живо бігають, дитяче чоло стягається, – думка починає рушатися (І. Франко. Малий Мирон).

Для формування конотативного компонента семантики сегмента тексту достатньо емоційно-забарвленого деривата, вжитого в ньому, як, наприклад, похідні *коник* або *хлопчики* у наведених прикладах. Проте звичайним є комплексне використання конотативнотворчих засобів тексту з залученням словотвірних. Так, у сегменті тексту з повісті “Маруся” словотвірні засоби експресивізації тексту доповнені порівнянням, у фрагменті тексту з “Причинної” емоційно забарвленій дериват *сиротина* функціонує у складі надфразної єдності, засобом організації якої виступає художній паралелізм, і т.д.

За здатністю до експресивізації тексту близькі до аналізованих похідні слова з суфіксами *-усь, -унь, -к(о), -иц(я), -ичк(а), -ун(я), -ул(я), -ус(я), -ас(я)*. Наведемо кілька прикладів: А у тата є *татусь*, для Галюсі він – *дідусь!* (К. Перелісна. Галюся); Спасибі, *дідусю*, що ти заховав / в голові столітній ту славу козачу: / Я її онукам тепер розказав (Т. Шевченко. Гайдамаки); Дід Мороз – ото *дідунь*, обігріє всіх *бабунь*...

(Є. Гуцало. Баба Снігова); Бо не довго, чорнобриві, / Карі оченята, / Біле *личко* червоніє / Не довго, дівчата! (Т. Шевченко. Тополя); – Та ти *землицю* святу б'єш, е? Ти не знаєш, що *землиця* – наша мама? Дай сюди той бучок! (І. Франко. Малий Мирон); Під маленькими *яличками* у смарагдовій траві / літо виросло *суничками* – то по одній, то по дві (Л. Костенко. Сунички); Стануть пташити дитячко чорнобривці й рута-м'ятка. / Від *матусі* до *татуня* – лю-лі, лю-лі. / Від *бабусі* до *дідулі* – лю-лі, лю-лі, лю-лі (В. Хитрук. Колискова); Нема гірш за чоловіка, що не вміє язика за зубами вдержати! А найбільше лихо з жінками. Тільки що почує – зараз уже й задзвонила по всьому селу. “Ой, *кумасю*, рідненька, що я чула!.. (Казка); Я сирота з Вільшаної, / Сирота, *бабусю*! (Т. Шевченко. Гайдамаки). Особливістю використання зазначених конотативнотворчих похідних у текстотворенні є те, що вони виражають пестливість, прихильне відношення до позначуваного безвідносно до здрібнілості.

Вищий ступінь здрібнілості і емоційного забарвлення пестливості у процесі формування конотативного компонента семантики тексту маніфестують деривати з суфіксами *-очок*, *-ичок*, *-очк(а)*, *-ечк(а)*, *-иночк(а)*, *-ечк(о)*, *-ячк(о)*, пор.: От зійде моя гречка – ока не одірвеш... Перші *листочки* у неї, знаєте, округлі, з виїмкою ну прямо *сердечка* (М. Стельмах. Кров людська – не водиця); І досі сниться: під горою, / Між вербами та над водою, / Біленька *хаточка*. Сидить, / неначе й досі, сивий дід / Коло *хатиночки* і бавить / Хорошее та кучеряве / Своє маленькеє внуца (Т. Шевченко. І досі сниться: під горою); Тече вода із-за гаю / Та попід горою. / Хлюпочуться *качаточка* / Поміж осокою. А *качечка* впливає з качуром за

ними... (Т. Шевченко. Тече вода з-під явора); – То вже як пан стільки беруть на гурт, то я спущу танше, по чотири. – Ні, ні, ні, не треба, не спускайте! Я заплачу й по п'ять! – Бог най панові дасть *здоров'ячко* (І. Франко. Добрий заробок).

Суб'єктивна модальність тексту створюється різними мовними одиницями, категоріями, фігурами. Прагматичне значення висловлювання звичайно буває наслідком взаємодії словотвірних засобів формування ставлення автора тексту до зображуваного з іншими мовними засобами. Так, у першому з наведених сегментів тексту появу пестливо забарвлених дериватів *листочки, сердечка* підготувала фразема *ока не відірвеш*, власне вони доповнюють експресивізувальний ефект гіперболи, вираженої фразеологізмом. У іншому мікротексті демінутиви *хаточка, хатиночка* свою конотативнотворчу функцію здійснюють на тлі цілеспрямовано дібраних слів, що відбивають чарівну природу (*під горою, між вербами, над водою*).

Взаємодію словотвору з іншими рівнями мови у процесі формування конотативного компонента семантики тексту засвідчує мовленнева реалізація іменникових демінутивів, які передають найвищий ступінь пестливості, зокрема з суфіксами *-оньк(а), -еньк(а), -иноньк(а), -еньк(о)*: Прилучилась з *чумаченьком* у степу біда. / Заболіла *головонька*... (Т. Шевченко. Ой не п'ються пива-меда); Козак від'їжджає, *дівчинонька* плаче... (З пісні); *Доненько* моя милая! *Марусенько* моя незабутня! Що ж ти не глянеш каренькими своїми оченятами на свого *батенька* рідного? (Г. Квітка-Основ'яненко. Маруся); О моя ясна, блискуча *зірниченько*. Де ти живеш? / Чи аж по

смерті на гріб мій, *горличенько*, плакати прийдеш?
(І. Франко. Ночі безмірні, ночі безсонні); Защебече
соловейко в лузі на калині, – / заспіває *козаченько*,
ходя по долині (Т. Шевченко. Тополя).

Прикметникові й прислівникові деривати з суфіксами позитивної суб'єктивної оцінки, які використовуються в процесі творення суб'єктивної модальності тексту, теж відзначаються різним ступенем емоційного забарвлення. При цьому, як і в іменникових утвореннях, спостерігається складна взаємодія функційно різнопланових явищ – вираження градації ознаки, названої твірним словом, та суб'єктивно-оцінного відношення до позначуваного. Емоційно-оцінне забарвлення структурно однотипних формантів в одних дериватах може бути єдиною дериваційною функцією таких суфіксів, в інших воно напластовується на значення градації ознаки, а ще в інших – зовсім відсутнє. “Тільки словотвірне значення суб'єктивно-експресивної оцінки мають відприкметникові прикметники, утворені від: якісних прикметників на позначення абсолютних ознак (*сліпий – сліпенький, босий – босенький, голий – голенький*); похідних якісних прикметників на позначення міри ознаки або різної ознаки (*білявий – білявенький, плюгавий – плюгавенький, чубатий – чубатенький*); форм ступенів порівняння (*ширший – ширшенький. менший – меншенький, більший – більшенький*); відносних прикметників (*золотий – золотенький, льняний – льняненький, вишневий – вишневенький*)”¹.

Виразний емоційно-оцінний ефект у тексті створюють похідні прикметники й прислівники з

¹ Словотвір сучасної української літературної мови... С. 139.

суфіксом *-еньк-*: Сорочка на ній *біленька, тоненька*, сама пряла і пишні рукава сама вишивала червоними нитками (Г. Квітка-Основ'яненко. Маруся); Самій собі *веселенько*, а вдвох із любим чоловіком іще веселіше буде (Марко Вовчок. Козачка); А чутка у гаю була така, / що ніби Щука та *частенько*, / як тільки зробиться *темненько*, / лисиці шле то щупачка, / то сотеньку карасиків *живеньких*, або лінів *гарненьких...* (Л. Глібов. Щука). Для посилення позитивного емоційно-оцінного забарвлення мікротексту використовуються деривати з формантом *-есеньк-*, наприклад: Кинеться, було, до матері на шию, обніма її, цілує, примовляти стане: – Матусенько, *ріднесенька*, рибочко, голубочко, перепілочко! Не зопиняй мене (Г. Квітка-Основ'яненко. Сердешна Оксана); Зимонько-снігуронько, / наша білогрудонько! / Не верти хвостом; / А труси *тихесенько*. / Рівненько, *гладесенько* / Срібненьким сніжком (Л. Глібов. Зимня пісенька).

Найвищий ступінь суб'єктивно-емоційного забарвлення, яке напластовується на значення найвищої міри якості, у тексті передають утворення з суфіксом *-юсіньк-*: А сердешне / Неначе благає: / Випручало рученята й до їх простягає / *Манюсінькі...* і замовкло / Неначе не плаче, / Тільки пхика (Т. Шевченко. Наймичка). У семантиці дериватів, утворених за допомогою суфікса *-ісіньк-*, над оцінним компонентом пестливості переважає вираження найвищого ступеня вияву ознаки¹: Хоч усюди гірка наша доля, та все-таки між своїх людей легше: кожного я знаю, мене кожне знає; там мені і стежечки *знакомісінькі*,

¹ Пор.: Сучасна українська літературна мова: Стилістика... С. 321; Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. Київ : Либідь, 1992. С. 138.

хати усі *відомісінки*, там земля ріднесенька! (Марко Вовчок. Павло Чорнокрил); Мені однаково, чи буду / Я жить в Україні, чи ні, / чи хто згадає, чи забуде / Мене в снігу на чужині – *однаковісінко* мені (Т. Шевченко. Мені однаково, чи буду...).

Менш помітною, але теж відчутною є неоднакова міра вираження пестливості в текстотворенні інфінітивами на *-ки*, *-очки*, *-оньки*, *-усі*, *-ці*, *-унечки*¹, пор.: Баба зварить йому [хлопцеві] *їстки*, догляне й нагодує (П. Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?); Тоді розбудила дітей Сариних, показала їм лаз при свічці, ряденце й подушку подала: “Лягайте там *спатки*, і щоб нічичирк, покуль я до вас не озвуся, бо горе велике усім нам буде” (В. Дрозд. Житіє Христі, душею у добрі скупаній); В саду вишні зелененькі – / У нас дітки маленькі, / Вони *спаточки* раденькі (Український дитячий фольклор); А тепер давай *спатоньки*, моя Мацунько (О. Черногуз. Претенденти на папаху); Синку маленький, дочко рідненька, / Нічка прийшла, *спатоньки* пора (З колискової); *Спатусі* на білій подусі – кажуть дитині, вкладаючи її спати; І розказувала я з останніх слів, бо вже й сама додихала, розказувала я Тарасику своєму про той світ: як тамочки добрено, є що *їстоньки*, є що *питоньки*, нема ні зими, ні ночі, а сонечко завжди сяє... (В. Дрозд. Листя землі) та ін.

Деривати, що виражають збільшеність із емоційно-експресивним компонентом згрубілості, негативної оцінки, зневажливого ставлення, використовуваного в процесі формування суб’єктивної модаль-

¹ Про такі деривати див.: Чернецький В. К. Демінутивні форми інфінітива в українській мові. *Мовознавство*. 1970. № 5. С. 42–47.

ності тексту, також неоднорідні щодо міри конотативної маркованості, хоча градація аугментативності й згрубілості не така очевидна, як у сфері похідних із суфіксами позитивної суб'єктивної оцінки. Серед зазначених утворень найбільшим ступенем вираження згрубілості характеризуються деривати з суфіксом *-ищ(е)*: Хотів був хатку з ніжки спхнуть, – / як вийшла *бабище*, крива, горбатая, сухая (І. Котляревський. Енеїда); Стоїть *бичище*, прокльоване *бочище* (Загадка); *Очища* в лоб позападали, сметаною позапливали (І. Котляревський. Енеїда).

Найближче до попередніх утворень перебувають похідні з суфіксом *-иськ(о)*, що часто виступають як їх словотвірні паралелі¹: А прокляті *бараниська* не зважають, що смерть близько... (І. Франко. Лис Микита); Обертається Вовк, поглянув та як крикне: – / Дурний Леве, та це ж *Ослисько!* – / А Левові почулося, що то новий цар уже близько... (І. Франко. Осел і Лев); Поруч мене сидів звичайний собі причепа – *емігрантисько* – втім небавом встав і попрямував – чи то до виходу, чи десь-інде, я вже не дивилася, повернувшись до книжки... (О. Забужко. Польові дослідження з українського сексу).

Близькими за емоційно-оцінним потенціалом у текстотворенні до попередніх дериватів виступають також утворення з суфіксами *-як(а)*, *-юк(а)*, *-юг(а)*, *-юган*, *-ур(а)*, *-юр(а)*, що поєднують семантику збільшеності, згрубілості з негативною оцінкою позначуваного, вираженням зневаги, осуду тощо, пор.: *Злодіяка!* *Харцизяка!* Давай цілкового!.. Покрав, покрав

¹ Див.: Словотвір сучасної української літературної мови... С. 108.

у батька гроші!” – і усе проче варнякають: звісно, діти (Г. Квітка-Основ'яненко. Козир-дівка); Музика грає – та яка ще музика: скрипиці, цимбали, пицалки, бубни, а *басюка* на весь двір, мов той бугай гуде у болоті (О. Стороженко. Прокіп Іванович); *Панюга панюгою*, з губернатором запанібрата (Панас Мирний. Повія); Важко віритиметься їм, приїжджим, що недавно тут, скільки зглянеш, а рени мертвих пісків лежали, текучий пісок аж дзвенів від найменшого вітерця, а коли зривався *вітряга*, то весь світ баламутився, – хутори, й дороги, і копанки заносило *пилюгою*, немовби брудним снігом (О. Гончар. Бригантина); А в тій Хохляндії самі неслухи та *націоналюги* (г. “Літературна Україна”, 23.05.2002); – А, капосний *вовцюгане!* Як санчата ламати, так знав, а як дерево рубати, то ні! (З казки); А все-таки найкращий тепер бас у міщанському хорі. У Йонки Шелехвіста така *басюра*, що ні одна бочка з ним не справиться (І. Нечуй-Левицький. На кожум'яках).

Вираження максимальної градації ознаки прикметниками з суфіксами *-енн-*, *-езн-*(*-елезн-*), *-юч-*, *-ющ-* супроводжується здебільшого загальним негативно-оцінним забарвленням, що використовується у процесі формування конотативного компонента семантики тексту: *Глядить – аж суне Вовк – / Такий страшенний та здоровенний, / Та так прямисінько біжить до бідного Ягняти* (Л. Глібов. Вовк та Ягня); *Вона показала мені комірчину, де на мене налетіли відразу дві костюмерки – одна старезна бабега, інша – ще майже дитина і почали припинати мені до грудей непробивний вигнутий панцер* (Ю. Андрухович. Перверзія); *Насправді ж хлопець з раннього ранку підлогу миє в довжелезному коридорі, де, скільки не*

пильнуй, однаково буде сміття й піску, як тільки промчить орда правопорушницька (О. Гончар. Бригантіна); – Вона така добра та справедлива, ця Росамита; з нею не можна про щось інше поговорити, як про добро. А я, *злюча*, цього не люблю (Л. Павленко. Росамита); -У-у, ішаки! – лається Абдулаєв і проводить її *злючим* поглядом (Г. Тютюнник. Вир).

Та обставина, що словотвірні моделі, за якими утворені деривати з суфіксами суб'єктивної оцінки, властиві різним частинам мови, уможлиблює взаємодію різночастиномовних дериватів, конотативно маркованих, для формування необхідної суб'єктивної модальності всього тексту чи його сегмента. Так, аксіологічна характеристика головної героїні повісті Г. Квітки-Основ'яненка “Маруся”, пов'язана з формуванням у реципієнта тексту прихильного ставлення до неї, ґрунтується на широкому використанні різночастиномовних дериватів із значенням пестливості: От і виросла їм на втіху. Та що ж то за дівка була! Висока, *прямесенька*, як *стрілочка*, *чорнявенька*, *очиці*, як тернові *ягідки*, *бровоньки*, як на *шнурочку*, *личком* червона, як панська *рожа*, що у саду *цвіте*, *носочок* так собі *прямесенький* з *горбочком*, а *губоньки* як *цвіточки* розцвітають, і меж ними *зубоньки*, неначе *жарнівки*, як одна, на *ниточці* нанизані. Коли, було, заговорить, то уже так звичайно, розумно, так неначе *сонілочка* заграє стиха, що тільки б її слухав; а як усміхнеться та *очицями* поведе, а сама зачервоніється, так от неначе *шовковою хусточкою* обітреть смажніі уста. Коси у неї, як *смоль*, *чорнії* та *довгідовгі*, аж за коліно; у празник або хоч і в *неділеньку* так гарно їх *повбира*, *дрібушка* за *дрібушку* та все сама собі *запліта*; та як *покладе* їх на голову *поверх*

скиндячок вінком, та заквітча *квітками*, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червінцями, так що разків з двадцять буде, коли і не більш, а на шиї... та й шия *білесенька-білесенька*, от як би з крейди *чепурненько* вистругана; поверх такої-то шиї на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий єднус і у кільці зверху *камінець червоненький*... та так і сяє ! Та як вирядиться у баєву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб *нічогісінько* не видно було, що незвичайно... вже ж пак не так як городянські дівчата, що у панів понавчались: цур їм! Зогрішиш, тільки дивлячись на таких!

Слід зауважити, що у формуванні конотативного компонента семантики утворень із суфіксами суб'єктивної оцінки діяльну участь беруть твірні основи. Якщо суфікси позитивної суб'єктивної оцінки поєднуються з основами, "яким значення зменшеності і забарвлення пестливості "не пасує"¹, то такі деривати узуально виражають негативне, зневажливе відношення до позначуваного, при цьому їх треба відрізнати від похідних, позитивне чи негативне емоційно-оцінне забарвлення яких зумовлене контекстом.

Так, виразної експресії тексту надають деривати з суфіксами позитивної суб'єктивної оцінки, які поєднуються з твірними словами, що за своєю семантикою негативно забарвлені, наприклад: У тебе є, народе, святиня... є твоя найяскравіша зоря, ба, сонце твоє. Тож кинемо на потужне сяйво хоча б *мирша-*

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова: Стилїстика... С. 298.

веньку тінь, хоча б якусь підступність *мерзенненьку*, аби поруч з великим іменем з'явився ембріон неповноцінності (З газет).

Експресивізація тексту здійснюється також за допомогою утворень із суфіксами з лексико-семантичним значенням, на яке напластовується емоційно-оцінний конотативний компонент. У такій ролі виступають, зокрема, похідні назви осіб (а також тварин) за характерними для них динамічними або статичними ознаками. Варто зауважити, що більшість з них має негативне емоційно-оцінне забарвлення. Так, семантична структура багатьох віддієслівних назв осіб з суфіксами *-ун*, *-ак(а)*, *-як(а)*, *-к(о)*, *-ує(а)*, *-ює(а)*, *-яє(а)*, *-с(а)*, *-ур(а)*, *-ах(а)* містить виразний несхвально-зневажливий конотативний компонент, завдяки якому досягається експресивізація висловлювання: [Микола:] Юриста завзятий і *ханун* такий, що із рідного батька злупить! (І. Котляревський. Наталка-Полтавка); Розвелася ціла порода пустомолотів, закутих в панцир інструкцій, *служак*, яких голими руками не візьмеш, з якими треба вміти воювати (О. Гончар. Тронка); З виляском, з тюканням застрибала довкола *кривляки* вдоволенна дітвора (О. Гончар. Таврія); Його штовхали крізь весь загін Чубенка, всі пізнавали рудого фельдшера, підступного *приблудька*, кожне не жалувало рук (Ю. Яновський. Вершники); То ви, пане начальнику, щось говорите? Та я не про Вас, а про сього окаянника, злодюгу та *ханугу*, о! (І. Франко. Рябина); Вигадують, наговорюють, виходить, він злодійчук, *кродюга* якийсь!.. А він ще ні в кого й стілечки не вкрав! (О. Гончар. Бригантина); Був колись чолов'яга, а тепер *сутяга* (Прислів'я); З-за паркана вибігла немолода жінка, кинулась до *замазури*: – Боже

мій! Як же ти замурзався та обідрався! По парканах, видно лазив (М. Руденко. Вітер в обличчя); Горе! Хтось чужий іде! Розбійник! Лісовий *дикун*! Рятуйся, діду! (І. Франко. Смерть Каїна).

Відіменні назви осіб за характерними для них ознаками у порівнянні з віддієслівними менш продуктивні, проте за своїм експресивнотворчим потенціалом у тексті не поступаються девербативам. Осуд, зневагу, негативне ставлення до позначуваного виражають нечисленні утворення з суфіксами *-ун*, *-ій*, *-ань*, *-юг(а)*, *-юк(а)*, *-як(а)*, *-ень*, *-ач*, *-ух(а)* тощо, пор.: Данилко віднімав у багатих *сопліїв* паску й крашанки (Ю. Яновський. Вершники); Він іде в куток м'ясицької, де навколо повнощоких і товстоплечих рубщиків стовпилися дядьки-наймачі, й за хвилину вже веде під руку якогось *пиканя* у білому фартусі поверх куфайки, щось шепочучи йому на вухо, підморгуючи та лясаючи себе долонею по кишені, під якою гуде протез (Г. Тютюнник. Дядько Никін); Треба.. не стати рабом Землі, отим *жаднюгою*, що в ґрунт без толку зажене і своє життя і життя дітей своїх (М. Стельмах. Кров людська – не водиця); [Олеся:] Яка я безсердечна, яка черства, яка *злюка*!.. (М. Кропивницький. Олеся); Ані копійки без пугтя! / Не марнотрат я, не *пияка* (О. Олесь. Я дипломат... уже два роки); Все йде, все минає – і краю немає. / Куди ж воно ділось? відкіля взялось? / І *дурень*, і мудрий нічого не знає (Т. Шевченко. Сон); Одна мати не бачила цього, і їй *каліка-горбач* був кращий над усіх красенів на світі (Дніпрова Чайка. Чи сквиталися?); Мати *товстуха*, дочка красуха, батько чорнявий, син кучерявий (Загадка); Не розуміючи того, що це втома і що ця втома ослабила пам'ять, він нарікав на себе, обзивав

себе тупицею, *нездарою* (Г. Тютюнник. Вир); Ні рак, ні жаба, а просто п'яна *нахаба* (Прислів'я).

Отже, похідні слова, характеризуючись різним ступенем позитивного або негативного емоційно-експресивного заряду, активно використовуються в текстотворенні для формування суб'єктивної модальності тексту. Узуальний спосіб творення конотативного компонента семантики тексту характерний здебільшого для текстів, які репрезентують белетристичний, публіцистичний та розмовно-побутовий стилі.

5.2. Оказіональний словотвір в експресивізації тексту

Оказіональна експресивізація тексту словотвірними засобами відзначається специфічними особливостями. Вона має місце тоді, коли процес породження тексту включає появу нового слова, яке за своїми структурно-семантичними параметрами порушує норми лексичної деривації. Номінативна факультативність і новизна такого деривата, його позанормативність, функційна одноразовість склались на те, що словотвірні оказіоналізми стали одним із провідних мовних засобів досягнення експресивності тексту або його сегмента. Поява оказіоналізму в структурі тексту супроводжується формуванням суб'єктивної модальності, навіть тоді, коли новоутворене слово спричинено номінативними потребами мови.

Оказіональність, як правило, виникає в результаті поєднання узуальних у системі мови словотвірних величин – твірної основи й дериваційного форманта, але саме їх взаємодія в конкретному дериваті

завдяки розширенню внутрішньої валентності виходить за межі мовної норми.

Для більшості словотвірних моделей характерні обмеження на сполучуваність твірних основ і формантів, які накладає норма. Так, деривати з фемінізувальним суфіксом *-иц(я)* в українській мові утворюються від співвідносних назв чоловічого роду. Норма допускає також деривацію назв самиць від відповідних назв тварин чоловічого роду. Використання в ролі твірної основи іменника на позначення неживого предмета, що порушує норми словотвірної сполучуваності, створює ефект оказіональності деривата, який виступає засобом експресивізації тексту, пор.: На міднім небі вечір почорнів. / Малі, без голосу у ніч летіли птиці. / Згори гора дивилась у черлінь. / І хилитався човен до *човниці* (М. Вінграновський. На міднім небі вечір почорнів).

В українській мові від обмеженого кола назв осіб чоловічої статі за їх титулом, званням з допомогою суфікса *-ич* утворена група дериватів на позначення сина особи, названої твірним словом, на зразок *попович, цісаревич, княжич*. Розширення бази твірних слів завдяки залученню власних імен жіночої статі спричинило появу оригінального, з високим зарядом емоційно-оцінного забарвлення, індивідуально-авторського утворення: Інші з батьком і в перукарню, й на риболовлю, за іншого батько і в школу піде довідатись, а цей усе сам та сам, одиначчин син! *Оксанич!* (О. Гончар. Бригантіна).

Оскільки в основі утворення оказіоналізму здебільшого лежить реалізація позанормативної дериваційної сполучуваності, то такі похідні можуть бути утворені за допомогою будь-якого словотвір-

ного форманта. Різною буде й частиномовна належність утворюваних okazіоналізмів. Цими властивостями зумовлена конструктивність і широта використання okazіональних утворень у функції експресивізації тексту.

Серед іменникових okazіональних дериватів, що використовуються для формування необхідного конотативного компонента висловлювання, виділяються назви осіб. Контекстуальні okazіональні номінації осіб містять іронічно-зневажливу оцінку позначуваного, за допомогою якої досягається необхідна суб'єктивна модальність мікротексту, пор.: “*Вихідці* (чи *вилізці*) з окопів” занепокоїлися, зашамоталися (г. “Літературна Україна”, 03.10.1991). Ефект okazіональності першого деривата пов'язаний із використанням близькозначної до нормативної для даного форманта твірної основи (похідне слово *вихідці* в наведеному висловлюванні утворене на базі ситуативно зумовленого судження “комуністи виходять із окопів”, у які їх загнали національно-демократичні сили після відомого путчу в серпні 1991 року). Утворений за аналогією до попереднього слова від твірної основи, лексичне значення якої вже характеризується негативним емоційно-експресивним забарвленням, okazіоналізм “*вилізці*” ще більш посилив оцінну модальність мікротексту. Такі ж текстоорієнтовані функції передачі несхвально-зневажливого ставлення до позначуваного виконують словотвірні номінативні експресеми *гетькало* й *ганьбіст* у висловлюванні: Не *гетькали* й *ганьбісти* сьогодні можуть порятувати Україну (І. Дзюба. Із виступу на святковому вечорі, присвяченому 179 річниці від дня народження Т.Г. Шевченка – радіотрансляція 9.03.1993). Okazіо-

нальний характер дериватів *гетькало* і *ганьбіст* зумовлений порушенням норм українського словотвору: вигуки не бувають твірними для назв осіб. Додатковий конотативний компонент у слові *ганьбіст* спричинений поєднанням розмовної твірної основи і книжного суфікса. Оказіональність деривата *ямикаю* ґрунтується на цілеспрямованому використанні як твірної основи займенників *я*, *ми* замість дієслівних чи прикметникових, характерних для таких утворень. Виразне негативне забарвлення слів – відносних узуальних девербативних похідних *базікало*, *потякало* лише підсилює текстотворчий потенціал зазначеного оказіоналізму: У майстри цілишся? Кажі! Отак прямо й кажі всім: хочу! А то: я, ми... *Ямикало!* (Григір Тютюнник. Устим та Оляна). Оказіоналізм *мояхатаскраєць*, мотиватором якого стала ціла фраза *моя хата скраю*, введений у мікротекст, слугував засобом формування конотативного компонента його семантики: Коли аж занадто набридали своїми попередженнями-повчаннями, я переходила в наступ і запитувала, що ж будуть чинити вони, якщо таки переможе Ющенко, у відповідь чула: “А нам нічого не буде”. Справді, нічого не було. Й не тільки вичікувальникам, зловтішникам і “*мояхатаскрайцям*” (О. Слоньовська. Упольоване покоління).

Серед назв осіб в українській мові поширені десубстантивні деривати, мотивовані прізвищами відомих політичних, державних, партійних, релігійних діячів, які виражають значення послідовника, прихильника ідей, що сповідував, пропагував той діяч. Однак якщо твірним для зазначених дериватів стає прізвище людини, погляди яких, їхня концепція не тільки не підтримуються в суспільстві, а й зазнають

критики, не сприймаються, такі okazіональні утворення, введенні в текст, стають чинником формування його суб'єктивної модальності зазвичай у поєднанні з іншими засобами експресивізації тексту, напр.: Дивна все-таки економічна система, породжена більшовиками. Коли бородатий “класик” створив умови для пожвавлення капіталізму на засадах відомої нової економічної політики, то вже за кілька років було нагородване населення і почала відроджуватись економіка, а в Україні “найпередовішу” економіку, створену за рецептами “найпередовішої” науки, якась група “нашоукраїнців” і рухівців (тільки, борони Боже, не спеціалістів, не комуністів, не *ніноандреєвців* і не *єгорлігачовців*) розвалила за два роки і 16 днів після “першого грудневого референдуму” (г. “Молодь України”, 04.10.1994). Okазіоналізми *ніноандреєвці* та *єгорлігачовці*, утворені від імен та прізвищ російських політичних ретроградів Ніни Андрєєвої та Єгора Лігачова, разом із висміювально-оцінною номінацією “бородатий “класик”, іронічним висловлюванням “найпередовіша” економіка, створена на засадах “найпередовішої” науки та іншими мовними засобами забезпечили потужну несхвально-оцінну конотацію цього тексту.

Нерідко експресивнотворчий ефект тексту досягається введенням у нього деантропонімного okazіонального деривата, що постав унаслідок контамінації прізвища або ім'я особи та апелювальної назви чи двох антропонімів: Допоки ойкнем, безборонні, вони обкадять кожний храм, / І владно всядеться на троні не Мономах, а *Монохам* (А. Бортняк. Хамокрація); Ти, очевидно, “всенародно обраному” та його ідейним *семіроженкам* варто було б подумати, що

“маленькі українці” на своїй землі також мають право на “комфортні умови” (Є. Дудар. Архітектори химерних мостів); У селі хотіли би довідатися, чим нині промишляють “технічні кандидати” у президенти, на яких потратився Янукович з олігархами, бо в телевізорі показують лише вождиху партії агресивного соціалізму з її “*наташистами*” (ж. Нація і держава, № 6. 2005); То який проект удалося просунути Меркель і Саркозі? <...> Їх уже називають *Меркозі* (Із телепередачі “Підсумки з Віталієм Гайдукевичем” на телеканалі ТВІ 11.12.2011); СЕП, друга державна мова, подвійне громадянство, союз із Росією, куди нас так уперто втягають Янукович, Симоненко, *Медведчуркіси*, Вітренко (вона ж Дубинська-Левінсон), Кушнар'єв і їм подібні – чи потрібно нам це? (Із агітаційної листівки на виборах до Верховної Ради, березень 2006); Це робилося професійно, і відтак вся французька інтелігенція була вихована на “*Толстоєвському*”. Французькі політичні еліти дуже про-російські – Україна повною мірою відчула це в останньому десятилітті (ж. Країна, № 8. 2011)¹.

Оказіональність деривата може ґрунтуватися лише на зіштовхуванні в одному похідному слові стилістично несумісних компонентів – книжного форманта і розмовної твірної основи чи навпаки, пор.: Ой, як побачить наш вірний собака, що Піратом

¹ Словотворчість незалежної України. 1991–2011: Словник / уклад. А. Нелюба. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. Ширше й детальніше про можливості оказіонального словотвору на базі прізвищ та імен див.: Грещук В. Відантропонімний словотвір у сучасній українській мові. *Лінгвістичні студії. Linguistic Studies* : зб. наук. праць / Донецький національний університет імені Василя Стуса. 2021. Вип. 41. С. 18–24.

зався, як гукає Мина коваля Захарка, як торохкотять відра, кудкудачуть кури, батько труну робить, із стріх вода капле, та як *возгавкає* (О. Довженко. Зачарована Десна).

Оказіональні назви осіб використовуються як засіб формування суб'єктивної модальності тексту, пов'язаної з передачею прихильного ставлення до зображуваного. Такий ефект дають вжиті в тексті ненормативні утворення на *-ич* від основ якісних прикметників: Білоперса Леда, снігоперса Ладо, / Ой *чорнявич* чи *білявич*, зі мною ізвлада?! (І. Драч. Балада про двох лебедів).

Не менші можливості формування суб'єктивної модальності тексту мають okazіональні номінації конкретних предметів. Розширення сполучуваності суфіксів із значенням недорослості *-ен-*, *-ят-*, *-енят-*, супроводжуване відтінком пестливості, на твірні основи, на які мовна норма наклала обмеження, призвело до появи неординарних дериватів, спроможних творити конотативний компонент мікротексту схвально-прихильного забарвлення, наприклад: Цвіте при хмарі *хмареня*, / І зірка недалечко (М. Вінграновський. Сон); А ті *клаптята* паперу – то смертельні плацдарми самотньої битви з державами, з часом, з самим собою (Л. Костенко. Великі поети не вміють писати віршів); Сміється заєць з морквою за вухом, / Зеленим носом ловить *сніженя* (М. Вінграновський. Вже ночі під листопадом ночують...); Димно дихають в сивих снігах / *Сосеняточка* і *сосенята* (М. Вінграновський. Сива стомлена сутінь снігів); І падають *річенята* з їхніх очей в Дніпро (І. Драч. Діти ходять по Києву). Характерно, що в мові функціонують спільнокореневі з аналізованими здрібніло-пестливі узуаль-

ні утворення з іншими суфіксами (*клаптик, сніжок, річечка*), на тлі яких більш виразною стає конотативно-творча функція okazіоналізмів у тексті.

Ще більше це стосується словотвірного спільнофункційного форманта *-енятк(о)*. Базою утворення в українській мові пестливих демінутивів за допомогою складного суфіксами *-енятк(о)* є іменники на позначення істот, зазвичай приручених людиною. Зумисне порушення цієї закономірності залучення до корпусу твірних вказаного словотвірного типу іменників на позначення неістот, наприклад, *шовковиця, стежка, хмара, зоря* забезпечили появу низки okazіоналізмів в поетичному тексті, що стали потужним засобом його експресивізації, пор.: У ластівки – ластівенятко. / В шовковиці – шовковенятко. / В гаю у стежки – стеженятко. / У хмари в небі – хмаренятко. / В зорі над садом – зоренятко: / Вже народилися (М. Вінграновський. У ластівки – ластовенятко). Пор. також: Моє життя було колись початком / Усіх зачать в космічній глибині. / Було тоді ще небо *небенятком* (М. Вінграновський. Вогненна людина).

Ще більший ступінь експресивності притаманний okazіоналізму із нарощеним ще одним словотвірним демінутивно-гіпокористичним компонентом зазначеного суфікса *-енятоньк(о)*: Мій Києве, гайда до неї. / Гайда, мій Києве-листопад... / В багряно-сизому інеї, / У сизо-збурену небопадь / Здійми мені хоча б якесь / *Літатенятонько* нещасне. / Мій Києве, надія гасне. / У тремі серця я увесь (М. Вінграновський. Мій Києве, гайда до неї).

Функцію експресивізації тексту виконують й okazіональні деривати з абстрактним значенням, здебільшого відприкметникові іменники на *-ість*, від-

дієслівні утворення на *-ння*, *-ття* та відприкметникові й віддієслівні похідні субстантиви з усіченими основами. Нормативні обмеження у творенні абстрактних іменників на *-ість* пов'язані з семантичними особливостями твірних основ: ними виступають лише якісні прикметники¹. Залучення до твірної бази іменників на *-ість* відносних прикметників або інших частин мови призводить до появи оказіональних дериватів, здатних виконувати у тексті експресивні функції. Так, утворені безпосередньо від іменників оказіональні деривати на позначення абстрагованої якості, якою наділені предмети, названі їх твірними, надають поетичному тексту теплого, ліричного, щемливо-імпресіоністського забарвлення: У присмеркові доброї *дїбровості*, / пшеничний присмак скошеного дня. / На крутосхилах срібної *дніпровості* / сідлає вічність чорного коня (Л. Костенко. У присмеркові доброї дїбровості). Проте такі позанормативні похідні слова можуть бути й засобом створення зневажливо-іронічного, сатиричного ефекту, пор.: Інтелігентною дамою слід уважати кожну даму, яка усвідомлює, що вона не просто жінка, а саме дама, тобто порядна дама з пристойної інтелігентної родини, тобто дама з високим порогом розуміння своєї *дамості* (Ю. Івакін)².

Як відомо, для української лінгвостилістичної практики характерними є семантико-дериваційні оказіоналізми, утворені за допомогою пестливо-змен-

¹ Див.: Грещук В. В. Історичний розвиток словотвірної структури українських іменників на *-ість* (*-ость*). *Мовознавство*. 1981. № 3. С. 60–66.

² Див.: Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови... С. 84.

шувальних суфіксів від тих слів, що нормативно не піддаються пестливо-зменшувальній суфіксації”¹; такі утворення можливі від іменників із абстрактним значенням, термінів, антропонімів, топонімів, окремих займенників, прислівників і вигуків.

Віддієслівні абстрактні утворення на *-ння, -ття* виражають в категоріях іменника ту ж дію, яку називають їх твірні дієслова. В результаті поєднання здрібніло-пестливих суфіксів із такими твірними словами виникає мовна експресія, оскільки здрібнілість-пестливість, носієм якої є словотвірний формант, стосується не предмета, а дії: Відтворили ворітоньки, пустили раденько: Малим дітям на *побіганячко*, красним дівкам на *співаннячко*, старим бабам *посіданнячко*, а господарям на *робіттячко* (І. Драч. Балада про весноньку).

Подібного експресивного ефекту досягають утворення із здрібніло-пестливими суфіксами від лексико-граматичних класів слів, мовна норма для яких виключає здрібнілість, пестливість, пор.: Ходять хмари нехмарним небом, / По воді сон зорі повивсь / Біля *тебенько*, коло тебе / Коло *тебенько* я – дивись (М. Вінграновський. Коло *тебенько* я...); Піввітру пахло, пахло ще й теплом, / *Йогенька* ж половина / Ішла вже з білим рюкзаком (М. Вінграновський. То дощ, то сніг, то знову дощ); Пішов мій прадід – камінь у ріку, / Навік мені застрягнувши у серці, / І *завждоньки* на стукіт у вікно / Я припадаю: чи не прадід кличе (І. Гнатюк. Пішов мій прадід); Сумні без батька двоє діток цих / <...> Вони собі *обоєнько* удвох /

¹ Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. Київ : Вища школа, 1984. С. 166.

Тихенько граються та сваряться тихенько (М. Вінграновський. Сумні без батька двоє діток цих). Не можна погодитись із твердженням, що okazіональність подібних утворень “певною мірою відносна, бо має сенс лише стосовно строго нормованої сучасної літературної мови. Історично вона спирається на давню народно-розмовну, а також фольклорну традицію”¹. Навпаки, давня народно-розмовна, фольклорна традиція широкого використання здрібно-пестливих утворень може засвідчувати лише стійкість мовної норми, яка накладає певні обмеження на їх деривацію. Okazіональність таких утворень на тлі закономірностей словотвору в розмовному й фольклорному мовленні не викликає сумніву.

Для створення відповідної суб’єктивної модальності тексту використовуються okazіональні деривати, утворені за аналогією до збірних іменників. Okazіональність таких похідних виникає через те, що утворені вони від слів, семантика яких унеможливає збірність, наприклад, від прикметників або іменників із абстрактним значенням: Свою труну розбивши опівночі, / Навпомацки в зеленім *темновинні* / Він вирушив до тебе (М. Вінграновський. Повернення Хікмета); І в світанковім *сумовинні* / Прощально пестить шию, ніс... (М. Вінграновський. На лист, на сніг, на квіт, на тині...).

Побутує думка, що okazіональні утворення використовуються лише в поетичних текстах. Проте більшою чи меншою мірою вони використовуються в текстах, які репрезентують різні стилі, за винятком хіба що офіційно-ділового. Навіть у текстах науко-

¹ Чабаненко Б. А. Основи мовної експресії... С. 166.

вого стилю трапляються okazіональні деривати, хоч тут їхня okazіональність служить не стільки засобом експресивізації тексту, скільки увиразнення висловлювання, унаочнення диференційних ознак досліджуваного явища тощо, пор.: Як можна кваліфікувати роботу дослідника, що уважно вивчає футляр, мало зачіпаючи своєю увагою чарівну скрипку, що лежить у такому футлярі? Зовсім не хочу цим сказати, що фонетика є футляром для фонології. Але кожен звук мовлення, зокрема такі є футляром для фонем, яка в цьому звуці втілена. Ця “*футлярна* функція” є, власне, основою для звуків (Ю. Карпенко. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови).

Однак природне середовище, в якому okazіональні утворення виступають засобом вираження суб’єктивної модальності тексту, пов’язаної з його експресивізацією, – це передовсім поетичне мовлення, загалом белетристика, розмовне мовлення і публіцистика. При цьому слід зауважити, що іменні суфіксальні okazіоналізми використовуються в текстах різних стилів, іншочастиномовні вживаються здебільшого в поетичних текстах. Так, у сучасній поезії з виразною експресивізувальною функцією використовуються різноструктурні дієслівні суфіксальні okazіональні утворення: Куди не підеш Україною – / Сонце *кларнетить* навкруг (І. Драч. Плугатар); На сизих пагорбах рясне село *горіє* / І сірі вітряки *докрилюють* свій вік (М. Вінграновський. І є народ...); Зорі летіли в очі молоді і черлено І сон *оксамитив* непрочумане тіло (І. Драч. Останній міст полковника); Привіт тобі, ріко моєї долі... / Ні, я себе не можу уявить / Без тебе, Дніпре, як і без тополі, / Що в серці моїм змалку *тополить* (М. Вінграновський. Привіт тобі, ріко моєї

долі!..); *Копитила* втеча копитом твердим, / Воля сурмила у сурми бездомності (І. Драч. Балада двох коней); Хрещатик сивий, Київ – теж красиві, / бо ти в цей світ *державити* прийшла (В. Стус. Хрещатиком вечірнім); Горіли очі, *вечорішав*, світлішав негр (В. Стус. Кольоровий образок); Не руш мене. Я сам *самую*. Собі у руки сам дивлюсь (М. Вінграновський. Не руш мене. Я сам самую); Ні вікна, ані зорі, – *комарюють* комарі (Л. Костенко. Десь-не-десь в якомусь царстві). Дієслівні okazіональні утворення трапляються й у публіцистичних текстах, пор.: На третій день цих подій у Львові постало багато героїв, але, на жаль, не було барикад. А як можна було б розгулятися, “*побарикадувати*” (г. “За вільну Україну”, 21.03.1991). Їхня okazіональність ґрунтується на поєднанні загальноприйнятих дієслівних суфіксів із несподіваними, позанормативними для дієслівної номінації твірними основами, що вносить у текст незвичність семантики okazіоналізмів із відповідним конотативним компонентом.

Наведені дієслівні okazіональні утворення, як і загалом усі неіменні, у яких у зв’язку з їхніми загальнокатегорійними значеннями номінативність не так яскраво виражена, як в іменниках, зокрема з предметним значенням, у тексті формують складні образні конотації, їх складність зумовлена, з одного боку, навмисним, цілеспрямованим відхиленням від норми в словотворенні, okazіональністю, а з іншого, – метафоричним використанням такого okazіонального деривата. Наведемо приклади створення образної конотації з використанням прислівникових словотвірних okazіоналізмів: Було нам важко і було нам зле. І *західно* і *східно*. / Було безвихідно. Але нам не було

негідно (Л. Костенко. Було нам важко); Снігами вітровінь поля відволочила, / *Прижовклено* збіліла далина – / Дніпровими високими очима / *Дитинно-сіро* глянула весна (М. Вінграновський. Снігами вітровінь поля відволочила).

Префіксація і конфіксація менш поширені, ніж суфіксація, в оказіональному словотворенні, що використовується для формування образної конотації. Появі префіксальних оказіональних утворень у тексті часто передують нормативні деривати з тотожним префіксом: Ця любов була схожа на таїнство перших причасть. / Кожен ранок був ніччю. Кожна ніч була *передоднем*. / Кожен день був жагучим чуттям *передщасть* (Л. Костенко. І знову пролог); Коли ридали сосни янтарем і динозаври ніжились в шириці, / коли ще жив у *пралісі пралев*, коли у небі глибали *прантиці*, / коли льоди зсувалися із гір, і ще була не ящірка, а ящір, – / який він був, мій особистий *пращур*, неандерталець, вертикальний звір? / А він же був, той дикий, той *праперший*, / котрий жарину виглядів од хвищ, на стійбища людинячі приперши / ведмедя *пралютих* сукровищ (Л. Костенко. Пращур). Контрастне використання стандартних і ненормативних спільноформантних дериватів в одному контексті підкреслює оказіональність останніх і посилює їх експресивність.

У сучасних поетичних текстах серед дериваційних експресивізувальних засобів своєю силою впливу на почуття й широтою вживання відзначаються різноструктурні конфіксальні оказіоналізми, що використовуються як образні означення. Їх оказіональність ґрунтується на тому, що структурою вони нагадують суфіксальні дієприкметники від від-

повідних спрефіксованих дієслів, хоч насправді твірними для них слугували іменники: *Сколінені* мужі і нині пахолки / німотні руки перед себе рвуть (В. Стус. Накликання дощу); Нога трави в багряне відійшла, / *Ззозулена* зоря останню росу гонить (М. Вінграновський. У лісі вже нічого не цвіте); Ти – не з конвалій, ти не з рулад *зачеремшиненого* солов'я, / Що пазухи виплачусь, припадаючи на срібні свої колінця (І. Драч. Розмова з товаришем Маяковським); Вдарить скерцо *висонценим* сяйвом, / Лихо в лантух зсипеться пшоном, – / і ряхтять мелодії русяво, / Мерехтять шафранним полотном (І. Драч. Соната Прокоф'єва); І літ *розстеблені* гаї, твої *розстеблені* – під ноги (В. Стус. Літа! Між вас...); О очі матері – *олітнені* ставки! (В. Стус. Матері); Далеко *овогнене* місто на сон голубий мостилося (І. Драч. Балада про випрані штани); Ходімо, розпачу мій *підосінений*, в високу рань (В. Стус. Ходімо, друже мій, дивачний хлопчику...); Моя думка така: напівпримітивне *лопатизоване* фермерське господарство не зробить прориву в аграрній галузі (“Тижневик Галичини”, 20.03.1997) та ін. Розширення твірної бази наведених утворень завдяки іменникам збагатило конотативнотворчі можливості похідних слів у тексті. Виразність внутрішньої форми дериватів *сколінені*, *ззозулена*, *зачеремшинений*, *висонцений*, *розстеблені*, *олітнені*, *овогнені*, *підосінені*, *лопатизоване*, зумовлена дериваційною мотивованістю, стала підґрунтям творення мовної експресії в наведених мікротекстах.

Виразної експресивності тексту надають оказіональні похідні слова, утворені шляхом контамінації, пор.: Так, перестройка закінчилася. Починається *катастроїка*. Починається розвал Советської

імперії (г. “За вільну Україну”, 27.04.1991); Те, що відбувається в нашій країні, можна назвати дуже гарним словом – *стагфляція* (г. “Літературна Україна”, 20.09.1990); “Листи повернеш”, – розпоряднулася наостанці, шорстко й діловито,.. – а він з місця замкнувся, виставивши насторч оте своє небезпечно розвинене, куди там псевдомужнім голлівудівським *сперматозаврам*, підборіддя: “І не подумаю. Це – моє” (О. Забужко. Польові дослідження з українського сексу).

За експресивнотворчими можливостями в тексті близькі до okazіоналізмів так звані потенційні слова, тобто деривати, які могли бути утворені за продуктивними дериваційними моделями без відхилень від мовної норми, але до якогось часу на них, сказати б, не було соціального замовлення. Мовленнєва реалізація словотворчих потенцій, чинник першого текстового використання призводить до виникнення мовної експресії, пор.: Проте, коли йшлося про найдорожче, про захист мови, культури, збереження духовних традицій постійно руйнованої нації, тут між тими, хто ще не зовсім зміщався, не *знікчєнівсья*, не став циніком, не зріксья святинь, виникало майже інтуїтивне чуття солідарності, серед тоталітарної чуми людям відкривалась мудрість спільного самозахисту, національної взаємопідтримки, – тоді і старші і молодші разом прагнули єднатися, ставати плечем до плеча (О. Гончар. Столітній Панч); Увечері перед сном туалет вечірній, маєш бігти з усіма в “*ногомийку*” (яке слово смішне!), помиєш ноги – рушничком витирай, кожному з вас рушничок для лица і для ніг окремих, персональних... *Ногомийку* обминати не смій, без неї до спальні, в оце накрох-

малене, білосніжне царство не маєш права зайти (О. Гончар. Бригантіна); Що ти думаєш з приводу майбутнього української поезії і українського споживача поезії? Бо кожен призов треба навчати користуватись нею [військовою технікою]; за техніку беруться юнаки, які її не знають і не люблять, які її ламають – адже почуваються “*тимчасовцями*”, які через два роки підуть з армії (г. “Літературна Україна”, 13.09.1990); Я сказав би “*сприймача*”, хоч ми прагнемо збудувати споживацьке суспільство – і це було б колосально – і в слові споживач немає нічого поганого, але погодимося з терміном “*сприймач*” (З інтерв’ю з Ю. Андруховичем); Мало того, районні ненависники свободи спрямували, поміж *мітингарів* групу своїх лакуз, що в оточенні міліціонерів чужими піснями заважали співати хору і виступати промовцям (З виступу Л. Лук’яненка на II з’їзді Руху 24.10.1990 р.); Зрештою, приналежність Мітчел до справжньої літератури теж під сумнівом. Але Мітчел хоч мала мільйонові тиражі, була *оголівуджена...* (Ю. Шевельов. Я – мене – мені... (і довкруги)).

Ефект оказіональності може досягатися використанням нормативних для мови словотвірних формантів, стилізованих відповідно до зображуваного в тексті під форму дериваційних засобів іншої мови, наприклад: *Цибуліно* був сином *Цибулоне* і мав семеро братів. Звали їх *Цибулетто*, *Цибулотто*, *Цибулуща* та іншими подібними іменами, найкращими в шановній цибулиній родині. Та й не дивно. Де цибуля, там і сльози (Д. Родарі. Пригоди Цибуліно. Переклад А. Іллічевського).

В окремих випадках оказіональність похідного слова ґрунтується на міжслівній каламбурній пере-

становці компонентів словотвірної структури – твірних основ, пор.: – *Сестривечір, добрички!* Чи не *телячили* моєї *виді?* – А яка ж твоя *видя?* – Під *сіреньким черевеньке*, на лисинці лобок, на шиї китичка, на мотузці хвостик. – *Телячили, сестричко, телячили!* *Захвостила задерю, поочеретила* геть до *бігу!* (Усна народна творчість).

Текстоорієнтована *оказіональність* деривата може досягатися також *нагнітанням* у його словотвірній структурі кількох префіксів, які послідовно посилюють значення першого, наприклад: Ти хоч би *перепронакомуністичний* і в програмі, і в лінії, і в дисципліні, і кат зна в чому, а тобі ціна в партії – копійка земна, якщо проморгав *єство* справи: *чоломбитство* “*хазяїнові!*”! (В. Барка. *Жовтий князь*). Ще більшого *емоційно-експресивного забарвлення* тексту надають такі *оказіональні деривати* з кількома префіксами, які послідовно *нейтралізують* значення наступного префікса, *заперечуючи* його, як то ми маємо в заголовку інформації: *Перенедооздоровились...* На засіданні правління Нацбанку після обговорення інформації директора департаменту банківського нагляду *Анатолія Степаненка* про виконання заходів щодо *фінансового оздоровлення комерційних банків* дійшли висновку: *порятунок недовідбувся* (3 газет); Знаєте, чим там зараз *Медведчуки* займаються на своєму з *Божою поміччю* *недоперезапущеному* ютуб-каналі (сайт “Главком” 5.03.2021); Увечері *приїхав Іван Іванович*. Лише глянув на мою *підпухлу пику* і відразу поставив *діагноз*: – *Недоперенив?* Я *промовчав* (О. Слоньовська. *Погань*).

Отже, *емоційно-забарвлені узуальні утворення* і *оказіональні деривати* виступають *чинником* тексто-

творення, формуючи ту частину прагматичної сфери тексту, яка пов'язана з передачею суб'єктивної модальності. “Експресивно забарвлена лексика, тобто слова, що мають конотацію – узуальну або оцінювальну, є засобом мовної експресії, яка багато в чому позбавляє мову від необхідності в окремих оцінних коментарях-висловлюваннях до висловлювань про світ...”¹. Текстозумовлені дериваційні експресиви водночас сприяють економії мовних зусиль у процесі породження тексту.

5.3. Функціонування словотвірних одиниць і суб'єктивна модальність тексту

Психологічна установка автора тексту, що знаходить своє відображення в емоційно-експресивному змісті всього тексту чи його сегмента, сформованому засобами словотвору, може виражатися функціонально, завдяки специфіці використання різних дериваційних одиниць.

Експресивно-оцінний компонент висловлювання може творитися завдяки особливостям текстового використання словотвірних одиниць, зіштовхуванню в сегменті тексту семантично близьких або контрастних дериваційних величин, акцентуванню уваги на словотвірній похідності, використанням словотвірних формантів, дериватів із позитивним експресивно-оцінним забарвленням для формування конотації тексту протилежного змісту тощо.

¹ Теля В. К. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц... С. 96.

Як відзначалось, різні словотвірні одиниці можуть бути засобом створення емоційного, оцінного або стилістичного забарвлення висловлювання. Так, вживання морфеми в тексті як окремого слова, крім власне текстотворчої функції, що виявляється в специфічному найменуванні певного явища, яке іншими мовними одиницями не може бути адекватно номінованим, водночас використовується для створення емоційно-оцінного ефекту. Виокремлення префіксів *недо-* і *пере-* і їх лексикалізація в тексті супроводжується формуванням зневажливо-іронічного конотативного компонента висловлювання: Бригадир, комсомолець, прозивається Недошивко. А як подивишся на графік виконання його робіт, виходить не Недошивко, а Перешивко. І секретар ЦК ЛКСМУ вручить йому почесну грамоту ЦК комсомолу не за те, що він “недо”, а за те, що він “пере” (Остап Вишня. Запорожці). Уже сам факт текстового використання мовної одиниці, меншої від слова, автономно засвідчує асистемний, позанормативний, оказіональний характер її функціонування, що й спричинює експресивізацію тексту, в якому виокремлена морфема вживається. Ефект емоційно-експресивного забарвлення в цьому тексті підсилює антонімія лексикалізованих префіксів.

Для формування потрібного конотативного компонента тексту може використовуватися чинник словотвірної мотивованості слова. Тема невеликого тексту чи його сегмента може розгортатися як така, що оперта на зміст внутрішньої форми певної номінації, в якій реалізована дериваційна мотивованість. Образність внутрішньої форми деривата зумовлює формування суб’єктивної модальності тексту, пор.:

У чистім полі, в полі на роздоллі, / де колосочки проти сонця жмуряться, / *Вернигора, Вернивода й Вернидуб* – / три велетні – / зібралися та й журяться. – / Ми велетні, ми велетні, ми велетні. / Ми телепні, ми телепні, ми телепні! / І сила ж є, і серце не мізерне, / і сто віків ні вмерти, ні заснути, – / *все вернем, вернем, вернем, вернем!* / А вже пора було й *перевернути* (Л. Костенко. Казочка про трьох велетнів).

Особливо ефективні прийоми експресивізації тексту дериваційними засобами пов'язані із своєрідним текстовим обігруванням словотвірної мотивованості певного деривата – використанням замість справжньої ономасіологічної ознаки деривата такої, яка виражається близьким за звучанням, але іншим за значенням словом. Так, дериваційне зближення похідного слова *мужчина* не із справжнім його мотивувальним словом із піднесено-патетичним забарвленням *муж*, а із семантично іншотипним словом *моці*, що за звуковим складом перегукується із реальним твірним, робить його фактором потужної експресивізації тексту з одверто сатирично-зневажливим ефектом: Можна зрозуміти цнотливе українське жіноцтво. Спільне обурення виходить із сопінням розбурханих ніздрів проти тої, що порушила Кодекс жіночої честі. Але в душі ці м'якенькі рожевенькі ропушки годяться з тим, що є секс, а є статевий акт. А це “две большие разницы”. І чоловіки у більшості випадків здатні лише на друге. Тож, любі “*моціни*” (це не помилка. Це від слова “*моці*”), не шукайте логіки. Не шукайте художнього образу. Не обурюйтесь “мовними прийомами”. Подивіться на світ. Подивіться на себе. Подивіться на жінку (3 газет); Потужним засобом формування експресії сегмента тексту стало

пов'язування семантики деривата *темник* зі значенням слів *темнощі*, *темнота*: Пресу облягли “темники”. У самому слові є щось *темне*, ніби це не від *тема*, а від *темнощів*, *темноти* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого). Художня практика засвідчує як засіб експресивізації тексту цілеспрямоване текстоорієнтоване пов'язування семантики слів *смерд* і *смердіти*: – Ви є, каже, всі *смерди*. І я, виходить, так само – *смерд*. Скажіть, хто чув, щоби від мене колись смерділо? – ображено запитував Микита в натовпу (Б. Голод. Злочин); Засобом експресивізації тексту є також приписування словотвірної псевдомотивованості запозиченого з західноєвропейських мов медичного терміна *пандемія* словом *панда*: *Панда* протягом доби в середньому їсть як *панда*. Людина під час карантину їсть як *панда*. Тому це і називається Пандемія (С. Кравець. Facebook. 18 квітня 2020).

Виразну експресивно-оцінну функцію в тексті виконують ті деривати, для яких у ролі “псевдомотивувальних” використані власні імена, прізвища відомих людей, здебільшого політичних діячів, пор.: Довженко сам мріяв зняти “Тараса Бульбу”. В нього був готовий сценарій, гадаю, що Іру Поволоцьку він взяв до себе на курс, бо вона була викапаною панночкою з “Тараса Бульби”, навіть кращою, як на мене. Таких рафінованих, витончених, вишуканих красунь, як Поволоцька, не було навіть в Польщі. Та й прізвище чого варте, майже, як Потоцька. Але кремлівський кум не велів Сашку знімати про козаків, велів знімати *ЩорсЗнаЩо* (Ю. Ілленко. Апостолові Петру); Коли на “телесвободах” і “*шустери-задах*” вільно патякають імпер-фашисти – маркови,

митрофанови, рогозіни, затуліни, корнилови чи *шур-ризнуті* мізками або ж германізовано-кадебізовані совістю їхні прислужники, подумай: що це? (Є. Дудар. Криза є криза); Ось і мусить рекрутувати БЮТ агітаторів зі сторони – від попсових “поющих трусів” до придворної *інтЮлігенції* та “незалежних експертів” (3 газет).

Як відомо, різного роду повтори забезпечують зв’язність тексту, його тематичну прогресію, комуникативну перспективу. Між тим повтор в тексті на рівні формального, семантичного або формально-семантичного боку різних дериваційних величин – твірних основ, словотвірних формантів, спільноосновних похідних – може стати чинником формування суб’єктивного емоційно-оцінного компонента змісту висловлювання.

Нагромадження в мікротексті одноструктурних похідних із тотожним словотвірним формантом посилює емоційно-оцінне забарвлення висловлювання і формує певний тип мовлення, зокрема:

– голубливий: А вже яблунька вишенька, а вже віття рясне. / Медсестра моя, вишенька, приголубить мене (Л. Костенко. Літо 1963-го року);

– піднесений, книжний: Поезія і *популярність* – у цьому завжди є якась *полярність*. Це – шлях од *гідності* до *принагідності*. / Це – учта слави при духовній *бідності* (Л. Костенко. Поезія і популярність...);

– гумористичний, комічний: Розгортаю газету – *приватизація*? Вмикаю телевізор – *інтеграція*? Слухаю трансляцію сесії – *комунізація*? Відчиняю двері – суне теща. Моє рішення – *еміграція*? (3 газет);

– осудливо-іронічний: А сусіди на неї дивилися, і плювалися, і хрестилися: / – *Безсоромниця* і

розпутниця, вже й не криється, *шалапутниця*. / Бач, відплив від берега човник... Що не ніч, то новий полюбовник! (Л. Костенко. Розпусна вдовиця),

– патетичний. Я занімів був із болю. І мовчав я довгі, довгі роки. Мої слова *невимовлені*, мій плач *недоплаканий*, мій сміх *недосміяний* (В. Стефаник. Моє слово);

– обушливо-зневажливий: Перешепталися керівні особи між собою, мовляв, досить стареньку провітрювати, пхаймо в яму і – гаплик. Але Кальмар не був би Кальмаром, якби не хвицьнув керівним копитом. – Ви що, геть *отетеріли*, *збюзнявіли*, *зманкуртіли*, *ззазизіліліли*? – Спалахнув гнівом, як віхоть соломи на вітрі (М. Лазарук. Збирачі маку) і т.ін.

Засобом експресивізації висловлювання є повтор у мікротексті спільнокоренових дериватів із протилежними за значенням дериваційними формантами, здебільшого префіксами: Чьо ти собі гудза зо мнов шукаєш? Як я тобі *зав'єжу* гудз, то ти його не *розв'єжеш*, я тобі дам гудза (В. Стефаник. Побожна). Словотвірна антонімія з погляду формування стилістичного ефекту виразніша й більш емоційна, ніж лексична, оскільки семантичне протиставлення супроводжується повтором твірної основи: Звуки струн моїх *дрижать*, / В стіни, в вікна б'ються градом, / То каскадом, / Водоспадом *набіжать* і *одбіжать* (Г. Чупринка. Струни).

Словотвірні величини можуть виступати конститутивними одиницями такої композиційно-стилістичної фігури, як градація, що утворюється розташуванням мовних елементів у напрямі поступового наростання чи спадання їх семантичних якостей або

ваги у певному висловлюванні¹. Елементами, що послідовно підвищують або знижують свою експресивно-емоційну силу, можуть бути як словотвірні форманти, так і твірні основи, наприклад: Вітрило, вітроньку, вітрисько. / В небеснім безкраї лети... (А. Малишко. Звенигора); Риба в цей час напівсонна на ямах лежить, повкладалась на зиму – знизу більші соми, далі менші й менші сомчуки та соменята... (О. Гончар. Бригантина); Щогодини, щодня, щотижня все більше і більше людей прокидається зі сплячки; росте велет, який називається свідомістю (С. Пушик. З останніх десятиліть: щоденники Степана Пушика у трьох томах); Отож в оточенні більш чи менш віруючих християн виростав я поганином, щодня, щогодини, щосекунди зростаючись із природою, і в цьому немає ніякого парадоксу, бо світ довкола мене в своїй суті був язичницький (Р. Іваничук. Благослови, душе моя, Господа); З-поміж усіх тих надзвичайних аксесуарів потрясаючої екзотики з тиграми міг змагатись тільки женьшень – чудесний корінець, могутній талісман, міфічний і одначе реальний плід уссурійського ельдорадо, оточений ореолом *всеазійської, всесоюзної, якщо не всесвітньої* слави (І. Багряний. Тигролови).

Повтор словотвірно споріднених одиниць – твірного й похідного лежить в основі більшості тавтологічних зворотів. Зі стилістичного погляду ці звороти завжди вносять у висловлювання виразний відтінок експресії².

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова: Стилістика... С. 365.

² Там само. С. 364.

Традиції експресивізації висловлювання завдяки тавтології, розвитком яких є широке використання тієї стилістичної фігури у текстах, що репрезентують сучасні белетристичний і публіцистичний стилі, сягають “Слова о полку Ігоревім”¹ і фольклорної мови². У сучасних текстах спостерігається вихід за межі фольклорних, народно-розмовних тавтологічних зворотів на зразок *чужа чужениця, вечір вечоріє, раду радити, зиму зимувати* і оновлення бази творення нових, свіжих, нестертих плеонастичних явищ, пор.: Хотілось упасти на землю, *крикнути збентежений крик*, потім натхненно молитися в тайну вечерю зір. І ріс невідомо запашний дуб. І хотілось взяти запашного дубового листа, приложите його до чола й *зойкати* радісним *зойком*, і положити в дуб шматок живого серця й струмок від нього диму, і знову впастись на землю й *скрикнути збентежений крик* (М. Хвильовий. Пудель); *Ридма ридало село* (О. Гончар. Таврія); Очевидно, вона давно вже стояла тут. Бачив: як і раніш *усміхалась* своєю тихою *усмішкою* (М. Хвильовий. Пудель); І саме в цей момент життя *запахне* вранішнім *запахом*, і ти думаєш: чи не повертається буря твоєї молодості? (М. Хвильовий. На озерах); Заводський паркан перстеніє мармурово: сіверко, димно, похмуро. Вийдеш за ворота – жовтява безпорадність ланів, заглядають, відбігають назад. Ах, давно це було, за *молодості молодой*, коли юні *дзвони* юність *молоду дзвонили* (М. Хвильовий. Юрко). Вихід за

¹ Див.: Домбровський В. Українська стилістика і ритміка. Перемишль, 1923. С. 81.

² Див.: Ващенко В. С. Стилістичні явища в українській мові. Харків, 1958. С. 224–227.

межі кола фольклорних, народно-поетичних тавтологічних зворотів, свіжість повторюваних лексем посилюють експресивність тексту.

Одним із ефективних способів створення експресивно-оцінного забарвлення тексту є використання в ньому спільноосновних дериватів однієї частини мови, які настільки семантично спеціалізувалися, що сприймаються як омоніми. Введення в текст таких спільнокоренових різнозначних похідних, особливо, якщо одне з них характеризується нейтральною чи позитивною, а інше – негативною загальною тональністю, веде до сильної експресивізації тексту, чому сприяє семантична контрастність дериватів на тлі їхньої спільноосновності, пор.: Я люблю *материнську* мову. Українську *материнську* мову, якою я розмовляю, якою пишу вірші, на яку перекладаю з шести інших мов. *Материнську* – але аж ніяк не *матірну*, якою матіркують у парламенті за браком іншої лексики у все, що хочете, – у Хрест, у Бога, у Богородицю, в українську символіку, у Президента і навіть в Україну, не жалуючи часом і старенької Європи (Із виступу Леся Танюка на сесії Верховної Ради 6.06.1996 р.).

Стилістично ефектні в тексті словотвірні пароніми. Вони можуть формуватись на основі спільності твірної основи і звукової близькості словотворчих формантів або на ґрунті тотожності дериваційних афіксів при незначній фонетичній видозміні твірних основ. При цьому звукові зближення семантично контрастних одних словотворчих компонентів за умов формально-семантичної спільності інших виконують експресивізувальну функцію необхідних параметрів, пор.: Я народний, ти народний. Вийшли ми з народу, /

Не повернемось до нього ні в яку погоду! / Назовуся кандидатом, усміхнусь до люду. / *Оберуть* мене, то й я їх *оббирати* буду! (А. Бортняк. Ой, піду я в депутати); Ти забув слова, тобі написані, / Вперше виголошуєш свої... / То устами *пастиря* чи *пастора* / Щось таке озвалося в душі... (Б. Томенчук. Що не є – усе тобі призначене); Болото цмокає губами. / Болотяні класики кумкають на купині. / Я знаю тут свою безвихідь. / Але куди подітися мені? / *Податись* можна, а *подітись* – ні (Л. Костенко. Болото цмокає губами).

Для формування експресивності висловлювання використовується повтор кореневої морфеми в різночастиномовних похідних, що належать до одного словотвірного гнізда, наприклад: Виходили няньки й діти, і тут же бліді обличчя з вокзалу – *невідомі*, *невідомо*, в *невідомість* (М. Хвильовий. Редактор Карк).

До функціонального типу експресивізації тексту відноситься також текстуально зумовлене використання дериватів із суфіксами суб'єктивної оцінки для формування емоційно-оцінного забарвлення, конотативно протилежного за значенням. Йдеться про поширене в текстотворенні явище використання, скажімо, дериватів із значенням здрібнілості, пестливості для створення несхвального, осудливого, зневажливого відношення до позначуваного, як і навпаки – формування позитивної суб'єктивної модальності висловлювання завдяки введенню в текст аугментативних утворень. Так, суфікс *-оньк-* надає деривату *сусідонько* пестливого забарвлення, однак за певної ситуації і у відповідному контексті пестливість нейтралізується і формується негативний експресивно-оцінний ефект, пор.: Палагна прибігла додому лиха! Добре, що хоч Іван нічого не бачив. Ну і *сусідонько!*

Файний, смага б ті втяла! Не мав коли приступитись до неї! – Ігій на тебе!.. (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків). Деривати *хлопчик*, *дівчатко*, як компоненти словотвірної системи мови, є носіями значення зменшеності, здрібнілості, супроводжуваного напластуванням пестливості, прихильності: “Весна прийшла! Тепло знайшла!” / – Кричать *дівчатка* й *хлопчики* (Л. Глібов. Веснянка). Однак у контексті – Що ж, сталося те, що мало статися. Рух не мав ніколи жодних сумнівів стосовно суті УНА-УНСО, мети її створення й діяльності. Шкода лише тих *хлопчиків* і *дівчаток*, які натхненно вигукували слова: “Слава наці”. Унсовські проводирі пропонують їм новеньке *гасельце*: “Слава... імперії!” (З газет) – виділені похідні набувають негативного суб’єктивно-оцінного забарвлення, формують відповідну конотацію тексту.

Демінутив *панок* стилістично позитивно маркований в системі мови, але його текстова реалізація в оповіданні І.Я. Франка “Добрий заробок” пов’язана з вираженням зневажливого ставлення до позначуваного: Зиркаю я довкола, виджу, іде позад мене якийсь *панок*, горбатий, головатий, як сова, а очі у нього сірі та недобрі, як у жаби. Негативний емоційно-оцінний конотативний компонент аналізованого утворення засвідчує не тільки його безпосередній контекст, а й подальший текст оповідання, в якому цей же *панок* номінується зневажливо-згрубілим дериватом *панище*: Дав бог, якось ми долізли аж до того дому, де пан казав чекати. Прийшли перед ганок та й телевх оберемками на землю, а самі мов неживі попадали на ті оберемки, та й відсапуємо так, що аж язики повишували. Нема, нема, аж тут вікно скрип, наш *панище* визирає.

Демінутиви, контекстуально вжиті з негативним емоційно-оцінним забарвленням, можуть поширюватися порівняннями, розгорнутими означеннями, які уточнюють, увиразнюють негацію, водночас посилюючи емоційність висловлювання, пор.: П'ята була Домаха Карлючківна. Як ще змолоду дівовала, та така була хороша, що й розказати не можна. Зростом собі *невеличка: хоч у яку хату ввійде, то головою стелі достане*; суха та цибата; на голові волосся, як на кужелі вовна; а коли роззявить рот, так і лопата улізе; нісочок, як у *рябця*; а *дивиться* з Конотопа *очищями, так одним у Київ, а другим у Білагород*, та й ті мов сметаною заліплені; а личком *біленька, як чумацька сорочка* та ще й к тому мов граблями уся твар подряпана (Г. Квітка-Основ'яненко. Конотопська відьма).

Зневажливо-згрубілі утворення теж можуть стати засобом контекстуального вираження позитивного емоційно-оцінного забарвлення, наприклад: *Гарбуза ми в оберемок заберемо, / під комору – під кофтору? – віднесемо. / Мабуть, гарбузище соло-солодище!* (О. Орач. Гарбуз-карапуз); *І чоловік він душевний, бо живе на людському перевозі. – Так ваш кум перевізник? – згадав Марко сивоголового, високого дідиська* (М. Стельмах. Правда і кривда).

Отже, відповідно організовані текстові реалізації емоційно й стилістично нейтральних, як і експресивно забарвлених, дериваційних одиниць і категорій слугують засобом експресивізації тексту.

У процесі породження тексту узуальний, оказіональний і функціональний способи творення конотативної сфери семантики тексту взаємодіють, доповнюючи один одного. Різнотипні дериваційні одиниці

завдяки здатності передавати відношення до позначуваного, давати йому емоційно-оцінну кваліфікацію, здійснювати стилістичну маркованість є важливим чинником формування конотативного компонента семантики тексту.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження функцій словотвірних одиниць і категорій у формально-семантичній організації тексту дає підстави зробити такі узагальнення і висновки:

1. Розвиток сучасної лінгвістики характеризується уточненням свого об'єкта дослідження, доповненням структурно-системного аналізу мовних явищ функціональним. У зв'язку з цим зростає вага комунікативного підходу до мови, посилюється увага до неї з погляду реалізації її в мовленні, а об'єктом дослідження все частіше стає зв'язний текст. Одним із перспективних аспектів дослідження тексту є з'ясування ролі лінгвальних одиниць і категорій у формально-семантичній організації тексту. Різноманітні словотвірні одиниці, поряд з іншими мовними засобами, виступають важливим чинником реалізації змістових і формально-структурних категорій тексту.

2. Вузлове питання словотвору – словотвірна мотивація, яка виявляється у відношенні між двома спільноосновними словами, значення одного з яких або повністю входить у значення іншого або тотожне значенню іншого, поряд із іншими мовними категоріями, одиницями, їх властивостями, є важливим

чинником у текстотворенні. Завдяки вказаній ознаці словотвірна мотивація забезпечує локальну зв'язність тексту, розгортання теми мікротексту та його семантичне структурування. Водночас словотвірна мотивація використовується як важливий засіб творення конотативного компонента семантики тексту.

3. Можливості словотвору обмежені в реалізації прогресії тексту, однак словотвірні ресурси часто є дієвим засобом так званої лінійної прогресії тексту, або прогресії з послідовною тематизацією, не в повному її вияві, а лише на певній фазі її розгортання.

4. Залучення словотвірних одиниць до реалізації двох базових категорій тексту – зв'язності й цілісності – детерміноване їх функційним статусом. Як засіб когезії тексту можуть використовуватися як елементарні, так і комплексні словотвірні одиниці. Реалізувати когерентність тексту можуть компоненти таких комплексних словотвірних одиниць, як словотвірне гніздо, словотвірна парадигма.

5. Елементарні словотвірні одиниці – дериваційні форманти – можуть виокремлюватись і лексикалізуватись, що дає змогу вживати їх безпосередньо у текстотворчих функціях. Дериваційні суфікси або префікси, вжиті як окремі слова, використовуються для особливих текстових номінацій певних явищ з високим ступенем узагальнення. Квазілексемі морфемного походження номінативно охоплюють будь-який із референтів словотвірного ряду дериватів, у структурі яких наявний такий же формант.

Порушення мовної норми, пов'язаної з виокремленням словотворчого форманта в тексті, його автономне функціонування є водночас і засобом формування експресивності висловлювання.

6. Словотвірні форманти як елементарні дериваційні одиниці текстотворчі функції здебільшого виконують у складі словотвірних структур відповідних дериватів. Текстоорієнтовані функції елементарних словотвірних одиниць виявляються завдяки специфічним різнотипним прийомам їх текстової актуалізації. Цілеспрямований повтор словотвірного форманта у низці різноосновних дериватів слугує засобом когезії тексту, оскільки актуалізований шляхом повтору формант є виразником-скріпою єдиного категорійного значення.

Повтор елементарної словотвірної одиниці як текстотворчий засіб характерний для мікротекстів, лише в окремих випадках повтор твірної основи або компонента композитних утворень може використовуватись для реалізації макротекстових категорій – забезпечення єдності теми, цілісності, когерентності.

7. Текстоорієнтована актуалізація елементарних словотворчих величин здійснюється завдяки не тільки повтору тієї або семантично однофункційної морфеми у словотвірних структурах, а й уведенням у текст спільноосновних дериватів із контрастними, протилежними за значенням формантами, спільнокореневих різноформантних дериватів із однаковим словотвірним значенням, графічною репрезентацією словотвірної вивідності слова, покликаної актуалізувати його внутрішню форму і т.ін.

8. ізнотипна текстоорієнтована актуалізація елементарних словотворчих одиниць супроводжується семантико-конотативними напластуваннями, пов'язаними з кваліфікаційно-оцінною характеристикою позначуваного, його диференціацією на відносно автономні складники, інтенсифікацією ознаки,

дії, градації в номінуванні одного явища в межах певної словотвірної опозиції.

9. Значно ширші функції у процесі породження тексту властиві основній одиниці словотвору – похідному слову, що зумовлено його лінгвальним статусом. Похідні слова як номінативні мовні знаки, виконуючи у тексті інтродуктивну (екзистенціальну), ідентифікувальну, предикатну або апелятивну функції, залежно від комунікативного завдання, виступають чинником текстотворення.

10. Текстотворчі функції похідного слова виявляються в його здатності до формально-семантичної компресії. Поняття, що стає основою лексичного значення деривата, формується на основі низки суджень про предмет, явище, одне з яких містить лінгвалізований аналог його твірного слова. Лексична деривація виступає засобом трансформації синтаксичних одиниць в однослівні найменування, а семантика похідного слова акумулює, конденсує зміст речення (словосполучення) і передає його завдяки так званому “внутрішньому синтаксису”. Властивість деривата бути семантичним субститутом речення, залишаючись лексичною номінативною одиницею, розширює його текстотворчі потенції, оскільки дає змогу оптимально й економно реалізувати комунікативні завдання, уникаючи при цьому надлишкової для цього тексту інформації, семантико-граматичної громіздкості її репрезентації.

11. Текстoorієнтованою є сфера синтаксичної деривації. Поява синтаксичного деривата в тексті зумовлюється комунікативним завданням, пов’язаним із граматичною перекатегоризацією ознакових значень у предметні, що уможлиблює використання

останніх в суб'єктно-об'єктних відношеннях. Семантико-граматична природа синтаксичних дериватів розширила і збагатила синтаксичні і текстові можливості імен якостей, властивостей, дій: вони характеризуються активною синтаксичною поведінкою, беруть участь у формуванні специфічних моделей для реалізації їх семантико-синтаксичних потенцій. У художніх і публіцистичних текстах конструктивність синтаксичних дериватів у семантичній організації тексту стимулює ширші можливості його експресивізації, створюючи передумови для метафоричного, образного використання таких похідних слів.

12. Якісно інші текстотворчі функції виконує словотвірна пара “твірне – похідне”. Дериват у парі зі своїм твірним словом виступає в тексті в ролі біконнектора, що реалізує рекурентні зв'язки його компонентів. Залежно від порядку введення в текст складників словотвірної пари – твірного, а потім похідного, чи навпаки, спочатку похідного, а за ним твірного слова – рекуренція фіксує анафоричну або катафоричну функції деривата.

13. Комплексне використання мотивувального і мотивованого у формально-смісловій організації тексту виступає не лише засобом реалізації його зв'язності, а й семантичної ідентифікації похідного. Часто без значення твірного і, ширше, всього мотиваційного судження похідне слово в тексті семантично недостатнє. Мотиваційне судження, у якому наявний вербалізований аналог твірного слова, використовується як своєрідне тло для семантичної ідентифікації деривата.

14. Словотвірна пара “твірне – похідне” виконує в тексті функцію комунікативної прогресії, яка

виявляється в організації його функціональної перспективи. Комунікативна наступність компонентів тексту, його прогресія забезпечується темо-рема-тичними ланцюжками. Словотвірні пари “твірне – похідне” в тексті використовуються для тематизації рематичних компонентів у висловлюванні. Завдяки словотвірній мотивованості похідного слова рематичний компонент попереднього сегмента тексту природно співвідноситься з тематичним наступного.

15. Словотвірні ряди, в яких виявляються словотвірні типи, завдяки спільності формантної частини дериватів та словотвірної семантики, яку вони репрезентують, слугують засобом локальної зв’язності тексту, в окремих випадках – його когерентності. Водночас вони можуть брати участь у формуванні суб’єктивної модальності тексту, виражати авторську оцінку та ставлення до зображуваного. Повторюючи текстотвірчі потенції словотвірного типу, одиниці словотвірної категорії ще дають змогу стилістично урізноманітнювати зміст висловлювання.

16. Словотвірне гніздо як множина корене-воспоріднених слів, упорядкованих відношеннями словотвірної похідності, використовується в тексті як один із чинників забезпечення його когерентності, глобальної зв’язності і цілісності. Цілеспрямовано введені в текст спільнокореневі різноформантні деривати, які конкретизують загальну семантичну ідею, носієм якої є коренева морфема, відповідно до комунікативних завдань у словотвірно мотивовані значення лексем, забезпечують інтеграцію тексту, об’єднання його частин в єдине ціле. Компоненти словотвірного гнізда у формально-семантичній структурі тексту виконують роль композиційного каркасу,

забезпечуючи одну з основних ознак тексту – єдність теми.

17. Словотвірні одиниці і категорії у процесі текстотворення відіграють активну роль у формуванні прагматичної сфери тексту, пов'язаної з вираженням ставлення до того, що мовець повідомляє, з оцінкою змісту висловлювання, з творенням суб'єктивної модальності тексту. Виділяються три шляхи формування конотативного компонента семантики тексту за допомогою словотвірних засобів – системний, або узуальний, okazіональний і функціональний, які нерідко взаємодіють, доповнюючи один одного.

18. Системна суб'єктивна модальність тексту твориться завдяки використанню в ньому дериваційних одиниць, конотативно маркованих як елементів системи мови, оскільки вони являють собою заготовки не тільки власне словотворчої, але й прагматичної діяльності. Сучасна українська мова має надзвичайно багату і розгалужену систему словотвірних засобів для вираження різного ступеня вияву позитивного або негативного емоційно-оцінного ставлення до позначуваного, яка ефективно використовується в процесах породження тексту.

19. В основі okazіонального способу формування суб'єктивної модальності тексту лежить створення емоційно-оцінного, експресивного забарвлення висловлювання, завдяки народженню індивідуально-мовленнєвого деривата в тексті. Прагматичний ефект ґрунтується на цілеспрямованому відхиленні від мовної норми, на порушенні закономірностей словотворення, на номінативній факультативності і новизні okazіонального деривата, його функціональній одноразовості.

20. Конотативний компонент семантики тексту може формуватися в процесі специфічного функціонального використання в мовленні словотвірних одиниць і категорій, які поза цим контекстом позбавлені властивості виражати певне емоційно-оцінне забарвлення. Цілеспрямоване текстове використання словотворчих одиниць – зіштовхування семантично близьких або контрастних дериваційних величин, нагромадження однотипних похідних, “обігрування” словотвірної мотивованості деривата, актуалізація словотвірної похідності і т. д. – стає чинником формування суб’єктивного емоційно-оцінного компонента змісту висловлювання.

Наукове видання

ГРЕЩУК Василь Васильович
ГРЕЩУК Оксана Богданівна

СЛОВОТВІР І ТЕКСТ

Монографія

В авторській редакції

Головний редактор *Василь Головчак*
Коп'ютерна верстка *Віра. Яремко*

Підп. до друку 28.01.2022 р. Формат 60x84/16.
Гарн. "Times New Roman".
Умовн. друк. арк. 13,0. Наклад 300 пр. **Зам. №**

Видавець
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. С. Бандери, 1, тел.: 75-13-08
E-mail: vdvcit@pnu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006
Виготовлювач

ISBN 978-966-640-520-6